

تصویر ابو عبد الرحمن کوردی

فهرهاد شاگه‌لی

زمانی کوردی

له ئاستانه‌ی سه‌رده‌میکی تازه‌دا

زمانی کوردی

له ئاستانهی سهردهمیکی تازهدا

فهرهاد شاكه‌لى

زمانى كوردى

له ئاستانهى سه‌رده‌مىكى تازه‌دا

دهزگای چاپ و بڵاوكرنه‌ومى ئاراس

هه‌ولێر - هه‌رىمى كوردستانى عێراق

هه‌موو مافیک هاتووته پاراستن ©
دهزگای چاپ و بلاوکردنه‌وهی ئاراس
شه‌قامی گولان - هه‌ولیر
هه‌ریمی کوردستانی عێراق
هه‌گبه‌ی ئه‌لیکترۆنی aras@araspres.com
وارگه‌ی ئینتەرنێت www.araspublishers.com
تەلەفۆن: 00964 (0) 66 224 49 35
دهزگای ئاراس له ٢٨ تشرین (٢) ١٩٩٨ هاتووته دامه‌زران

فهرهاد شاكه‌لی
زمانی کوردی له ئاستانه‌ی سه‌رده‌میکی تازه‌دا
کتیبه‌ی ئاراس ژماره: ١١١٩
چاپی دووهم ٢٠١١
تیریژ: ١٠٠٠ دانه
چاپخانه‌ی ئاراس - هه‌ولیر
ژماره‌ی سپاردن له به‌ڕێوه‌به‌رایه‌تی گشتی کتبخانه گشتیه‌کان ٤٧٣ - ٢٠١١
نه‌خشانده‌نی ناوه‌وه: ئاراس ئه‌کرهم
رازاننده‌وه‌ی به‌رگ: مریه‌م موته‌قییان

پیشەکی

بهشی زۆری بابەتهکانی ناو ئەم کتێبه له گهڵ لایه نێکی زمانناسیدا خه ریک ده بن که پێی ده گوتری (نه خشه بۆدانانی زمان: Language planning) یا (سیاسه تی زمانه وانی: Language policy)، که تیکه لاییه که له بنه ما زانستی و تیۆرییه کانی زمانناسی له گهڵ بنه ما و پێچکه کانی سیاسه ت و ئیدیۆلۆگی و به ڕێوه بردنی ده وله ت. به پێچه وانه ی زۆر لایه نی تیۆریی زمانناسیه وه که بنه ماکانی تا راده یه کی زۆر نه گۆرن، نه خشه بۆدانانی زمان به پێی کۆمه لگه جوړاوجۆره کان و سه رده مه جیاوازه کان ده گۆرێت. له م رووه وه ئەزموونی کۆمه لگه و نه ته وه کانی جیهان نه خشیکی گرنگیان له گه شه پێدان و ده وله مه ندردن و قوولکردنه وه ی ئەم بابه ته دا هه یه.

له کوردستانی ئەمڕۆدا گرنگی و پێویستی نه خشه کێشیه ی زمان ئه رکێکی نیشتمانی هێنده به په له یه که ده بی بخرێته پیش زۆر له و کێشه سیاسیه وه که ره نگه سیاسه ته داران به گرم و ژیا رییان دا بنێن. کێشه ی زمان له کوردستاندا، له پال کۆمه لی سه ختی و ئالۆزکا ویدا که له کۆنه وه له گه لیدا هاتوون و گه وره و گه وره تر بوونه ته وه و ئیستا بوونه ته به شیک له سروشتی کێشه که، چه ند ئاس ته نگ و گرێه کی دیکه ی تیکه ل بوون که ده ستردی ئەم سه رده مه ن. هه ندیکیان ناحه زانی کورد دروستیان ده که ن، به لām به شیکیشیان ئەوانه ن که په یدا بوون و سه ره له دانیان تا وانی کورد خۆیه تی.

سا لانیکی دوور و درێژه من له گه ل کێشه ی زماندا ده ژیم و لێی ده کۆلمه وه. ئەو لایه نانه ی کێشه که که پێبه سستی پێنووس و پێزمانن، هه ولم داوه له به ر پوونا کیی تیۆرییه کانی زمانناسیدا و به پێی ئەزموونی تایبه تی خۆم له بواری نووسین و وه رگێران و فێرکردندا چاره سه ریان بۆ پێش نیاز بکه م. خۆشه ختانه له و رووه وه کۆمه لی ئەنجام وه ده ست هاتوون که ره نگه بۆ به وه کردنی زمانی کوردی کارکردی خۆیان هه بیت. له بواریکی دیکه دا، که پێوه ندی به زمانی ستاندارد و زمانی ره سمیه وه هه یه، به دوو ڕێگا دا بۆی رو یش تووم، یه که م: با لۆکردنه وه ی بیرو پرا کانه و

ئەو ئەنجامگرييانەى بە ھۆى لىكۆلئىنەۋەى زانستىيەۋە پىيان گەىشتووم لە گۆڧار و پۆژنامە و كىتىب و لە دىدارى رادىق و تەلەڧىزىۋىندا؛ دووھمىش: رووكرىنە برىاربەدەستانى كوردستان بە ھىۋاى ئەۋەى لە كرۆكى كىشەكە بگەن و بتوانن برىارى راست بدەن.

يەككە لە كىشە گەۋرەكانى من، ۋەك نووسەرىك و زمانزانىك، لەگەل پۆژنامە و چاپەمەنى كوردىدا كىشەى زمان و پىنۋوسە. گۆڧار و پۆژنامەكانى كوردستان ئەو باسەيان زۆر بە سادەى ۋەرگرتوۋە و لەۋە نەگەىشتوون چ ئەركىكى گەۋرە و خەتەرنەكانىان لەسەرە. سەرنجراكىش ئەۋەى لەگەل زۆربوونى ژمارەى چاپەمەنىيەكاندا، ژمارەى تاۋانەكانىش بەرانبەر پىزمان، پىنۋوس، ئىستىتىكى وشە و شىۋان، رەۋانپىژى و ھونەركارى، بە كورتى بەرانبەر ھەموو لايەنە جوان و بەرزەكانى زمانى كوردى، خىراتر دەچىتە سەرى. دوو بابەتى ئەم كىتەبە ۋەرامدانەۋەى دوو ھەفتەنامەىيە.

بابەتى "زمان لە پەنجەرەى ئىستىتىكەۋە" ھەۋلەدانىكە بۆ تەماشاكردنى وشەى كوردى لە گۆشەنىگايەكى جىاۋازەۋە. پىشتىرىش لە وتارى "بە جامى ئەۋىنىك، گىيان ھەستە و تەن وىران" دا ئەم باسەم بە شىۋەىكى سەرەتايى وروژاندبوو. لەم بوارەدا دەبى كارى قوۋلتەر و زانستانەتر پىشكەش بكىت. لە زمانى كوردىدا لەم روۋوۋە شتىكى ئەۋتۆمان نىيە.

لە "زمانى پاشا و زمانى رەعىيەت" دا ھەندى لايەنى سىمانتىكى و فۆنۆلۆگى دىالىكتى سلىمانى زمانى كوردىم لە چوارچىۋەىكى مېژوۋىيدا خۆپىندوۋەتەۋە. ئەو ماتەرىيالەى بە ھاۋكارى نىۋان ئەحمەد پاشاى بابان و خۆدزكۆى پۆژەلاتناس بەرھەم ھىنراۋە، سوۋدىكى زۆرى ھەبوو بۆ تىگەىشتن لە رەگورپىشەى ئەو بەشەى زمانى كوردى و شىۋەى گەشەكردنى لە ماۋەى سەۋىپەنجا سالى رابوردوۋدا. لەو بوارەىشدا پىۋىستمان بە توۋىزىنەۋەى زياتر و جىددىترە.

دەمەۋى لەم دەرفەتەدا سوپاسى ھەموو ئەو دۆست و ھاۋرى و ئاشنايانە بكەم كە لە ئامادەكردن و بلابوۋنەۋەى ئەم كىتەبەدا كۆمەكەيان كىردووم.

فەرھاد شاكەلى

سوۋىد، ستۆكھۆلم، گەرەكى سۆللەنتوونا

بەرەبەيانى ۲۰۰۹-۸-۳۰

زمانی پاشا و زمانی رهعیت

چهند سه‌رنجیکی زمانه‌وانی له‌سه‌ر زمانی کوردی (دیالیکتی سلیمانی)

به‌پیتی زانیارییه‌کانی ئەحمەد پاشای بابان و خۆدزکۆ

وا پێ ده‌جێت زۆر ده‌مێک نییه‌ خۆینه‌ری کورد به‌م وتاره‌ی خۆدزکۆی زانیوه، ده‌نا ده‌بوو هه‌ر زوو ته‌رجه‌مه‌ی کوردی بکرایه، یان هه‌ر نه‌بێ له‌ وتاریکدا له‌سه‌ر ناوه‌پۆک و بایه‌خی شتی‌ک بنووسرایه. من خۆم وا بزانی یه‌که‌مین جار له‌ رێگه‌ی لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی مامۆستا مه‌سه‌عوود مه‌مه‌ده‌وه (١٩١٩-٢٠٠٢) زانیم که‌ وتاریکی ئاوه‌ها له‌سه‌ر زمانی کوردی نووسراوه. ^(١) هینده‌یش من ئاگادار بم هه‌تا ئیستا نووسه‌ری دیکه‌ی کورد باسی نه‌کردوه. مامۆستا مه‌سه‌عوود مه‌مه‌دیش، ئەگه‌رچی به‌ شێوه‌یه‌کی زۆر زانستیانه‌ له‌ لیکۆلینه‌وه‌که‌ی خۆیدا (چه‌پکیک له‌ گۆلزاری نالی) سوودی له‌ زانیارییه‌کانی ناو وتاره‌که‌ی خۆدزکۆ وهرگرتوه، به‌لام باسی ئەوه‌ ناکات ئەو وتاره‌ی له‌ کوێ به‌ر چاو که‌وتوه. مامۆستا بیجگه‌ له‌و زانیارییه‌ی پێوه‌ندی به‌ ژبانی نالییه‌وه‌ هه‌یه، ئەوه‌یشی جه‌خت کردوه که‌ نالی کتیبی‌کی له‌باره‌ی رێزمانی عه‌ره‌بییه‌وه‌ هه‌بووه. سالانیک دواتریش له‌ کتیبه‌که‌ی د. ن. مه‌کنزیدا (Kurdish Di-

alect Studies) ئەو کورته‌ سه‌رنجه‌م بینی که‌ له‌ سه‌ر ئەم وتاره‌ نووسپویه‌تی. ^(٢) له‌م بیست و ئەوه‌نده‌ ساله‌ی رابوردوودا من کۆمه‌ڵی وتار و سه‌رچاوه‌ی گرنگی زانستیم له‌سه‌ر زمانی کوردی و بابته‌کانی دیکه‌ی سه‌ر به‌ کورده‌واری کۆ کردوونه‌وه (فۆتۆکۆپیم کردوون)، که‌ په‌نگه‌ تیکرای بگاته‌ سیه‌ه‌زار لاپه‌ریه‌یک. بابته‌کانی لای من له‌ پله‌ی یه‌که‌مدا به‌ زمانی ئینگلیزین. به‌لام هه‌میشه‌ ئەوه‌م له‌ دڵدا بوو که‌ وتاره‌که‌ی خۆدزکۆیشم ده‌ست بکه‌وتایه، ئەگه‌رچی من زمانی فرانسوی ناخوێنمه‌وه. که‌ هه‌شت نۆ سالی‌ک له‌مه‌وه‌یه‌ر کاک نه‌جاتی عه‌بدوڵڵا هات بۆ پارێس بۆ خوێندن و

(١) مه‌مه‌د، مه‌سه‌عوود: چه‌پکیک له‌ گۆلزاری نالی، له‌ چاپکراوه‌کانی کۆری زانیاری [ی] کورد،

به‌غدا، ١٩٧٦.

(2) D. N. MacKenzie: Kurdish Dialect Studies, Oxford University Press, London 1961.

پێوهندی پێوه کردم، هەر زوو ههستم کرد ئەم پیاوه لە زۆری (ئەوانی دیکە) جیاوازه. لە ههاتکدا داوام لێ کرد وتارەکەى خۆدزکۆم بۆ کۆپی بکات و دواتریش دام بە گۆتیدا کە ههولێ بدات بیکاته کوردی. وتی دهیکەم، بە مەرجێ تۆیش لە رووی زمانه وانییه وه پێیدا بچیته وه. هەر زووش رێک کهوتین.

خۆشبهختانه کاک نه جات لهو لاوانهيه که بواړی زانستی و بواړی تۆژينهوهی خوی دهناسیت و ده زانی خوی به چیهوه خهړیک بکات. ئەو به پادهی یه کهم خوی بو میژوو، ئەویش میژووی کوردستان، تهرخان کردوو. له بهر ئەوه که ئەو ئیستا هاتوو ته ئەم وتارهی کردوو به کوردی، ئەرکیکی ناناسان و بگره ناخۆشیشی خستوو ته ئەستۆی خوی. وهک ئەوهیه داوا له من بکړی وتاریک له سهه کشتوکالی کوردستان بکه مه کوردی، که نایکه م. له گه ل ئەوهیشدا ئەنجامی کاره که ی هیی ئەوهیه که په سن بدریت و بهرز بنرخنریت.

لێڕەدا مەسەلە ھەر ئەوێ نییە تیکستیەک لە فرانسیزییەوه بکێتە کوردی. ئالۆزینیەکه لە پێش ھەموو شتێکدا لەوێ دەست پێ دەکات کە بابەتی وتارەکە زمانەوانییە و پینۆستی بە کۆمەڵی تێرم (زاراوە) ھەیە کە ھێشتا لە زمانی کوردیدا جێگەی خۆیان نەگرتووە. لە سەر دەمی ئەمڕۆدا ھەموو زانستەکان زاراوەی خۆیان ھەیە و کە تۆ زاراوەی زانستیکی تایبەت نەزانی، نایشتوانی لەو بوارەدا قسە بکەیت و بنووسیت. کۆسپی دووھم ئەو تیکست و رستە و دەستەواژە کوردییانەن کە لە وتارەکەدا بە کار ھاتوون و سەرلەبەریشیان کە سێک ئامادەیی کردوون و نووسیونی، ئەگەرچی خۆی ئەوێ بە ئام، نە زمانەوانە و نە نووسەر، بەڵکە سیاسەتمەدار و دەستەڵاتداریکی سەر دەمی خۆیەتی، مەبەستم ئەحمەد پاشای بابانە، کە ئاگادەر (Informant) ی خۆی زۆری نووسەری وتارەکە یە.

ئەلىكساندەر خۆدزكو، بە پىچەوانەى پاشاوه، زمانهوانه (لىنگويست يا فيلولوگيست) و كۆمەلى زمانى رۆژه لاتى و رۆژاوايش دهرانىت. ئەو ئەگرچى يەك وشەى كوردىي نه زانيوه، بەلام لهبر ئەوهى شارهزاي پىكهاتهى زمانه، به تايبهتى زمانانى ئىرانى، توانيويهتى زانياريهكانى پاشاي كوردى بابان له چوارچىوهى زانستى زمانهوانيدا جى بكاوه و بنهमाى زانستىيان لىوه هەلپنجى. لهگهڵ ئەوهيشدا ههك زانايهكى راستهقىنه خۆنزمگرانه پى لهوه دهنى كه شارهزاي كوردى نيه و كارهكى ناتهواويى تىدايه و بۆ كهسانى له خۆى زاناترى به جى دههپلّيت.

بايهخى ئەم گوتارەى خۆدزىكۆ ھەر ئەو نىيە كە وىنەيەكى ئەر سەردەمەى
 دىيالىكتىكى زمانى كوردىمان پىشان دەدات و لە ڤووى مېژووى زمان و ڤىزمانەو
 كۆمەلى زانىارىمان دەداتى كە بۆ تىگەيشتنى ئەمڤۆى زمانى كوردى گىرنگن. ئەم
 لايەنەمان ھەر بە خۆندەنەو ەى وتارەكە بۆ دەردەكە وىت. بەلام ئەمە تاكە وتار نىيە لەم
 بواردە، چونكە پىش ئەم، چەند ڤۆژەلاتناسىكى دىكەيش لەسەر زمانى كوردىيان
 نووسىو، ئەگەرچى ئەوان لەسەر دىيالىكتەكانى تريان نووسىو، بە تايبەت
 دىيالىكتەكانى كرمانجىيى باكوور، و ئەم لەسەر بەشەدىيالىكتى بابان (يا سلىمانى)
 كارى كردو. بايهخى وتارەكە، لە پال مېژووى ڤىزماندا، ئەو ەيە كە بە ھۆى
 تىكستەكانەو، كە وا ديارە خۆدزىكۆ ھەمىشە پىى لەسەر ئەو داگرتو ە كە ئەحمەد
 پاشا بە نووسىن بىداتى، كۆمەلى وشە و دەربرىنمان بۆ ماو ەتو ە كە ھەندىكيان
 ئەمڤۆ، لەو بەشە دىيالىكتەدا، ھەر نەماون. بىچگە لەمانەيش لىرە و لەوتى وتارەكەدا
 ھەندى زانىارىيى لاو ەكىمان دەست دەكەون كە بۆ مېژووى ئەدەبى و سىياسى و
 كۆمەلەيەتىي كوردستان، بەتايبەت كوردستانى خواروو، گىرنگن. ھەر بۆ نمونە
 دەبين ئەو تۆزە زانىارىيەى لەسەر (نالى)ى شاعىر چەندە كەلكى ھەبو ە بۆ ئەو
 لىكۆلىنەو ە ناياب و دەگمەنەى كاتى خۆى مامۆستا مەسعوود مەمەد بلأوى كردو ە.
 خۆدزىكۆ لە كات و سەردەمىكدا خەرىكى ئامادەكردنى ئەم نووسىنە بو ە كە لە زۆر
 جىگەى دىكەى ئەوروپايش، زانايان و ڤۆژەلاتناسەكان ھەولى ناسىنى كورد و
 ولاتەكەيان و زمانەكەيانيان داو ە. خۆشى لە پىشەكەيەكەيدا ئەمە باس دەكات.
 ديارە ئەو كاتە ڤۆژەلاتناسەكانى ڤووسيا زۆر چالاک بوون و بە ھۆى نزىكەيەو لە
 دەولەتى عوسمانىيەو دەرڤەتى باشيان ھەبو ە لەسەر كورد لىكۆلىنەو ە ئەنجام
 بدەن. ھاندەرى ئەو كارەيشيان ھەر تەنبا خواستى زانستى يا كورددۆستى نەبو ە،
 بەلكە بەرژو ەندىنە سىياسى و ەسكەرى و ئابوورىيەكانى ئىمپراتورىيەتى
 قەيسەرىي ڤووسيايش ئەو ەى پىويست بو ە. ڤۆژەلاتناسانى ڤۆژاوايش ھەر زو
 كەوتنە خوڤيان و چوونە ناوچەكانى كوردستان و دەستيان بە لىكۆلىنەو ە كرد.
 ئەمانىش نوڤنەرى نارەسمىي بەرژو ەندىي كۆلۆنالىستانەى ولاتانى ئەوروپاى
 ڤۆژاوا بوون. ھاوكات لەگەل ئەمان و پىش ئەمانىش مىسيۆنرەكان لە كوردستان
 بوون و لە پال كارى بە ناو (زانستىدا) خەرىكى بلأوكردنەو ەى دىنى مەسىحيەت
 بوون و ڤىگەيشيان بۆ كۆلۆنالىستەكان خۆش دەكرد. من بەرھەمى دىكەى خۆدزىكۆم

به رچا و نه كه وتوو، به لام به پێی قسه كانی پێشه كیی ئهم وتاره وا ههست ده كه م تا رادهیهك كوردی خوێش و یستیت و ههولێ دابیت بهرگریهك له زمانی كوردی بكات. له ناو رۆژه لاتناس و كوردناسه كاندا جاروبار وا هه لكه وتوو كه كه سیکیان برێك هاو ده ردیی له گه ل كوردا هه بووه و شیوهی ههستیکی به زهییئامیزی لا دروست بووه و دوو قسهی چاكیشی كردوو كه به كه لکی كورد بیت. ئهم هاو ده ردیه و ئهم هه لۆیستی جاروبار دۆستایه تییه هه رگیز ئهو راستیه ناشیریته وه كه ئه وان به شێك بوونه له هه لمه تی داگیرکارانهی کۆلۆنیالیستان (و دواتر ئیمپریالیستان) و به کاره زانستییه کانیان رێگهی ناسینی رۆژه لاتیان بۆ ده سه لاتێ سیاسی و ئابووری و عه سه کهریی رۆژاوا خوێش کردوو.

چهند تێبینیهك

له سه ر تێكسته كوردیه كه و بنه ما رێزمانیه كان

یهك: رێزمان (و فۆنۆلۆگی)

< له مێ: ئاوه لكارێكه به مه عنای (لێره) به كار هێنراوه. كه ئیمه بیر له وه بکهینه وه (له وێ) واته (له ئه و جێگه یه)، كه واته (له مێ) یش واته (له ئهم جێگه یه). من وای بۆ ده چم (ئێ) هه ردوو وشه كه شیوهی سواو یا كورتکراوهی (جێ) بیت، واته (له ئه و جێ) سوابیت و بووبیته (له ئه وێ: له وێ)، هه روه هایش (له ئهم جێ: له ئه مێ: له مێ). شایانی باسکردنه كه له هه ندێ به شی ناوچهی گه رمیان ئیستاکه یش زۆر به ئاسایی (له مێ) له باتیی (لێره) به کار ده بریت. دیاره له سه رده می ده سه لاتێ بابانه كاندا (له مێ) به کار هێنراوه. شاعیری گه وره ی كورد (نالی)، كه خوێ هاو ده می ئه حمه د پاشای بابان بووه، وشه که ی له شیعرێکدا به کار بردوو، كه ده لێ:

به کوێری دوور له (نووری) مایه وه (نالی) له مێ، یا ره ب!

فویوووسی تۆزی رێگه ی کوحلی چاوی ئه شکباری بی⁽³⁾

به لام شاعیری گه وره ی كورد (مه حوی) یش، كه نزیکه ی سی سāl دوا ی نالی له دایک بووه و له دهیه ی یه که می سه ده ی بیسته مدا کوچی کردوو، ئه ویش وشه که ی به

(3) موده رریس، مه لا عه بدولکه ریم و فاتح عه بدولکه ریم: دیوانی نالی، له چاپکراوه کانی کویری زانیاری [ی] کورد، به غدا، 1976، لاپه ره: 637.

کار هیناوه و له شیعریکدا دهلی:

وهکوو رۆژ ئه مهه له دووره دهرکهوت

له میوه ئەشک و ئاهی ئیمه سههرکهوت^(٤)

﴿کن: به مهعناى (لا) یا (تهنیش، نزیك). له زۆر ناوچهی کوردستاندا به کار دهبریت بهلام له سلیمانی، کهرکووک و گهرمیان نهماوه. له کرمانجیی ژووورودا به شیوهی (نک) دهگوتریت و له گهڵ وشه‌ی دیکه‌ی وهک (جه‌م، ره‌خ، ده) هاوواتایه. ده‌بی له سه‌رده‌می بابانه‌کاندا و تا سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌میش به‌کاره‌تانی له‌ ناوچانه‌یشدا ئاسایی بوویت. (نالی) ده‌لی:

له کن توّ خار و خهس گولزاره بئ من

له کن من خهرمه‌نی گولّ خاره بئ تو^(٥)

مه‌حوی ده‌لی:

که من دل پر که‌دهرم و لیله‌عه‌یشم

له کن من به‌س بکه‌ن باسی وه‌فا، به‌س^(٦)

شیخ ره‌زای تاله‌بانی (ی که‌رکووک) ده‌لی:

تف له کوز دایکی له‌لای خو‌ی کوری هیناوه‌ته دهر

گوو به‌ ریش بابی له کن خو‌ی نه‌میش نه‌ولادی هه‌یه

ههر له‌وه‌سیده‌یه‌دا ده‌لی:

من له که‌رکووک‌وه‌ دینیت‌ته کن ئەم قه‌حبه‌ژنه

له گه‌لم خه‌سمه‌ فه‌له‌ک نییه‌تی بیدادی هه‌ی^(٧)

---

(٤) موده‌پرپس، مه‌لا عه‌بدولکه‌ریم و فاتح عه‌بدولکه‌ریم: دیوانی مه‌حوی، له چاپکراوه‌کانی کۆری زانیاری [ی] کورد، به‌غدا، ١٩٧٧، لاپه‌ره: ٨٧.

(٥) موده‌پرپس، مه‌لا عه‌بدولکه‌ریم و فاتح عه‌بدولکه‌ریم: دیوانی نالی، ل: ٣٨٢.

(٦) موده‌پرپس، دیوانی مه‌حوی، ل: ١٤٦ هه‌روه‌ها لاپه‌ره‌کانی ٢٢٣، ١٢٥، ١٥٢.

(٧) مسته‌فا، شوکور: دیوانی شیخ ره‌زای تاله‌بانی، ده‌زکای چاپ و بلاوکرده‌وی ئاراس، هه‌ولێر، ٢٠٠٠، ل: ٩٧ - ٩٨. به‌لام لی‌زه‌دا ده‌بی ره‌چاوی ئه‌وه‌ بکه‌ین که‌ شیخ ره‌زا وشه‌که‌ی وه‌ک جو‌زه ره‌وانی‌ژیه‌یک (Rhetotic) به‌ کار بردوه‌، چونکه‌ ئه‌و باسی (مام غه‌فوور)ی ده‌کات و مامیشی (کۆیی) بووه‌ و له‌ کۆیه‌، ئه‌وسایش و ئیستایش. به‌ کار هینان ئاساییه‌.

< > له... ده: ئەحمەد پاشا له قسەکانیدا له دواى پرىپۆزىسیۆنى (له) وه، پۆستپۆزىسیۆنى (ده) ی به کار هیناوه. خۆدزکۆیش ئهوه جهخت دهکات که پۆستپۆزىسیۆنى (ده) به دواى (له) دا دیت. باوهی ناکهم مهسهلهکه ئهوه بێت پاشا وشهکهى خراب گۆ کردبیت، چونکه له ههموو جێگهیهکدا ئهمه دووباره دهبیتهوه و ههروهها ئهوهیش دهزانین که پاشا زۆربهی پستهکانی به نووسینیش داوه به خۆدزکۆ. له کوردیی ئهمرۆدا پۆستپۆزىسیۆنى (دا) جێگهى (ده) ی گرتووتهوه. سهرنجراکیش ئهوهیه ئهم باره له کوردیی ژووڕودا رێک به پێچهوانهوه پڕوی داوه. له تیکسته کلاسیکیهکانی کرمانجیدا (مهلاى جهزیری، خانى) پۆستپۆزىسیۆنى (دا) به کار هینراوه. له رۆژنامهکانی (کوردستان ۱۸۹۸) و (ژین ۱۹۱۹-۱۹۱۸)یشدا ديسان به زۆری هەر (دا) دهنوسریت، کهچی له دهرچوونی مانگنامهى (هاوار، ۱۹۳۳)هوه له کرمانجیدا تا رادهیهکی زۆر (ده) جێگهى (دا) ی گرتوتهوه. کوردیزانانی کوردستانی موکریان زۆر جهخت لهسهر ئهوه دهکهن که ئهو پرىپۆزىسیۆنهى بۆ دۆخی لۆکاتیف [Locative] به کار دهبریت (ده)یه نهک (له)، بهلام له سلیمانی (ههروههايش بهشى زۆری کوردستانی باشوور و رۆژههلات) پۆستپۆزىسیۆنى (له) به کار دهبریت. له کرمانجی سهرودا (di:d) دهگوتریت و دهنوسریت.

< > یهک: پاناوی ههردوولایى (Reciprocal pronoun)، له زمانى ئهمرۆدا زیاتر به شیوهی (یهکتر، یهکتری، یهکدی) به کار دهبریت، ئهگهرچی له ههندى ناوچه (بۆ نموونه گهرمیان) هیشتايش (یهک) له کاردايه؛ (تۆ منت خۆشدهوی، منیش تۆم خۆش دهوی، ئیمه یهکمان/یهکترمان/یهکدیمان خۆش دهوی). ئهحمەد پاشا (یهک) ی به کار بردوه (یهک به یهک دهڕین و یهک بانگ دهکهن).

< > دۆخی (ئۆبلیک): له کۆمهڵێک زماندا ههبوونی دۆخی ئۆبلیک [چهماوه] (کاسووسى ئۆبلیک) دیاردیهکی ئاساییه. له ئهمرۆی زمانى کوردیدا دۆخی ئۆبلیک له بهشى کرمانجی سهرودا به تهواوی پێرۆ دهکریت. ههبوونی ئۆبلیک له کرمانجیدا به یهکگرتنى دوو هۆ دروست دهبیته: گینوس و دۆخهکانى ناکارا. له راستیدا له کرمانجیدا ناو (Substantive) له دوو دۆخی کارا و بانگکردن (Vocative) بهولاوه، ههموو دۆخهکانى دیکه به ئۆبلیک دادهنریت. من له ئهنجامی کارکردنێکی چروپیدا لهسهر کرمانجی باکوور، گهیشتوومهته ئهو باوهڕه ی دۆخی

ئۆبلىك لە كرمانجى باكووريشدا تا رادهيك لاواز بووه، به لام ئەمه تەنيا زايندى نير (Masculine) دهگريتهوه، دهنه كه ناوى مَي (Feminine) دهبيتە بهركارى راستەوخۆ، ناراستەوخۆ يا ئيزافه، ديسان هەر به شيوهئى ئۆبلىك گەردان دهكریت. وا دياره دۆخى ئۆبلىك له ديالىكتەكانى خواروى زمانى كورديشدا له سەردهمێدا هەبوو، به لام له ماوهئى سەد سالى رابوردودا ورده ورده ون بووه. ئەم لەناوچوونەى دۆخى ئۆبلىك ئەنجامىكى راستەوخۆى لەناوچوونى، يا كزبوونى رۆلى، گينوسه له كوردى خوارودا. له بهشه ديالىكتى موكريانيدا شوينه وارێكى كه مى ئۆبلىك ماوه، به لام له بهر ئەوهى رۆلى گينوس له وئيش نه ماوه، بهكارهينانى ئەو دۆخه به پى بنه مايه كى ريكوپيێكى زمانه وانى به كار ناهينريت. ماموستا هيمن (١٩٨٦-١٩٢١) پى و بوو ئەو شيوه بهكارهينانه دهبى به تهواوى وازى لى بهينريت.

له تيكستەكانى خۆدزكوڤا دۆخى ئۆبلىك به شيوهيه كى سيسته ماتيك دەردهكهووت. ئەمه ئەوه پيشان ديدات لهو سەردهمەدا دۆخى ئۆبلىك هەبووه، چونكه ئەحمەد پاشا له هەموو قسه و رسته كانيدا پيرۆيى كردووه. لەم روهوه من دوو سەرنجم لا دروست بوون: «يهك»: ئۆبلىك له قسه كانى پاشادا هيج پتوهنديه كى به زاينه (گينوس) هوه نيه، «دوو»: دۆخى ئۆبلىك هەر دۆخى بهركارى راستەوخۆ (Accusative) يه، نهك دۆخه كانى ديكهئى وهك بهركارى ناراستەوخۆ (Dative) يا (Ablative) و. (Genitive) خۆدزكوڤ له روهوكردهوهئى ئەم باسهدا تەنيا بهوه خوئى په راندوههوه كه (دۆخى بهركارىتى acusatif له رېگهئى (ى) كۆتايى دروست دهبى.. (بنه ماى ٩ له بهشى-ناو-). ئەم باسه هەلدهگرئ قسهئى زۆرتري له سەر بكریت.

< پاشگر (سوفيكس) ى (-هوه): خۆدزكوڤ له كاتى گەردانكردى هەندئى كرداردا لهوه سەرى سوور ماوه كه دهبى (كردهوه، بكهوه، دهكهيهوه) له كوئوه هاتبيتن و بنه ماى دروستبوونيان چى بيت: راستيه كهئى ئەم پاشگره رۆليكى يهكجار گرنگ و گهوهئى بينيوه و دهبينئى بۆ دوهلەمه نكردى زمانى كوردى. به شىك له كردار و ناوه كورديهكان به پتوهلكاندنى پاشگرى (-هوه) واتايه كى تازه وهردهگرن. تەنانەت ئەمرويش ئيمه دهتوانين بۆ دروستكردى وشه و چهكى تازه سوود لهم پاشگره وهربگرن.

< پيشگرى ده (ئەى) كردار: هيندهئى من ئاگادار بم له هەموو زمانى كوردیدا

تهنیا شیوهی قسه‌کردنی ناوچه‌کانی سلیمانی، گه‌رمیان و سنه و ئاخپورهانی به‌شه دیالیکتی (فهیلی)ن که له بنه‌مای به‌کاره‌یتانی (ده) لایان داوه، ده‌نا هه‌موو زاراواکانی دیکه‌ی کوردی پیشگری کرداری (ده، د، ت) به کار ده‌بن. مامۆستا توفیق وه‌ه‌بی (۱۹۸۴-۱۸۹۴) به‌م پیشگری ده‌لی (پیته‌قالبی)، د. ن. مه‌کنزی پیتی ده‌لی (Modal affixes)، یان هه‌ر ته‌نیا پیشگر (Prefix).

له به‌شه‌دیالیکتی سلیمانیدا ئه‌م به‌کاره‌یتانی (ئه) یه دیارده‌یه‌کی تازه‌یه و پتم وایه له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌مدا په‌یدا بووه، چونکه شاعیر و نووسه‌رانی کلاسیکی سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌م هه‌موو (ده)یان به کار هیتاوه. توفیق وه‌ه‌بی ده‌لی له‌به‌ر ئه‌وه‌ی سه‌عید صدقی له هه‌فتا‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده‌مدا چووته به‌ر خۆندن له مزگه‌وته‌کانی سلیمانیدا، ته‌نانه‌ت له‌و پرژمانه‌یشدا که سالی (۱۹۲۸) بلاوی کردووه‌ته‌وه هه‌میشه (ده)ی به کار هانیوه و ده‌بی (ئه)ی به گۆرینیکی عامی زانیبی.^(۸) نالی، سالم و مه‌حوی له شیعره‌کانیاندا (ده)یان به کار بردووه. مه‌ولانا خالیدی شاره‌زووری نه‌قشبه‌ندی (۱۸۲۷-۱۷۷۹) له عه‌قیده‌نامه‌که‌ی خۆیدا (ده)ی به کار هیتاوه.^(۹)

هه‌روه‌ه‌یش شیخ حوسه‌ینی قازی (۱۸۶۸-۱۷۹۰). مامۆستا وه‌ه‌بی پیتی وایه (ئه) له ژێر تاوی به‌شه‌دیالیکتی ئه‌رده‌لان و جافی شاره‌زووریدا هاتووته ناو زمانی قسه‌کردنی شاری سلیمانییه‌وه. له زمانی ئه‌ده‌بیی ستانداردی کوردیدا له سه‌ره‌تای هه‌فتا‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌مه‌وه (ده) وه‌ک پیشگری کردار، بۆ بنیاتنانی کرداری پانه‌بوردووی ساده‌ی ئاگاده‌ر و پابوردووی ئاره‌به‌ق (به‌پیتی ده‌ربیرینی مامۆستا وه‌ه‌بی!) جیگه‌ی گرتووه و تا راده‌یه‌کی باش چه‌سپیوه و به‌نزیکه‌وه هه‌موو نووسه‌رانی کورد به کاری ده‌هیتن. به‌لام له زمانی رۆژانه‌ی قسه‌کردندا دیاره‌خه‌لکی گه‌رمیان (به‌که‌رکووکیشه‌وه) و سلیمانی و ئه‌رده‌لان هیتشتا هه‌ر (ئه) ده‌لین.

< ئه‌ن: پاناوی که‌سی یه‌که‌می تاک له دۆخی کاراییدا هه‌ندێ جار (ئه‌ن) به کار هیتنراوه. له‌م باره‌یه‌وه پیشتریش شت نووسراوه. ره‌گورپیشه‌ی (ئه‌ن) له زمانی

(۸) وه‌ه‌بی، توفیق: ئه‌سلێ پیته‌قالبی (ئه)ی شیوه‌ی سلیمانی، گۆفاری کۆری زانیاری [ی] کورد، به‌رگی یه‌که‌م، به‌شی یه‌که‌م، ۱۹۷۳، ل: ۳۴-۹.

(۹) مه‌لا که‌ریم، محمه‌د: عه‌قیده‌ی کوردیی مه‌ولانا خالیدی نه‌قشبه‌ندی، گۆفاری کۆری زانیاری [ی] کورد، به‌رگی هه‌شته‌م، ۱۹۸۱، ل: ۲۲۲-۱۹۹.

کوردی و زمانه ئێرانییهکاندا زۆر کۆنه. له فارسیی کۆندا، فارسی باستانی (Old Persian) به شیوهی (ئهدم) و له ئاقیستادا به شیوهی (ئهم) هاتوو. له فۆلکلۆری کوردیدا په‌ندیکی هه‌یه ده‌لی (ئه‌گه‌ر زانیت ئهم، ئه‌گه‌ر نه‌ترانی دزم). (ئهن) له چه‌ند شیعرى نالیدا هه‌یه.

له کرمانجیی سه‌روودا بانه‌ماکانی به‌کاره‌ینانی (ئهن و من) زۆر پیکوپیک و جیی خۆیان گرتوو. هه‌ندێ له نووسه‌رانی کوردی باشوور و پۆژه‌لات له‌م سالانه‌ی دوایدا ده‌یانوو (ئهن) بخه‌نه ناو نووسینه‌کانیانوه. به‌لام زۆر به‌ شیوه‌یه‌کی هه‌له و نه‌زانانه ئهم کاره ده‌کهن. بانه‌مای پێزمانیی ئهم دوو پاناه ده‌کرێ به‌م جوهره کورت بکێتیهوه: کرداری پانه‌بوردوو، تێپه‌ر بیت یا تینه‌په‌ر، پانای بکه‌ری (ئهن) ده‌بیت: ئهن ده‌نووسم، ده‌لیم، ده‌بینم= ئهن ده‌چم، دیم، ده‌خه‌وم... بۆ کرداره‌کانی پێژه‌ی پابوردوو، ته‌نیا کرداری تینه‌په‌ر (ئهن) وه‌رده‌گیریت: ئهن هاتم، چووم، پاره‌ستام، خه‌وتم... هتد، به‌لام: من نووسیم (نقیسی)، وتم (گۆت)، خواردم (خوار)، پرسیم (پرسی)... هتد. هه‌روه‌ها کاتی پانای که‌سی یه‌که‌می تاک له‌ دۆخی (ئۆبلیک) دا دیت، ده‌بی (من) بیت نه‌که (ئهن): مالی من، براکه‌ی من، بۆ من، له‌ منه‌وه، له‌ مندا، ئهو من ده‌ناسیت... هتد. مامۆستا توفیق وه‌هبی پێی وایه له‌ ده‌ستدانی (ئهن) له‌ کوردیی خواروودا هه‌له‌یه‌کی گه‌وره‌ بووه و له‌ ژێر کارکردی ئه‌رده‌لانی-جافیدا پرووی داوه. ئهمه‌ غه‌له‌تیکی گه‌وره‌ بوو له‌ چاو سرشتی ئه‌سلێ زمانی کوردیدا. دیاره‌ زمانه‌که‌مان ده‌مێکی زۆر نییه‌ که (ئهن)ی فه‌رامۆش کردوو. میسته‌ر پیچ له‌ سالێ ۱۸۲۰ دا له‌ سلیمانی گۆرانییێکی بیستوو که‌ تێیدا رسته‌ی- ئهن ده‌نال- هه‌بووه. (۱۰)

< ل > ر: یه‌کێک له‌ نیشه‌نه‌ هه‌ره‌ دیار و جیاوازی‌دانه‌ره‌کانی نیوان به‌شه‌دیالیکته‌کانی ناوچه‌ی سو‌ران و بابان، له‌ پرووی فۆنه‌تیکییه‌وه، په‌نگه‌ ئهو دوو فۆنیمه‌ی ل= ر بیت. به‌شیکی زۆری ئهو وشانه‌ی له‌ ناوچه‌ی بابان فۆنیمی (ل)یان تێدایه، له‌ سو‌ران (ل) هکه‌ به‌ (ر) بیژ ده‌کریت.

له‌ تیکسته‌کانی ئهمه‌د پاشای باباندا، ئهم فۆنیمه‌ به‌ شیوه‌یه‌کی سه‌رنج‌راکێش به‌پێی فۆنه‌تیکی ناوچه‌ی سو‌ران بیژ کراوه، واته‌ زۆربه‌ی ئهو وشانه‌ی ئه‌مرو له‌سلیمانی و گه‌رمیان و موکریان و به‌شه‌دیالیکته‌کانی کوردیی نێوه‌راست (بیجگه‌

(۱۰) وه‌هبی، توفیق: ئه‌سلێ پێته‌قالبی (ئه‌)..... ل: ۳۴ - ۹.

له سۆران) فۆنئیمی (ل)یان تئدایه، ئه‌و به شتیه‌ی (ر) بێژی کردوون: بلی: بری، خه‌لووز: خه‌رووز، ئه‌مسال: ئه‌مسار، هه‌لامه‌ت: هه‌رامه‌ت، کوتال: کوتار، په‌شته‌مال: په‌شته‌مار، له‌گه‌ل: له‌گه‌ر، سالتیک: ساره‌ک، ماله‌وه: ماره‌وه، حال: حار، حاسل: حاسر. راستیه‌که‌ی ئه‌گه‌ر ئه‌مه ته‌نیا یه‌ک دوو جار پووی بدایه، وامان داده‌نا که خۆدزکۆ له‌گواستنه‌وه‌دا هه‌له‌ی کردبیت، به‌لام له‌به‌ر ئه‌وه‌ی له‌به‌شی هه‌ره زۆری تیکسته‌که‌دا ئه‌مه دووباره و چه‌ند باره ده‌بێته‌وه، ده‌گه‌ینه ئه‌و باوه‌ره‌ی که پاشا هه‌ر وا قسه‌ی کردووه. به‌لام پرسیاریکی گرنه‌گ ئه‌مه‌یه: ئایا ئه‌مه جیاوازی نیوان زمانی پاشا و په‌عیه‌یه‌؟ ئایا خه‌لکی شاره‌که‌یش ئه‌و کاته هه‌ر وا قسه‌یان کړووه، یا ئه‌مه ته‌نیا شتیه‌ی ئاخاوتنی پاشایه؟ من خۆم گویم لێ بووه که سێکی سه‌ر به‌بنه‌ماله‌ی بابان (نه‌وه‌ی ئه‌م‌رۆ) که قسه‌ی کردووه هه‌ندێ جار ئه‌و فۆنئیمی (ل)–ه‌ی گۆڤیوه و کردوویه‌تی به‌ (ر). ئه‌گه‌ر باشم له‌ بیر مابیت، به‌تایه‌ت بۆ (له‌گه‌ل) ده‌یگوت (له‌گه‌ر). مه‌که‌نزی له‌ کتێبه‌که‌ی خۆیدا سه‌رنجیکی له‌م باره‌یه‌وه نووسیوه، ده‌لی: ئه‌وه‌ی که (پاشا) زۆر جار، به‌لام هه‌میشه نا، (ل) وه‌ک (ر) بێژ ده‌کات، ده‌کرێ و لێک بدریته‌وه که تایه‌تیتیه‌کی ئه‌ریستۆکراتییانه‌یه. یان شتیه‌یه‌کی ناسلیمانییانه‌یه، که زحمه‌ته شتیه‌یه‌کی کۆنی زاراوه‌که بیت. (11)

«د > ت: له‌ دوو جێگه‌دا ده‌نگی (د) گۆڤاوه و کراوه به‌ (ت): کرد (کرت)، نامه‌رد (نامه‌رت). له‌وه‌یه ئه‌مه هه‌ر هه‌له‌یه‌کی ئاسایی بیت که پاشا له‌ کاتی نووسیندا کردبیتی، یا خۆدزکۆ به‌هه‌له‌ گواستویه‌تییه‌وه.

«> به‌شێک له‌و بنه‌ما رێزمانییانه‌ی خۆدزکۆ له‌ وتاره‌که‌یدا پێشکه‌شی کردوون، له‌گه‌ل راستیه‌کانی زمانی کوردیدا ناگونجین. په‌نگه ئێمه بتوانین له‌م لایه‌نه بگه‌ین و وای پاساو به‌هین که کابرا زمانه‌که‌ی نه‌زانیوه و کاره‌که‌ی له‌ جێگه‌ی قسه‌پێکردنی زمانه‌که‌، کوردستان، ئه‌نجام نه‌داوه. به‌لام هه‌ندێ له‌ ئه‌نجامگریه‌کانیشی هه‌نده نازانستیانه‌ن که بۆ که‌سێکی شاره‌زای زمانه‌وانی ناکرێ بکه‌ویتته هه‌له‌ی له‌و جو‌ره‌وه (نوخته‌ی ۱۶ و ۲۳ و ۳۵ به‌شی ناو). هه‌له‌یه‌کی زۆر ئاشکرای خۆدزکۆ به‌کارهێنانی، یا تیکه‌لکردنی، تێرمه‌ رێزمانیه‌که‌نه. ئه‌و له‌گه‌لی جێگه‌ی وتاره‌که‌یدا که دیت کرداری فه‌رمان/ ئه‌مر (Imperative) باس ده‌کات، نمونه‌کانی هه‌ی فه‌رمان

نین، به لکو هی رانه بردوی خوازیارین (Present subjunctive)، که ماموستا وهبی ناوی دهنی (موزاریعی پهیرهوی). ئەم دوو پێژهیهی کردار دوو شتی جیاوازن. باوهر ناکهه خۆدزکو نهیتوانییت پاشا حالی بکات، به تورکی و به فارسی، و لیتی بپرسیت که کورد ئەم کرداره چۆن دهلێن و چۆنی به کار دههێن. ههروهک دهبی پاشایش توانیبتی به ئاسانی بۆی روون بکاتهوه. ههلهکردن به تایبته لههه نۆختهیهدا سهیر دیته پێش چاو، له بهر هۆیهکی ئاسان؛ پێژهکانی دیکهیی کردار دهکرێ بۆ شهش کهس گهردان بکرتن، بهلام فههمان تهنیا بۆ دوو کهس گهردان دهکریت: کهسی دووهمی تاک و کهسی دووهمی کۆ.

دوو: وشه و دهستهواژه

< بیدمشک: ئەحمەد پاشا له جێگهیهکدا باسی خواردنهوهی شهربهتی (بیدمشک) دهکات، که وا پێ دهچیت ئەو سهردهمه خواردنهوهیهکی باو بوو بێت و له کهبابخانه و چیشتهخانهکان له گهڵ نان و خۆراکدا دانرابیت. دیاره وشهکه بهو شێوهیهی پاشا نووسیویهتی فارسییه. فارس پێ دهلی (بیدمشک = بیدمشک). گیوی موکریانی پێی دهلی (بی مشک) بیرمشک) و وای لیک دهدهاتهوه: داریکه وه داریبی دهچی، ئارهقی گوله بۆنخۆشهکانی دهگیرێ وه لهویش شهربهتی دروست دهکهن. (۱۲) ماموستا ههژاریش پێی دهلی (بیمیشک) و له روونکردنهوهدا دهلی: جوړی بییه گولی سپی و بۆنخۆش دهکا. (۱۳)

< جموشگهه: پاشا ئەم وشهیهی بهران بهر (جمگه یا جومگه) ی ئەمرۆی کوردی به کار بردوه. شایانی سهرنجدانه که وا پێ دهچێ له (جنبشگه یا جنبشگاه) ی فارسییه وه هاتییت و ئەم ههموو گۆرانهی به سهردها هاتییت، ئەگه رچی له فارسیی ئەمرۆدا وشهیهکی وهها هه ر نییه. (جنبشگه) واته جێگه ی سوورپانه وه و بزووتن. دیاره جمگه یا جومگه ییش ئەو جێگهیهیه که دوو ئیسک (ئیسقان) به یهک دهگهن و به هۆی پارچهیهک کرتینکه وه که دهکهوێته نێوانیان دهتوانن بسوورپانه وه و ببزوون.

< دیوانخانه: شێوهی باوی له کوردیی ئەمرۆدا (دیوهخانه) ه. شێوهی دیکه ییشی هیه وهک (دیوان، دیواخان، دیواخانه، دیوهخانه).

(۱۲) موکریانی، گیو: کوردستان، دهزگای چاپ و بڵاوکردنهوهی ئاراس، ههولێر ۱۹۹۹.

(۱۳) ههژار: ههنبانه بۆرینه، فرهنگ کردی-فارسی، سروش، تهران ۱۳۶۹.

< گزنگ: بهراستی من پټم وا بوو ئەم وشهیه له زمانى کوردیدا نوێیه و پرهنگه ئەم چل په نجا ساله‌ی دواى په‌یدا بووێت.

< داخستن: به مه‌عنای پانکردنه‌وه، بلاوکردنه‌وه و دانانی شتیک له سه‌ر زه‌وى (سفره، سه‌سیر، دۆشه‌ک، قالی و هتد). ئەم‌رۆ زیاتر ده‌گوتری (راخستن). له ناوچه‌ی گه‌رمیان تا سی سال له‌مه‌وبه‌ر هه‌ر ده‌گوترا (داخستن) نه‌ک (راخستن). نازانم ئیستایش وا ده‌لټن یا نه‌. پيشگری (دا) که یه‌کێکه له‌و پيشگرانه‌ی به هاوکاری کرداریکی ساده، کرداری لیکدراو (Compound verb) دروست ده‌کات، به پاده‌ی یه‌که‌م بزوتنه‌وه‌یه‌ک ده‌گه‌یی‌نێ له سه‌روه‌ه بۆ خواره‌وه، له به‌رزیه‌وه بو نزمی.

< چشت: له کوردی ئەم‌رۆدا به زۆری ده‌گوتری (شت). هه‌ر ئەم شتیه‌یه‌ش بۆته به‌شتیک له تیرمی (شتومه‌ک) که له ناوچه‌ی سو‌ران کورت کراوته‌وه و بووته (شمه‌ک). له ناوچه‌ی گه‌رمیان جاران ده‌گوترا (چت). له بادینانی و کرمانجیدا ده‌گوتری (تشت).

< یه‌ملک (یه‌ملیک): وشه‌یه‌کی تورکییه به مه‌عنای (نان، خۆراک، خواردن، خواردمه‌نی، شیو، شیو، چټشت).

< سفره، بریانی، پلاو: کۆمه‌له تیرمیکی گرنگ له بواری نانخواردن و میناونداری و که‌یف و پابواردن و سه‌یراندا.

< چاوه‌ش (یا چاوش): شمشیربه‌ده‌ست، پاسه‌وان، نامه‌به‌ر، مۆسیقاژه‌نی کۆشکی پاشا. له‌م ټیکسته‌دا هه‌ر له باتیی خزمه‌تکار به کار هاتوه.

< کیله‌رچی (وشه‌یه‌کی تورکی عوسمانیه): کیله‌ر یا کیلار، ئەنبار، عه‌مار یا عه‌مبار: جی‌یه‌لگرتن و پاراستنی خواردمه‌نی و ئازوو‌خه. کیله‌رچی: خزمه‌تکار، نوک‌ه‌ر، به‌لام زیاتر بۆ سه‌روکی خزمه‌تکارانی کۆشک ده‌گوتری، به‌تایبه‌ت ئەوه‌ی که به‌پررسی ئاماده‌کردنی خوان و خواردنه‌وه‌یه.

< دراو: وا باوه که ده‌بی له (دراخما) ی یۆنانیه‌وه، و له ڕیگه‌ی زمانى عه‌ره‌بییه‌وه، هات‌ب‌ب‌ته‌ ناو زمانى کوردیه‌وه (دراخما: دره‌م: دره‌م: دراو یا دراڤ). وشه‌ی دره‌م له قورئانی پیرۆزدا هه‌یه: (وشروه بثمان بخش دراهم معدوده وکانوا فیه من الزاهدین) سووره‌تی یووسف، ئایه‌تی بیستم.

< مانه‌لگرتن: له کوردی ئەم‌رۆیدا ده‌لټین (مانگرتن) و ئەمه‌یش چه‌مکیکی زیاتر

سیاسیی هیه که بهرانبر (اضراب)ی عهرهیی و (Strike)ی ئهروپایی به کار دهئیریت. وا پئی دهچیت له سهردهمی بابانهکاندا وتراپئی (مانهه لگرتن)، که دهکری له گهل (رقهه لگرتن) بهراورد بکریت. له ناوچهی گهرمیان کاتی خوئی وشه که ته نیا بۆ ئازهل دهگوترا نهک بۆ مرووف؛ بۆ نموونه دهیانگوت: ئهو ولاخه مانی گرتووه. ئاوهلواتایهکی (مانگرتن) ههر له گهرمیان (سینکردن) بوو، دهگوترا: ولاخه که سینی کردووه. لهم تیکستهی ئهحمهد پاشايشدا وشه که له باسی بهرازدا به کار هاتووه.

« وشهی سهیر: له تیکسته کهی خۆدزکۆدا (که له راستیدا قسه و نووسینی ئهحمهد پاشای بابانه) هه ندی وشهی سهیر و واتانه دار هه ن که نازانم له کوپوه هاتوون و له رووی ئیتیمۆلۆگییه وه رهگوریشهیان دهگاته کوئ. دوور نییه خۆدزکۆ له نووسینه وه و گواستنه وهی تیکسته که دا هه لهی کردبیت، چونکه دهیان هه لهی دیکهیش هه ن. پاشا له جیی (ئاسک) دهلی (رهنی) که، هیندهی من ئاگادار بم، خزمایهتی له گهل ههچ زمانیکدا نییه. د. ن. مهکنزی- یش ههر ئه م وشهیهی پئی سهیر بووه. وشهیهکی سهیری دیکه (داغبئی)یه که مه بهست، به قسهی پاشا و خۆدزکۆ، چۆله کهیه. من به دووری نازانم ئهحمهد پاشا (دهعبا)ی وتبی (یا نووسیبی) و خۆدزکۆ به هه له تۆماری کردبیت.

سئ: هه ندی زانیاریی لاهکی، به لام گرنگ

« مامۆستا مه سعوود محهمد له لیکۆلینه وه کهی خۆیدا له سه ر نالی، وای بۆ دهچیت که ئهحمهد خان (یا پاشا) ته نیا سالی ١٨٥٣ له پاريس بوویت. (١٤)
راستییه کهی ئه وهیه که خۆدزکۆ دهلی له و سالهدا هاتۆته پاريس، به لام له جیگهیهکی دیکه ههر ئه و وتاره دا به پروونی ئه وه دهلی که هه تا کوئایی مانگهکانی سالی ١٨٥٤ پیکه وه کاریان له سه ر ریزمانی کوردی کردووه. دواتر باسی ئه وه دهکات که پاشا بانگ کراوته وه بۆ ئهسته موول. کهواته پاشا به لای کهمه وه تا کوئایی سالی ١٨٥٤ له پاريس بووه و ئه گهر زۆریش به په له چوو بیته وه بۆ ئهسته موول، ئه وا دهبی له سه ر هتای سالی ١٨٥٥ دا گه رابیته وه. بۆ بیاوکی وهکوو پاشا که زۆریش نهخۆش بووه، ئه قلگیر نییه ههر وا به په له ملی ری بگریت و پاريس

(١٤) محهمد، مه سعوود: چه پیکیک،...، ل: شهستودوو.

به جی بهیئت. ئەم زانیارییه دەبیتە پالپشتیکی گەرەتر بۆ تیۆرییهکەى مامۆستا
 مەسعوود کە نالی لە ١٨٥٥دا نەمردوو و ئەو رەفاقت و هاوڕێتییه چەند سالەیهى
 لەگەڵ ئەحمەد پاشادا لە ئەستەمبوول ھەیبوو دەکەوتتە دواى ئەو سالە، واتە دواى
 ئەوێ پاشا لە پارێسەو گەراوتەو بۆ ئەستەمبوول و (نالی) یش لە شامەو چوو
 بولای بۆ ئەوێ. لەم وتارەى خۆدزکۆدا دوو دەنگوێاسمان لەبارەى نالییەو بۆ تۆمار
 کراون، بێجگە لە ناساندنێکی کورت. دەنگوێاسی یەکەمیان ئەوێە کە ئەحمەد پاشا
 بە خۆدزکۆ دەلی: مەلا خەزەر، کە زیاتر بە ناوێ ئەدەبیەکەى وەک نەعلی ئەفەندى
 ناسراو، لە سووریایە، لە شام. دەنگوێاسی دووهمیش ئەوێە کە نالی پێشتر
 رێزمانیکی عەرەبى تەرجەمەى کوردی کردوو. ئەم دوو دەنگوێاسە لەبەر ئەو
 گەرنگ چونکە نە پێداھەڵدان و نەرخاندن و نە خەیاڵ، بەلکە راستەقینەى لەو
 بابەتەن کە بناغەى ماددییان ھەیه؛ پاشا دەزانیت کە مەلا خەزەر نالی لەو کاتەدا لە
 سووریایە و لەوێ دەژی، ھەر وھا باسی کتێبێک دەکات کە کردوویەتی بە کوردی و
 دەبى پاشا خۆى چاوى بەو کتێبە تەرجەمەکراو کەوتبیت. چونکە دەلی پێشتر ئەو
 کارەى کردوو، واتە پێش ئەوێ ئەم بیت بۆ پارێس. ئەگەر پاشا لە قسەکەى خۆى
 دُنیا نەبووایە دەگوت بیستوو کتێبێکی وای ھەیه، یان دەگوت خەریکە کتێبێکی
 وای نامادە دەکات. ھەرچی ناساندنەکەى بە رادەى یەکەم ھەلوێستی رێز و شانازی
 پاشایە بۆ نالی، نەک راستەقینەى ماددى. ئەم ناساندنەیش دوو بەشە: یەکەمیان
 ئەوێە کە نالی زانیەکی بەناوبانگە، دووهمیش ئەوێە کە خۆى بۆ دیالیکتە
 جیاوازەکانى زمانى کوردی تەرخان کردوو. سەربارى ئەوانەیش پاشا بەلێنى بە
 خۆدزکۆ داو کە بە نالی بناسیت، واتە کارێک بکات خۆدزکۆ و نالی دەستیان، یا
 دەنگیان، بە یەکتەری بگات، بۆ ئەوێ لەبارەى زمانى کوردیەو ھاوکاری بکەن.
 دیارە لەمەیشدا پاشا ھەم ریاڵیستانە بیری کردووتەو و ھەمیش خۆنزمگرانە،
 چونکە زانیویەتی ئەو ھەموو زانیاریەى بۆ کارەکەى خۆدزکۆ پێویست ئەم
 دەروستیان نایەت و پێى ھەلناسووپیت، لەبەر ئەوێ وای بە چاک زانیو بە کەسیکی
 بناسیت کە لە خۆى شارەزاتر و لەم بوارەدا دەستروێشتوو، خالێکی
 سەرنجراکێش، بۆ من، ئەوێە کە لە قسەکانى پاشا و خۆدزکۆیشدا نالی وەک
 شاعیر باس نەکراو، بەلکە وەک زانا و زمانەوان و فیلۆلۆگىست و ھەرگێر. تەنانەت
 لە دوا بەشى لێکۆڵینەو کەدا خۆدزکۆ ھەندێ شیعەرى بلۆ کردووتەو، کە ھى

باباتاھیری ھەمەدانین، کەچی شیعری نالی بۆلۆ نەکردوو ھەتھە و باسیشی ناکات. ھیچ گومان لەو ھەدا نییە کە پاشا دەیزانی نالی شاعیرە و شاعیریکی گەرەیشە، چونکە ئیمە دەزانین بە ھۆی مردنی سلیمان پاشای بابان و ھاتنە سەر تەختی ھەر ئەم ئەحمەد پاشایە خۆیەو، نالی شیعیریکی جوان و بەرزى نووسیو:

تا فەلەک دەورەى ئەدا، سەد کەو کەبى ئاوا نەبوو

کەو کەبەى میھرى موبارەک تەلەتەى پەیدا نەبوو.

ئەو شیعەرەیشی نەوتبایە، دیسان پاشا ھەر دەیزانی نالی شاعیریکی گەرەیشە، چونکە ناوبانگی نالی ئەو کاتە زۆر لە سنووری میرنشینى بابان بەولاو ھەتریش ڕۆشتبوو. ئەوجا خۆدزکۆیەک ھێندە بە پەرۆشەو ھەوێت کار لەسەر زمان و ئەدەبى کوردی بکات، بۆچی داواى لە پاشا نەکردوو ھەندى لە شیعەرەکانى نالی بۆ بنووسیتەو، یا تەنانت یارمەتیی بەدات بۆ ئەو ی بیانکاتە فرانسى؟ خۆدزکۆ وەک زانایەکی ئەوروپایى بیگومان ئەم داواى لە پاشا دەکرد ئەگەر بیزانیاى نالی شاعیریکی گەرەیشە. کەواتە، من ھیچ بە دورى نازانم کە ئەحمەد پاشا باسی شاعیریکی نالی لای خۆدزکۆ نەکردبێت. کە باسیشی نەکردوو، دەبێ لە دلى خۆیدا بریارىکی وا گەرنکی دابێت، دەنا چۆنە لە ماوەى ئەو یەک سال و چەند مانگدا کە پێکەو ھەو کاریان کردوو و پاشا لە پارێس ژیاو، تاکە جارێک لە دەمى دەرەچوو بە خۆدزکۆ بلى کە نالی نەک ھەر زمانزانە، بەلکە شاعیریکی گەرەیشە کوردیشە. تەنانت کە بەلێنى ئەو دەدات بە یەکیان بناسیت، بەو نیازە دەیکات کە نالی لە بارەى زمانى کوردییەو کۆمەکی خۆدزکۆ بکات. کە بەلێنى ئەو ھیش دەدات دیوانى شیعری کوردی بۆ پەیدا بکات (مەجموعە، ئانتۆلۆگى)، باسی شیعەرەکانى ئەحمەدى خانى دەکات (لەبەر ھۆیکە کە من تێى نەگەیشتم، پاشا بە دابل یا دابل ناوی دەبات) و باسی مەموزینى بۆ دەکات. پاشا کە باسی نالی دەکات دەلێ (ناو ھەمەییەکەى) نەعلی، بەلام کە باسی شیخ ئەحمەدى دەکات دەلێت (تەخەللوص) ی دابلە. ئەو ھەو شارەزای شیعری ڕۆژھەلاتى فارسى و کوردی و عوسمانى بێت دەزانیت و ھەو (تەخەللوص) تەنیا بۆ ناوی شاعیران بە کار ھێنراو. تۆ کە وتە مەلا فلانکەس تەخەللوصى فلانە، ئیدی ئیمە دەزانین ئەو زاتە شاعیرە.

ئەحمەد پاشا بە خۆدزکۆ نەگوتوو کە نالی شاعیریکی گەرەیشە کوردە، بەلام دەیهوئى کارىکی وا بکات خۆدزکۆ بتوانیت پێوھندى پێو بکات، بەشکەم نالی بۆ

زۆر دواى جامى (كه سالى ۱۴۹۲ مردووه) له دايك بووه و ژياوه. به دووريشى نازانم پاشا له نىوان خانى و مه لاي جه زيريدا (كه ههردووكيان ناويان شايخ ئهحممهده) باسه كه ي لى تيك چوو بيت، چونكه زۆرتر ناوى جه زيرى له گه ل جاميدا ده برت، ئه گه رچى لاي ههردوويان، جه زيرى و خانى، باسى جامى كراوه. نازانم پاشا ئه م ناسناوى (دابل يا دابه ل)ه ي له كوئوه هيناوه؟ چونكه هينده ي من ئاگادار بىم، نه خانى و نه جه زيرى ناسناو و ته خللووسى وايان نه بووه. ههروه ايش نايه ت به بيرمدا شاعيرى كى ديكه هه بيت ته خه للووسى دابل بوو بيت. با ئه م نه ئينيه يش بچي ته سه ر ئه وانى بيتستر.

خۆدزىڭىز كۆمەلنى دەنگوباسى لەبارەى چالاكىي كوردناسەكانەو ەىلاۋ كىرۋەتەو ەى،
 كە ۋا پى دەچىت پىۋەندىي لەگەل زۆربەياندا ەىبوۋىت ۋ ئاگادارى كارەكانيان
 بوۋىت. ئەمەيش لە دىئاي تۆزىنەۋى ئەكادىمىدا ئاساسىي نىيە. لەناو ەىۋالەكاندا
 يەككىيان زياتر سەرنجى راكىشام. دەلى لە ژىر چاۋدىرىي پىرۋىسۆر فۆن دۆرندا
 خەرىكى ۋەرگىرانىكى كوردىي گولستان. بىگومان كە دەلى گولستان مەبەستى
 گولستانى سەعدىي شىرازىيە (۱۲۹۲-۱۱۸۴). ئەۋانەى خەرىكى ئەۋ كارەن، كىن؟
 دىار نىيە. ەىروەها ئەۋەشىم لا نارۋون مايەۋە، ئايا پىشتەر گولستان تەرەمەى
 كوردى كراۋە ۋ (ئەۋ كەسانە) خەرىكن بۆ چاپ ئامادەى دەكەن؟ يا ەىر ئەۋ كەسانە
 خۆيانن كە دەيكەنە كوردى؟ مەن زياتر بۆ ئەۋە دەچم كە تەرەمەكە پىشتەر كراۋە ۋ
 يەككىك، يان ەىندىك، لە كوردناسەكان خەرىكە/ خەرىكن بۆ چاپ ئامادەى دەكەن.
 م. رۆدىنكۆ لە كىتبىكى خۆيدا لەسەر دەستىۋوسە كوردىيەكانى لىنىنگراد باسى
 دەستىۋوسى (گولستان شىخ سەدى بە زبان كوردى) دەكات، كە لىرخ لەگەل كۆمەلنى
 تىكستى كوردىدا بلاۋى كىرۋەتەو ەى. ئەۋ تىكستە لاي مەىيە ۋ ەىناۋمەتە سەر
 پىنۋوسى ستانداردى كوردى ۋ چەند جارىكىش ۋەك كۆرسى خۆپىندى تىكستى
 كلاسىكى، خۆپىندكارانى بەشى كوردىي زانستگەى ئۆپسالا خۆپىندۋىانە.

له‌ناو ئه‌و رسته و تیکستانه‌دا که خۆدزکو تیکه‌ه‌لکیشی و تاره‌که‌ی خۆی کردوون، رسته‌یه‌ک زۆر سه‌رنجی پراکیشام، نه‌که له پووی زمانه‌وانی و شیوه‌ی دارشتنیه‌وه، به‌لکه له‌و پووه‌وه که پێوه‌ندی به ژيانی فهره‌ه‌نگی ئه‌و سه‌رده‌مه‌وه هه‌یه. رسته‌که ئه‌مه‌یه: منداره‌کی که کتیب‌کی درێ، ئایا له‌و سه‌رده‌مه‌دا کتیب ئه‌وه‌نده زۆر هه‌بووه که منداڵ ده‌ستی پێ بگات و بیدریت؟ باوه‌ر ناکه‌م له‌ کوردستاندا وا بووبت، چونکه

کتیبی چاپکراو له کوردستاندا ږهنگه له (قورئان) بهولاره هیچ کتیبیکي دیکه نه بوویت. ئەو کتیبانه‌ش که ده‌ست‌نووس بوون و به‌رگیان تێ گیراوه و مه‌لا و فه‌قی و ږووناکبیران خویندووینان و خویندووینانه‌وه، ئەوه‌نده به‌نرخ و ږیزلیگیراو بوونه که ناکړی وا به ئاسانی که‌وتبیتنه به‌ر ده‌ستی منداڵ تا بتوانی بیاندریت. من وای بۆ ده‌چم خۆدزکۆ خۆی رسته‌که‌ی داریشتووه و داوای له پاشا کردووه بۆی بکاته کوردی.

خۆدزکۆ دوا به‌شی وتاره‌که‌ی ته‌رخان کردووه بۆ شیعی کوردی و له پال گله‌یکردندا له‌وه‌ی دابل (خانی؟) زۆر وشه‌ی عه‌ره‌بیی به‌ کار هێناوه، دوو نمونه‌ی له دووبه‌یتییه‌کانی باباته‌هیری هه‌مه‌دانی (عوریان) ی بلّاو کردووه‌ته‌وه. هه‌ردووین ږږن له هه‌له و زۆر بێ سه‌روبه‌رن. دووبه‌یتی یه‌که‌میان ده‌بی به‌م جوړه بیت:

الاله کوه‌ساران هفت‌ه‌ای بی

بنوشه جوکناران هفت‌ه‌ای بی

منادی می کرم شه‌رو بشه‌رو

وفای گل‌عذاران هفت‌ه‌ای بی^(۱۵)

دووبه‌یتی دوهم تیکه‌ل و پتیکه‌لییه‌کی وایه که به ئاسانی (هه‌ر نه‌بی بۆ من و له‌م کاته‌دا) چار ناکړی.

خۆدزکۆ له وتاره‌که‌یدا ده‌لی شاری سلیمانی له سالی ۱۷۱۴ بنیات نراوه. ئەوه‌ی تا ئیستا زانراوه و بۆته راستیه‌کی چه‌سپیو ئەوه‌یه که سلیمانی له سالی ۱۷۸۴ دا بنیات نراوه. ئەوجا ئایا خۆدزکۆ ئەم قسه‌یه له خۆیه‌وه ده‌کات، یا ئەویش یه‌کێکه له‌و زانیاریانه‌ی له ئەحمه‌د پاشای وه‌رگرتووه؟ ئەمه‌یش ږوون نییه. پاشا له تیکستیکدا باسی ژبانی پاشایه‌تی ده‌کات. ږهنگه ئەمه تیکه‌لییه‌ک بیت له ئەزموونی ږابوردوی خۆی. هیی ئەو سه‌رده‌مه‌ی که پاشا بووه و هه‌ندیکیش خه‌یاڵ و فانتازی که ئەگه‌ر پاشا بیت چی ده‌کات و چۆن ده‌ژی. له‌ناو ئەو ږابواردنه خۆش و گه‌رنگانه‌دا که ده‌یانگێریته‌وه باسی له خه‌نه (هه‌نا) گرتنی پتی و له خه‌نه (دیسان هه‌نا) و وسمه‌گرتنی ږدینی (ږیشی) ده‌کات. وا پتی ده‌چی ئەم ږه‌نگه‌رندی پی و ږیشه‌ له‌و

(۱۵) همدانی، باباطاهر: اسپیده‌باز، اقبال، بهار ۱۳۷۱، ل: ۴۴.

سهردهمه‌دا له‌ناو پياوaniشدا باو بوويټ. ده‌نا ده‌زانم له‌ناو ژناندا (رهنگردنی پيش نا!) هر هه‌بووه و ئيستايش ماوه. له‌گه‌رميان ئه‌و پياوانه‌ی کاری سه‌ختيان به‌دهست ده‌کرد (بۆ نمونه‌ درويټه، قورپکاری، داربرين...هتد) ناوله‌پيان ده‌گرته‌ خه‌نه، به‌و نيازه‌ی که‌ ببيټه‌ هۆی پته‌وبوون و به‌هيژبوونی پيستی ده‌ستيان، بۆ ئه‌وه‌ی به‌رگه‌ی کارکردن بگريټ. خه‌نه له‌عه‌ره‌بيدا به‌ شي‌وه‌ی (حنا) ده‌گوتريټ و له‌فارسيدا (حه‌نا)يه. وادياره‌ ئه‌و کاته له‌ سلیماني شي‌وه‌ی فارسيی وشه‌که باو بووه. نازانم وشه‌ی (خه‌نه) له‌ که‌يه‌وه‌ په‌يدا بووه. نالی له‌ شيعريکدا هر ئه‌و شي‌وه‌ فارسييه‌ی وشه‌که‌ی به‌ کار بردووه:

وه‌ره بنواپه‌ دووده‌سنتی حه‌نايم
حه‌ناييی چی؟ هه‌موو خو خويټه‌ قوربان!

هر له‌و تيکسته‌دا پاشا باسی ئه‌وه‌ ده‌کات که‌ پياوه‌کان يا راوه‌که‌کان (فۆته‌)يان به‌ سه‌ره‌وه‌ بووه. فۆته (به‌عه‌ره‌بی فوطه) به‌ پارچه‌په‌رۆيه‌که‌ ده‌گوتريټ که‌ ده‌کريټه‌ پشتين يا ده‌به‌ستريټ به‌ سه‌ره‌وه، يا وه‌که‌ ده‌ستمال و خاولی به‌ کار ده‌بريټ. فه‌ره‌هنگی (المنجد) ده‌لای گوتراوه‌ وشه‌که له‌ بنجدا سندييه و گوتراويشه‌ تورکيه‌. به‌لام فه‌ره‌هنگی (Redhouse) ی تورکی - ئینگليزی ده‌لای وشه‌که‌عه‌ره‌بييه. پيم وایه ئه‌م‌رۆ له‌ خوارووی کوردستان وشه‌که نه‌ماوه و ته‌نيا له‌به‌ر ئه‌وه‌ی ژنی عه‌ره‌بی عيراقی فۆته‌ ده‌به‌ستن به‌ سه‌ره‌وه، په‌نگه‌ هه‌ندێ که‌س بزنان فۆته‌ چييه.

خۆدزکۆ وتاره‌که‌ی به‌وه‌ ته‌واو ده‌کات که‌ له‌ ژماره‌يه‌کی داها‌توودا به‌شيکی تری نووسينه‌که‌ی بلاو ده‌کاته‌وه، به‌لام، به‌ داخه‌وه، وا دياره‌ له‌به‌ر هر هۆيه‌که‌ بيت، نه‌يتوانيوه ئه‌م به‌لینه‌ی بباته‌ سه‌ر. په‌نگه‌ له‌به‌ر ئه‌وه‌ بوويټ ده‌ستی نه‌گه‌يشتببيټه‌ که‌سيک که‌ کوردی زمانی زگماکی بوويټ؛ ئه‌حمه‌د پاشا، نالی يا هر که‌سيکی ديکه. نووسه‌ر وتاره‌که‌ی سالی ۱۸۵۷ بلاو کردۆته‌وه، واته به‌ لای که‌مه‌وه‌ دوو سال دواي ئه‌وه‌ی ئه‌حمه‌د پاشا پاريسي به‌ جی هيشتوو و گه‌راوته‌وه‌ بۆ ئه‌سته‌مبوول.

به‌داخه‌وه ئيمه له‌ باره‌ی ژيان و مردنی ئه‌حمه‌د پاشاوه‌ زۆر که‌م ده‌زانين. په‌نگه‌ هيشتا ئه‌و يه‌کيک بيت له‌وانه‌ی به‌ختيکی باشی هه‌بووه و سه‌ری پاريسي داوه و رۆژه‌لاتناسيک چاوی پتي که‌وتوو و هه‌ندێ زانياری له‌باره‌وه‌ تۆمار کردوو و هه‌ندێ زانياری لێ وه‌رگرتوو. من به‌ دووری نازانم له‌ ئه‌رشيفه‌کانی وه‌زاره‌تی

دەروەه‌ی فرانسادا بەلگەنامە لەسەر ئەحمەد پاشا ھەبێت، چونکە بێگومان ئەو بە شێوەیەکی رەسمی ھاتوو و ھەڵبژێاری وەرگرتوو و سەری نەخۆشخانەیی داو و مائی گرتوو و زۆر لایەنی دیکەیی ژیانی پۆژانەیش کە ئەگەر ھەموویشی نەبێت، ئەوا ھەندیکە پێویستی بەو بوو بە نامەیی رەسمی بکریت، بڕیا کە سێک ھەبێت ھەندێ کات بۆ ئەو ئەرکەیش تەرخان بکات.

تہ نجامگری

ئەلىكساندەر خۆدزكۆ ۋەك زانايەك و پۆژھەلاتناسىك ھەولكى زۆر چاكى داۋە بۆ
ئەۋەى زانىارىيەكى باشى لەسەر زمانى كوردى دەست بكەوئەت و لە چواچىۋەى
كارىكى زانستىدا رىكىيان بخات و پىشكەشيان بكات. ئەۋىش ۋەك ھەموو
پۆژھەلاتناسەكان و كوردناسەكان پەنگە مەبەستىك يا كۆمەلە مەبەستىكى
ھەبووئەت. بەلام لە چەند جىگەى ۋارەكەيدا ۋا ھەست دەكەيت جۆرە دالسىزىيەكى
بۆ كورد ھەيە ۋەز دەكات بەرگرى لە خۆيان و زمانەكەيان بكات. ھەرچۆنىك بئەت،
ئەنجامى ئەۋ ھەول و كۆششانەى خۆدزكۆ كارىكى زانستىيە كە بىگومان بۆ ئەمىروى
لىكۆلەرەۋە و ئۆيژەرەۋەى كورد نرخی خۆى ھەيە. لە پرووى زانستى و مئىتۆدى
كارەۋە دەكرى ھەندى پەنخەمان لە كارەكەى ھەبئەت، چونكە كۆمەلە ھەلەى تىدايە.
بەشەك لە ھەلەكان دەگەرئەۋە بۆ ئەحمەد پاشا كە زانىارىيە زمانەوانىيەكانى
داۋەتەت و تىكستەكانى بۆ ئامادە كەردوۋە، بەلام بەشەكىش ھەلەى خۆدزكۆ خۆيەتەى.
مەن كە دەلئىم ھەلەى ھەيە، كارەكەى ئەۋ لەگەل كارى زانايان و پۆژھەلاتناسانى دىكە
بەراۋەرد دەكەم، ئەگەرنا زۆر چاك ئاگادارى ئەۋەم كە تەنەنەت ئەمىروىش، لەۋ
كوردستانەى خۆماندا دەيان كىتەبى پىزمانى كوردى دەنووسرىن كە فرىان بەسەر
زانست و بەسەر زمانەۋانى و بەسەر كوردىيەۋە نىيە.

ئەحمەد پاشا سەردارىكى لىكە وتوۋى كورد و مىرىكى بابان بووه، كه رۆژگار پشتى تى كرووه و له ئاوارهيدا ژياوه، چ له ئەستەمبوول و چ له پاريس. سەربارى ئەوهيش نه خوڤ و له شەبەبار بووه. ئەوجا له ناو ئەو جوړه ژيانەدا كه هاتووه هاوكارىي خۆدزكوۋى كرووه و هانى داوه كارى زياتر بكات، بەلئىنى داوه خەلكى شارەزاي بۆ پەيدا بكات، بەلئىنى داوه كه شكۆل و نموونهى شيعرى كوردىي بۆ پەيدا بكات، ئەركىكى راپەراندووه كه بەراستى له توانستى فيزيكى و عەقلىي ئەو بە دەر

بووه. ئەم دوو پیاووه بەم کارەیان خزمەتێکی زۆری زانستیان کردووه و بەرھەمییکی بەنرخیان بۆ بە جی هێشتووین.

ئەم لێکۆڵینەوێهە لە پال پانانیککی زانستیایانە ی پێزمانی کوردیدا، کۆمەڵی دەنگوباسی سیاسی، فەرھەنگی و کۆمەڵایەتیشی بۆ پاراستووین کە بۆ ئەمڕۆ نرخێکی زۆریان ھەیە. ئەگەر پۆژیک بمانەوی میژووی زمانی کوردی و میژووی پێزمانی کوردی بنووسین، بێگومان کەرەستە و بابەتی وەک ئەم وتارە ی خۆدزکۆ دەبنە بەشیکی بنچینەیی و کەلتیکی زۆریان دەبی بۆ گەشتن بە ئەنجامی زانستی و راست.

سۆللەنتونا، سوێد، مانگی یەکەمی سالی ۲۰۰۵

سەرچاوەکانی ئەم لێکۆڵینەوێهە:

۱. محەمەد، مەسعوود: چەپکێک لە گۆلزاری نالی، لە چاپکراوەکانی کۆری زانیاری [ی] کورد، بەغدا، ۱۹۷۶

2- D. N. MacKenzie: Kurdish Dialect Studies, Oxford University Press, London 1961.

۳. مودەرێس، مەلا عەبدولکەریم و فاتح عبدالکریم: دیوانی نالی، لە چاپکراوەکانی کۆری زانیاری [ی] کورد، بەغدا، ۱۹۷۶.

۴. مودەرێس، مەلا عەبدولکەریم و فاتح عبدالکریم: دیوانی مەحوی، لە چاپکراوەکانی کۆری زانیاری [ی] کورد، بەغدا ۱۹۷۷.

۵. مستەفا، شوکور: دیوانی شیخ رەزای تالەبانی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوێ ئاراس، ھەولێر ۲۰۰۰.

۶. وەھبی، تۆفیق: ئەسلی پیتەقالبی (ئە)ی شیوێ سلیمانی، گۆفاری کۆری زانیاری [ی] کورد، بەرگی یەکەم، بەشی یەکەم، ۱۹۷۳، ل: ۳۴-۹.

۷. مەلا کەریم، محەمەد: عەقیدە ی کوردیی مەولانا خالیدی نەقشبەندی، گۆفاری کۆری زانیاری [ی] کورد، بەرگی ھەشتەم، ۱۹۸۱، ل: ۲۲۲-۱۹۹.

۸. موکریان، گیو: کوردستان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوێ ئاراس، ھەولێر ۱۹۹۹.

۹. ھەژار: ھەنبانە پۆرینە، فەرھنگ کردی-فارسی، سروش، تھران ۱۳۶۹.

۱۰. ھەمدانی، باباطاھر: اسپیدەبان، اقبال، بھار ۱۳۷۱، ل: ۴۴.

زمانی کوردی: ئاسۆیه کی نادیار

ئەزموونی پێشکەوتن، مەترسیی هەرەس

ئەو گۆڕان و گەشەکردنە سیاسییە لە دواوەیە سەدەیی بیستەمدا لە کوردستانی خواروودا ڕووی دا، زەمینەیهکی باشی ئامادە کرد بۆ کارکردنە سەر لایەنەکانی دیکەی کۆمەڵی کوردستان؛ ئابووری و کۆمەڵایەتی و فەرھەنگی. ئەم بارە تازەییە، بۆ ئەوەی بەردەوام بێت و ڕووەو ئاسۆیهکی جوانتر و ڕوونتر بپریت، دەبێ بیرکردنەوێهەکی قوول و زانستی و وردبین بێتە ڕینۆین و سەرپەرشتیاری، ئەگەرنا ناگاتە ئەنجامێکی وەها کە بوون و مانەو و پێشکەوتنی نەتەوێ کورد و نیشتمانەکی دەستەبەر بکات. ئەم ئەزموونە کوردستانی عێراق، لەبەر گەلی ھۆی میژوویی و سیاسی، کار دەکاتە سەر بوون و داھاتووی بەشەکانی دیکەی کوردستانیش.

ئەزموونی ١٦-١٧ سالی ڕابوردو دەکرێ بە شتێوی جیاواز بخوێنرێتەو و ھەڵسەنگێنرێت، چونکە ئەمە بەو راستییەو گری دراوێ کە کێیە دەخوێنرێتەو و لە چ گۆشەنێگایە کەو سەرنجی دەدات: لە پێگەی دەستەلات و بەرژووەندیی تەسک و خۆپەرستانەیی دەستەلاتدارەو، یا لەناو زۆریی ھەرە زۆری خەلکی کوردستانەو کە ھەتا ئەمڕۆیش نیاز و پێویستی سەرھتایی و سادەکانیشیان نەھاتووەتە دی؟ لە ھەر بوارێکی ئەم ئەزموونەدا ڕەنگە باسی پێشکەوتن بکریت، بەلام لە بواری زمان و فەرھەنگدا ئاشکرایە کە ئەوێ ڕووی داو و ئەوێ ڕوو دەدات کارەساتێکی نەتەوێی و نیشتمانییە و ئەگەر ھەرچی زووتر چارەییەکی بۆ نەدۆزێتەو، بەرەو ئەوێمان دەبات کە یەکیک لە کۆڵە کە گرنگەکانی بوون و مانەوێمان وەک نەتەوێەیک و نیشتمانێک ھەرەس دەھێنێت و ھەموو دەستکەوتەکانیش دەپوچێتەو.

لە ھەفتاکانی سەدەیی ڕابوردوودا بزوتنەوێهەکی باش کەوتە ناو زمانی کوردییەو و لە ماوێ ئەو چوار سالێ ئاشتیدا گەشەکردن و پێشکەوتنێکی سەیر ھاتە دی، کە کاری کردە سەر تیکرای پلەیی بیر و خوێندەواری و فەرھەنگ لە کوردستاندا. ئەوێمان ئەوانێ بە تەواوی خەریکی نووسین بوون و بەرھەمەکانیان بەشێک بوون لە

ژیانی پۆژانه‌ی خوینەری کورد ڕه‌نگه‌ خۆی دابی له ٦٠ - ٧٠ که‌سیک، له‌ناو ئەمانه‌دا که‌سانیک هه‌بوون که‌ کوردیه‌کی لاوازیان دهنووسی و شاره‌زای پێزمان و پێنوس نه‌بوون، به‌لام له‌ پال ئەمانه‌یشدا ١٠ - ١٥ که‌سیک هه‌بوون که‌ کوردیه‌کی چاک و جوانیان دهنووسی و ده‌بوونه‌ نموونه‌ بۆ ئەوه‌ی خه‌لکی دیکه‌یش شتیان لێوه‌ فێر بین. ئەو کوردیزان و زمانناسانه‌ پێگه‌یان له‌ خراپه‌کاریی ئەو خه‌لکه‌ ناشاره‌زایه‌ ده‌گرت و نه‌یانده‌هێشت کارکرده‌ خراپه‌که‌یان ته‌شه‌نه‌ بکات.

ئەم‌رۆ ژماره‌ی ئەوانه‌ی که‌ دهنووسن یه‌کجار زۆر بووه‌. خه‌لکیکی زۆر به‌ هۆی زمانی کوردیه‌وه‌ ده‌ژین، واته‌ زمانی کوردی "نان ده‌دات"، به‌پێچه‌وانه‌ی سه‌رده‌میکی کۆنه‌وه‌ که‌ به‌کارهێنانی زمانه‌که‌ مایه‌ی ده‌ردیسه‌ری بوو. دیاره‌ زۆر خۆشه‌ زمانی کوردی بگاته‌ ڕاده‌یه‌ک که‌ وه‌ک زمانیکی ڕه‌سمی به‌ کار بێت و به‌ جوړیکی هێنده‌ فراوان به‌ کار ببری‌ت که‌ خه‌لکانیک بتوانن پێی بژین. ئەمه‌ شانازییه‌کی یه‌کجار گه‌وره‌یه‌ بۆ کورد و فره‌ه‌نگه‌که‌ی. به‌لام ده‌رده‌که‌ ئەوه‌یه‌ پله‌ و ئاستی به‌کارهێنانی زمانی کوردی هه‌تا ب‌ل‌ی داله‌نگاوه‌ و به‌ره‌و خراپی و لاوازی ڕۆیشتوه‌. ئەم‌رۆ به‌شی هه‌ره‌ زۆری ئەوانه‌ی دهنووسن کوردیه‌کی زۆر خراپ و سه‌قه‌ت دهنووسن، نه‌ شاره‌زای پێزمان و پێنوسن و نه‌ له‌ جوانی و ئیستیاتیکی زمان ده‌گه‌ن و نه‌ "میزاجی کورده‌وارییان" کار ده‌کات. به‌راستی ئەمانه‌ زمانه‌که‌ ئەتک ده‌که‌ن و ئەوه‌یه‌ی سووکایه‌تی به‌ فره‌ه‌نگی کورد و خوینەری کورد ده‌که‌ن. ئەمانه‌ ده‌بوو هه‌ر نه‌بێ وه‌ک سه‌رچاوه‌یه‌کی بژێوی خۆیان و وه‌ک که‌ره‌سته‌یه‌کی پیشه‌یی و وه‌ک ئامرازیک، وه‌ک ئەسه‌بابیکی کار و پیشه‌ هه‌ولیان بدایه‌ زمانه‌که‌یان چاک بکه‌ن. کابرای کریکار که‌ چه‌کوش به‌ کار ده‌هێنێ، هه‌ول ده‌دات هه‌میشه‌ خزمه‌تی چه‌کوشه‌که‌ی بکات، پاکی بکاته‌وه‌، مشتووی باشی بۆ دابنێت. وه‌رزی‌کی‌کیش تا بتوانی خزمه‌تی داسه‌که‌ی ده‌کات، له‌ هه‌سانی ده‌دات، ده‌مه‌زه‌ردی ده‌کات و له‌ شکان و درزبردن ده‌پاری‌زی و نا‌هێلی ژه‌نگ بگری، نووسه‌ر و پۆژنامه‌نووسانیش ده‌بوو هیچ نه‌بێ له‌به‌ر خاتری پیشه‌که‌ی خۆیان و نانه‌که‌ی خۆیان، به‌ ته‌نگ که‌ره‌سه‌ی کار و پیشه‌که‌یان وه‌ به‌اتنایه‌، زمانه‌که‌یان ئاوا سه‌قه‌ت نه‌کردایه‌. ڕه‌نگه‌ ئەم‌رۆ له‌ کورdestanda ٤ تا ٥ هه‌زار که‌سیک هه‌بن که‌ خه‌ریکی کاریکن پێوه‌ندیی به‌ زمانه‌وه‌ هه‌بێت. به‌لام ده‌رده‌که‌ ئەوه‌یه‌ له‌ناو ئەم‌ چه‌شاماته‌ زۆرده‌ا ژماره‌ی ئەوانه‌ی که‌ ده‌توانی پ‌ی‌یان ب‌ل‌ی زمانزان و کوردیزان ناگاته‌ ٢٠ - ٣٠ که‌س. ئەوجا ئەم

کورديزانانه له وانه نين که رۆژانه تهئسير له خوښه و بينهري کورد دهکهن. کورديزانه کاني سالاني ههفتاکان خويان راسته وخو له کاري رۆژنامه و راگهيانندا به شداريان دهکرد و بهو پتیهيش جيدهستيان ديار بوو. بهشي ههري زوري ئه وانهي ئه مړو له رۆژنامه و ههفته نامه و مانگنامه و هرزنامه و راډيو و تهلهفزيونه کاندای کار دهکهن، له زانستگه و خوښنده گه کاندای کار دهکهن، ئه وانهي که راسته وخو کار له زمان و فرههنگي خه لک دهکهن و ده به هوي شه کلپيداني زمانه که له ناو خوښه راني ئاساييدا، کورديزان نين. نه که هر کورديزان نين، به لکه کوردينه زانن. هر ئه وانيشن که رۆژ له دواي رۆژ زماني کوردي به ره و هه لدير و به ره پوان و به ره دارزان ده بهن. کورديزانه کاني ئه مړو که متر ئه و ده رفته يان بۆ ده لوي راسته وخو زمان بخه نه ژير چاوه ديرييه وه و کوڼتر و لي بکهن.

زمانی ئاخواوتن و زمانی نووسين

کاملبووني زمان به ستراره به قوناختيکي دياريکراوه وه و، تا راډيهيک، مه سه له يه که تاکه که سيبه. ئه و زمانه ي که له سه رده مي بابانه کاندای به کامل دانراوه، نمونه که ي له شيعري نالي و شيوخ رهزادا ده بينين. زماني سه رده مي شيوخ مه حمود له گه ل زماني په نجا کاندای زور جياوازه. زماني ئه مړو و ههفتاکانيش زور له يه که ناچن. هه موو زمانیک ئاوايه. ئه گه ر نوو سه ريکي ئينگليز ئه مړو وه که شه کسپير بنووسيت، باوه ر ناکه م که سيک به ره مه که ي بخوښتته وه، يا په نگه گالته يشي پي بکهن. نوو سه ريکي باشي عه ره يش ئه مړو وه که (جاحظ و ابو حيان التوحيد) نانووسيت. به لام ئه م زمانانه له هه موو سه رده ميکدا نۆرمي دامه زراوي خويان هه يه و نوو سه ران و روونا کبيران پيرويي ده کهن و لي لا نادهن. کاملبووني زمان هر ئه وه يش نيه جوان پتي بنووسيت. ده و له مه نديي زمان به وه ده پيوري که بتوانيت له بواره جياوازه کاني زانياري و زانستدا به کاري به يښيت.

زمان هه تا به ره و ئه وه بچيت يه که نۆرمي ريزمانيي هه بيت باستر کاري پي ده کريت. من، هر بۆ نمونه، هه و له ده دم لايه نيکي بچووکي ئه م باسه روون بکه مه وه. له زاراوي کوردي خواروودا، که وه که زمانتيکي ستاندارد رۆليکي گرنگي هه يه، گينوس، واته زايه ند يا جنسي ناو، رۆليکي ئه و تو ي نيه. ناو ئه گه ر نير بيت يا مي، له دۆخي کارادا بيت، يا يه کي له و دۆخانه ي که له چوارچيه ي (ئوبليک) دا

کۆ دەکرینهوه، دیسان هیچ ناگۆرێت. تهنیا له دۆخی بانگکردندا (نداء، قۆکاتیف، Vocative) جیاوازییهک ماوه. بۆ نموونه ئیمه ده‌لێن: کۆره، مامه، بابە، خالە... به‌لام ده‌لێن: کچی، خوشکی، پووری. تهناته له‌مەیشدا گۆران پرووی داوه. زۆریه‌ی خه‌لک ده‌لێن (دایه)، که به‌راستی ده‌بوو بگوتریت (دایێ). له‌ کوردیی سه‌روودا (کرمانجی) گینووس رۆلێکی یه‌کنجار گرنگ و ناوه‌ندی هه‌یه، ئه‌گه‌رچی له‌ کرمانجیشدا رۆلی گینووس گۆرانی به‌سه‌ردا هاتووه. بۆ نموونه ئه‌و یاسا سه‌خته‌ی که ده‌بی ناوی نێر له‌ دۆخی ئۆبلیکدا (ی)ی بچیته‌ سه‌ر به‌ته‌واوی کز بووه و که‌م که‌س گوێ ده‌دات یه‌ به‌ کاری ده‌هێنێ. له‌ زاراوا‌ی موکریاندا پاشماوه‌یه‌کی شتیاو و نا‌ریکوپێکی نێر و مێ ماوه و له‌ قسه‌کردندا به‌ کار ده‌بریت، به‌لام به‌ شیوه‌یه‌کی، وه‌ک وتم، نا‌ریکوپێک. تۆ ناتوانیت بنهما و قانون بۆ ئه‌و جووره‌ به‌کاره‌ینانه‌ دا‌بنیت. ئیستا یه‌کتک بێت به‌ کوردیی خوارو شتیک بنووسیت و شیوه‌ی ئۆبلیکی ناو به‌ کار ببات، بێگومان به‌ هه‌له‌ی ده‌زانم و پێم وایه‌ ئه‌مه‌ تێکدانی زمانه‌.

له‌ زمانی ستانداردی کوردیدا نا‌کرێ جێگه‌ی هه‌موو شیوه‌ جیاوازه‌کانی پێزمان بکریته‌وه و جێیان پێ بدریت. هه‌ر بۆ نموونه، له‌ مه‌هاباد راناوی لکاوی (تان) هه‌ندێ جار ده‌کرێ به‌ (وو): نانوو خوارد، له‌ باتیی نانتان خوارد. یا دۆخ (کاسووس)ی ئۆبلیک له‌گه‌ڵ ناودا ده‌رده‌که‌ویت: چوومه‌ ئه‌و شارهی، ده‌چینه‌ ماله‌ ئه‌حمه‌دی. یا به‌کاره‌ینانی (ببوو) له‌جیی (بووبوو). له‌ سلێمانی پاشگری (ه‌وانی) ده‌خزیته‌ سه‌ر هه‌ندێ کردار (به‌زۆری کرداری رانه‌بو‌ردوو، به‌لام ده‌مکاته‌کانی دیکه‌یش): ئه‌رواته‌وانی، ئه‌خواته‌وانی. یا هه‌ندێ وشه‌ به‌ شیوه‌یه‌کی سه‌یر بێژ ده‌کرێ: (ئه‌وه‌نگه‌) له‌ جیی (ئه‌وه‌نده‌)، (یامی) له‌ جیی (دامی). له‌ گه‌رمیان و له‌ سنه‌ پارتیکلی ئیزافه‌ نه‌ماوه: (مال باوک ئازاد)، له‌ جیی (مالی باوکی ئازاد)، (کو‌ر ئازا) له‌ جیی (کو‌ری ئازا). له‌ هه‌ولێر پاشگری رابو‌ردووی ته‌واو به‌ (ی) داده‌پێژریت نه‌ک (وو): (خواردییه‌، بردییه‌) له‌ جیی (خواردوو، بردوو)، یا (هه‌یتیم، نووسیتیم) له‌ جیی (هه‌مه‌، نووسیومه‌). ئه‌م قۆرمانه‌ هه‌یجان نا‌چنه‌ نێو پێزمانی ستانداردی کوردیه‌وه و به‌شیک نین له‌ زمانی ئه‌ده‌بی. تۆ ده‌توانی رۆژانه‌ چۆنت ده‌وێ وا قسه‌ بکه‌یت، من کارم به‌وه‌ نییه‌، به‌لام که‌ ده‌رست به‌ مندا‌لی کو‌رد وته‌وه‌، که‌ وتاریکت بۆ رۆژنامه‌ نووسی، ده‌بی زمانی ئه‌ده‌بی به‌ کار به‌یانی. رهن‌گه‌ بکریت له‌ رۆمانیک، چیرۆکیک، یا شانۆنامه‌یه‌کدا هه‌ندێ گفتوگۆی که‌سه‌کان به‌و زمانه‌ رۆژانه‌یه‌ بنووسریت، به‌لام

ئەو شتىكى دىكەيە. من پىم وايە زمانى كوردى دەبى لە دوو پلەى جياوازدا بە كار بەئىترىت؛ زمانى رۆژانە، كە زمانى قسەكردنە و زمانى ستاندارد كە زمانى نووسىنە. سنوورى نىوان ئەم دوو پلەيەى زمانەكە بۆ كەسىك ھەستى زمانەوانىي ھەيىت ئاشكرايە و دەبى رەچا و بىرئىت. ھەبوونى ئەم دوو پلەيە بەو مەعنايە نىيە كە ئىمە لە زمانى خەلك دوور دەكەوينەو، بەلكە پىشاندەرى دوو پلە و دوو سىستىمى بىر كەردنەو، كە لە زۆريەى زمانانى دىيادا ئەم دياردەيە ھەيە. ھەروەك ئاسان كەردن و سادە كەردنى زمان ئەو ناگەيىنى كە ئىمە لە گەل و لە زمانى گەل نزيك دەبينەو، تىنەگەيشتنى ئەم جياوازىيە دەبىتە ھۆى ئەو زۆر جار نووسەرەن لە سنوورى تەسكى شۆقىنىزىمى ناوچەگەریدا قەتيس بىمىن و زيان بە خۆشىيان و بە زمان و فەرھەنگەكەيشيان بگەيىن.

بەكار ھىنانى وشە و تەنانەت دەستەواژەى دىيالىكتە جياوازەكانى كوردى لە زمانى ئەدەبىدا نە ھەلەيە و نە تاوانە، ئەگەر بە شىوہەكى گونجاو و لىزانە بە كار بىرىن. ئاژاوى زمان و ناسەقامگىرى لەو ھەروەست دەبىت كە تۆ ئەو پىكھاتە رىزمانىيەى تايبەتى دىيالىكتىكە، بىھىنىتە ناو زمانە ئەدەبىيەكەو. من ھەر يەك دوو نمونەى بچووك دىنمەو. لە كوردى سەر و (كرمانجى)دا ئەگەر ناو لە شىوہى ئىزافەدا ھاتبوو، ئەوا ئاوەلناو ناتوانى يەكسەر بە دواى ناودا بىت، بەلكە دەچىتە دواى دەستەواژەكەو، بەلام لە كوردى خواروودا ئاوەلناو يەكسەر بە دواى ناودا دىت. نمونە: كەچا من ئا بچووك، براى من يى خوەندەكار. ئەمانە بە كوردى خواروو ئاوا دەوترىن: كچە بچووكەكى من، برا خويندكارەكەم. تۆ ئەگەر ئەم دوو پستەيە بەپىي نمونە كرمانجىيەكە دابىرئىتەو، ئاوەھايان لى دىت: كچەكەى منى بچووك، براكەى منى خويندكار. لىرەدا كچ و برا بى ئاوەلناو مانەو (من) ئاوەلناوى بچووك و خويندكارى وەرگرت. يا تۆ بىت فۆرمى پاسىف (كارابزر) بە شىوہى كوردى سەر و دابىرئىت؛ لە جىي (نووسرا) بلىي (ھات نووسىن). نزيك كەردنەو زاراوھەكان دەتوانى بىتە ھۆى دەولەمەند كەردنى زمان، بەلام بە مەرجىك كەسانىكى كوردىزان و زمانناس و شارەزاي مێژووى زمان و رەچەلەكى وشە (ئىتىمولۆگى Etymology) بىكەن، نەك كۆلكەخوينەوارى شۆقىنىست. ئەنىستىتووتە (بەناو) كوردىيەكەى پارىسىش ئەو دە دوانزدە سالا مىليۆنان دۆلار وەرەكەرن گوايە خزمەتى زمانى كوردى پى دەكەن، بەلام ئەو ئەوان دەكەن دژايەت كەردنىكى ئاشكراى زمانى

کوردی و تیکدانی زمانی کوردییە. ئەوەندەى ئەوان زیان دەگەیتنە کورد و زمانەکهى
تەنانت داگیرکارە فاشیستەکانیش نەیان توانیوە بیکەن.

فەرەهەنگىکى بێنەخشە

زۆر جار باسە ھەرە گرنگ و بنەرەتییهکانى کۆمەڵى کوردەوارى بە جۆریک پێشکەش
دەکرین کە بواریک بۆ ھۆش و بیرى زانستى و بۆ بیرکردنەوى مەنتىقى (لۆگىکى)
نامتێتەو. ھەر ئەم ئاژاوە و ئالۆزییە دەرڤەتیکى زۆر چاک دەداتە دەست ئەو
کەسانەو کە لە پرووى زانستییەو ھیچیان پێ نییە، زیاتر دەنگ ھەڵبێن و خۆ ببەنە
پێشەو، نەک بۆ دۆزینەوى رێگایەک و چارەسەریک، بەلکە بۆ شیتواندنى ناوەرۆکى
باسەکان و بۆ ونکردن و لەناوبردنى راستى. بابەتى زمان و ئەلفویتی کوردی یەکیکە
لەم باسانە. بەشى ھەرە زۆرى ئەوانەى لەم بوارەدا دەنووسن و قسە دەکەن ئەوانەن
کە نە زمانزان و نە کوردیزان.

دەستگا و ئۆرگانە رەسمى و ناپرەسمییەکانى راگەیاندى کوردی لەم پووەو
ئەریکی یەكجار قورس و نازکیان لەسەرە. ئەمانە دەبوو بە ھۆشیکى بەرز و وردى
زانستى و نەتەوايەتییهو لەم بابەتە نزیک بکەوتنایەتەو [نزیکەوتنەو: Approach].
بەلام راستییەكەى ئەوێ بەشداریی دەستگاكانى راگەیاندى کوردی رێک بە
پێچەوانەى ئەوێ چاوەروانیان لێ دەکریت. نەخشی دەستگا و دامەزراوە فەرەهەنگى
و بەناو زانستییەکانى تریش لە ھى دەستگاكانى راگەیاندى گەشتەر و جوانتر نییە.
دیارە ئەمە شتیکى زۆر سەیر نییە ئەگەر ئەویمان لە بیر بێت کە ئێمە نەتەوێکین
ھیچ پرۆژەیک و ھیچ نەخشەیکمان بۆ داھاتووی فەرەهەنگى و زمانەوانیمان نییە.
ئێمە نەتەوێکین تا ئێستایش شتیکمان نییە ناوى سیاسەتى فەرەهەنگى بێت: Cul-
tural Policy. من باسى پرۆژەى سیاسى و ئابوورى و کشتوکال و عەسکەرى ناکەم،
چونکە ئەوانە ھىچیان کارى من نین و ھىچیشیان لێ نازانم، بەلام زمان و فەرەهەنگ
ئەو بوارەیکە بەشى ھەرە زۆرى ژيانى خۆم بۆ تەرخان کردووە و ئەگەر تۆزیک
شارەزایى و زانیاریم ھەبێت، ئەوا لەم بوارەدا ھەمە.

ئەم باسە، ئێستاکە، پێش ئەوێ باسێکى زانستى و زمانەوانى بێت، باسێکى
سیاسى و ئیدیۆلۆگىیە. خۆى لە بنەرەتدا نەدەبوو باسێکى سیاسى بێت، بەلام
چونکە ھەم سەرھەڵدان و پەیدا بوونەكەى و ھەم گەشەکردن و بەردەوامییەكەى

زاده‌ی پرۆژه و بیرکردنه‌وه‌یه‌کی سیاسی بووه، ئیستا زۆر زه‌حمه‌ت و بگره‌ نه‌شیاوه
ئو پهنه‌گی لی بکریته‌وه.

هر له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌مه‌وه کۆلۆنیاالیستانى ئه‌وروپایى به شتیه‌یه‌کی
راسته‌وخۆ ده‌ستیان خسته ناو کاروباری پرۆژه‌لاتی ناوه‌راسته‌وه و به تایبه‌تیش
له‌ناو هه‌ریمه‌کانی سه‌ر به ئیمپراتۆریای عوسمانیدا. ئه‌وان ئامانجی یه‌که‌میان
پروخاندنی ئه‌و ئیمپراتۆریایه و دابه‌شکردنی زه‌وییه‌که‌ی له‌ناو خۆیاندا و
دامه‌زراندنی ده‌سته‌لاتی سیاسی و عه‌سکه‌ری و ئابووری خۆیان بوو. هه‌ر زووش
له‌و کاره‌یاندا سه‌ر که‌وتن. کۆلۆنیاالیستان ئامانجی درێژخایه‌ن و ستراتێگیشیان
هه‌بوو. بۆ به‌دییه‌نانی ئه‌و ئامانجه ستراتێگیانه‌یان ده‌بوو میکانیزمیکی ورد و
زیره‌کانه و درێژخایه‌ن دابنن. نزیکترین و کاریگه‌رتین ڕیگه ئه‌وه بوو که گرۆ و
تاقم و نه‌ته‌وه و په‌گه‌زه‌کانی ناوچه‌که له‌تله‌ت و پارچه‌پارچه بکه‌ن و بیانکه‌ن به‌ گژ
یه‌که‌تردا، بۆ ئه‌وه‌ی هه‌ر هه‌موویان پێویستیان به کۆلۆنیاالیستان خۆیان ببیت و
سه‌ریان بۆ شۆڕ بکه‌ن و ئه‌مانیش بتوانن به ئاسانی حوکه‌میان بکه‌ن. ئه‌مه ئه‌و بئه‌ما
کلاسیکه هه‌م کۆن و هه‌م تازه‌یه‌یه که پیتی ده‌گوتریت: Divide and rule/conquer

ئیمه که ئه‌م پاشخانه ورد بخوینینه‌وه ئیتر ئه‌وه‌یش باش تیده‌گه‌ین بۆچی هه‌ر
ئه‌وانه‌ی که خاکی کوردستانیان دابه‌ش و پارچه‌پارچه کرد، ویستیان زمانه‌که‌یشی
به‌و ده‌رده ببه‌ن. کورد تا ناوه‌راستی ده‌یه‌ی سییه‌می سه‌ده‌ی بیسته‌میش هیچ
کیشه‌یه‌کی ئالۆزی زمانه‌وانی و ئه‌لفوبی و ڕێنووسی نه‌بوو. شاعیر و نووسه‌ری
گه‌وره به‌و زمانه نووسیویه‌انه و خوینه‌ری کورد له هه‌ر به‌شێک بووبیت که‌م تا زۆریک
ئاگای له تیپکرای ئه‌ده‌بی کوردی هه‌بووه. پرۆژنامه‌گه‌ریی کوردی هه‌ر له دوا
ساله‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌مه‌وه ده‌ستی پێ کردبوو، له ده‌یه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی
بیستیشدا تا راده‌یه‌کی باش گه‌شه‌ی کرد.

پرۆژه‌یه‌کی دوژمنانه

به‌کاره‌ینانی ئه‌لفوبیتی لاتینی بو نووسینی زمانی کوردی پرۆژه‌یه‌کی درێژخایه‌نی
ئیمپه‌ریالیستییه بۆ دوورخستنه‌وه‌ی نه‌ته‌وه‌ی کورد له هه‌موو رابوردو و میژووی
خۆی و بۆ له‌بیربردنه‌وه‌ی په‌گه‌وریشه‌ فکری و پۆحیه‌کانی و بۆ راگرتن و
په‌خستنی ئه‌و پێشکه‌وتنه‌ گه‌وره‌یه‌ی له‌ بواری زمان و ئه‌ده‌بدا له کوردستاندا،

به‌تایبەت له کوردستانی عیراقدا، به دی هاتیوو، بۆ له‌ناوێردنی پرۆسیسی به‌نه‌ته‌وه‌بوون که له سه‌ده‌ی بیسته‌مدا سه‌رکه‌وتنی باشی چنگ که‌وتبوو.

ده‌کری باسی ئەلفووبی له‌ پروانگه‌یه‌کی زانستی رۆوتیشه‌وه سه‌رنج بده‌ین. ئەلفووبی کوردی به‌و شیوه‌یه‌ی ئیستی له‌وه‌یه‌یه‌ک یا دوو ناته‌واوی فۆنه‌تیکی تیدا هه‌بن، که چارکردنیان سه‌خت و نه‌کراو نییه. به‌لام ئەلفووبی لاتینی — تورکی به‌ لای که‌مه‌وه‌ سه‌وت دانه‌ فۆنیمی ناته‌واوه که به‌ هیچ جوړیک نا‌کری تیکستیکی کوردی بێ ئەو فۆنیمانه بنووسریت. ئەمه‌ ریک به‌ پێچه‌وانه‌ی ئەو بانگه‌شه‌ نا‌راست و نا‌زانستییه‌یه که هه‌ندێ کۆلکه‌ خوێنده‌واری کوردینه‌زانی بێگانه‌په‌رست ده‌یکه‌ن گوایه‌ تیبی لاتینی ده‌نگه‌کانی زمانی کوردی با‌شتر ده‌رده‌بریت.

ئه‌وانه‌ی باسی ئەلفووبی لاتینی تورکی ده‌که‌ن ته‌نانه‌ت ئەو پاستیه‌ زۆر ساده‌ و ئاشکرایه‌یش ده‌شارنه‌وه که نه‌ک هه‌ر کوردیی خواروو، به‌لکه‌ کوردیی سه‌روویش (واته‌ زاراوی کرمانجی) نا‌کری به‌و ئەلفووبیه‌ بنووسریت. ئەمه‌یش ده‌بیته‌ هۆی دۆراندن و له‌ده‌ستدانی هه‌م ئە‌م‌رۆ و دا‌هاتوو و هه‌م رابوردویش. ئێمه‌ ئە‌گه‌ر سه‌رنج بده‌ینه‌ خوێنه‌وارێک و ته‌نانه‌ت رۆونا‌کبیریکی کوردستانی تورکیا، ده‌بینین ئە‌ده‌بی کلاسیکی کوردی نا‌ناسیت، ته‌نانه‌ت کلاسیکی کرمانجییش نا‌ناسیت؛ نه‌ مه‌لای جه‌زیری و نه‌ ئە‌حمه‌دی خانی و نه‌ فه‌قیی ته‌یران و نه‌ شاعیر و نووسه‌رانی دیکه‌، که به‌ره‌مه‌کانیان به‌راستی گه‌نجینه‌یه‌کی به‌نرخ و گرنگ و ده‌وله‌مه‌ندی زمان و ئە‌ده‌ب و فه‌کی کوردن.

رۆونا‌کبیریکی ئە‌م‌رۆی کوردستانی تورکیا نا‌توانیت به‌ ئەلفووبی لاتینی — تورکی شا‌کاره‌کانی مه‌لای جه‌زیری و ئە‌حمه‌دی خانی بخوێنیت‌وه، چونکه‌ ئەو ئەلفووبی تورکییه‌ بۆ زمانی کوردی نه‌کراوه‌ و ده‌نگه‌کانی زمانی کوردی له‌گه‌ڵ ئەو ئەلفووبیه‌دا نا‌گونجین. نووسینه‌وه‌ی شا‌کاره‌کانی جه‌زیری و خانی و دا‌هینه‌رانی دیکه‌ی کلاسیک به‌ ئەلفووبی لاتینی تورکی هه‌موو لایه‌نه‌ جوان و هونه‌ری و روه‌انبیژییه‌کانی ئەو تیکستانه‌ ده‌س‌ریت‌وه‌ و ده‌یان‌کاته‌ کۆمه‌له‌ وشه‌یه‌کی دزیوی بێ‌گیان. هه‌ر له‌به‌ر ئە‌وه‌یشه‌ ده‌بینین که رۆونا‌کبیر و نووسه‌رانی تازه‌ی کوردستانی تورکیا و سو‌فیتی جا‌ران نه‌یان‌توانیوه‌ هیچ کارێکی گرنگی لێ‌کۆڵینه‌وه‌ یا وه‌رگێران له‌سه‌ر شا‌کاره‌کانی جه‌زیری و خانی بکه‌ن. ئە‌وه‌ی له‌م بواره‌دا کاری زانستی و بنه‌رته‌نه‌ی کردووه‌، نووسه‌ر و رۆونا‌کبیرانی کوردستانی عیراق و ئێران و هه‌ندیک‌یش سووریان

(عیزه‌دین ره‌سول، هه‌ژار، سادق به‌هائه‌دین، مه‌لا ئه‌حمه‌دی زفنگی، ره‌شید فندی...) له‌ کوردستانی باکوور ئه‌گهر نووسه‌ریکی وه‌ک مامۆستا محمه‌ده‌نمین بۆژئه‌رسلان کاری گرنگی له‌ بواری کلاسیکی کوردیدا کردووه، له‌به‌ر ئه‌وه‌یه‌ که‌ ئه‌و پیاوه‌ به‌ره‌مه‌می مزگه‌وته‌کانی کوردستانه‌، نه‌ک سیسته‌می خوێندنی ئه‌تاتورک.

هه‌ر ئه‌م نه‌ناسینی رابوردووه‌ له‌ بواریکی دیکه‌دا زۆر به‌ ئاشکرا ده‌بینریت، ئه‌ویش بواری شیعره‌، چ وه‌ک ناوه‌ڕۆک و چ وه‌ک فۆرم. شیعر لای شاعیرانی کوردستانی تورکیا و سوڤتیت زۆر لاواز و دواکه‌وتووه‌، بگره‌ هه‌ر شیعر نییه‌. بێجگه‌ له‌وه‌یش له‌ رووی فۆرمه‌وه‌ به‌ هیچ جوړیک شاره‌زای کیش نین، نه‌ کیشی کلاسیکی عه‌رووزی و نه‌ کیش و موسیقای تازه‌. چونکه‌ ئاگاداری رابوردووی شیعرێ کوردی نین و له‌و گه‌نجینه‌ گه‌وره‌ و ده‌وله‌مهنده‌ هیچ سوویدیکیان وه‌رنه‌گرتووه‌ و نایشتوانن سوود وهر‌بگرن. وه‌ک ناوه‌ڕۆک و میتافۆر و زمانیش ئه‌و شیعره‌ی شاعیرانی کوردستانی باکوور ده‌ینووسن به‌ هیچ جوړیک ناچیته‌وه‌ سه‌ر ره‌گوریشه‌ کوردانه‌که‌ی شیعرێ کلاسیکی کوردی، که‌ ئه‌ویش گه‌وێکی په‌نگدار و گرنگ و به‌رزی زنجیره‌ی شیعر و فره‌هه‌نگ و شارستانه‌تی رۆژه‌لاته‌.

ئه‌لفووبی کوردی له‌ ماوه‌ی، به‌ لای که‌مه‌وه‌، هه‌زار سالی رابوردوودا ده‌ستاویژی نووسین و که‌ره‌سته‌ی تۆمارکردنی بیرێ بیریاران و خه‌یالی شاعیران و به‌ره‌مه‌می داهێنه‌رانی دیکه‌ بووه‌. له‌ ماوه‌ی ئه‌و هه‌زار ساله‌یشدا، سیسته‌می به‌کارهێنانی ئه‌لفووبیه‌که‌ پێش خراوه‌ و چاکسازی تیدا کراوه‌، تا گه‌یشتووه‌ته‌ ئه‌مڕۆ و بووه‌ته‌ یه‌کێک له‌ ئه‌لفووبی پێشکه‌وتوو‌ه‌کانی رۆژه‌لات.

ئه‌گه‌ر ته‌نیا له‌ رووی به‌رژه‌وه‌ندیبی نه‌ته‌وایه‌تی کوردیشه‌وه‌ باسه‌که‌ لێک ده‌ینه‌وه‌، خۆ دیاره‌ که‌ ئه‌مڕۆ له‌ سه‌رحه‌می هه‌موو ئه‌وه‌ی به‌ زمانی کوردی ده‌نووسریت تا ۹۰٪ و بگره‌ زیاتریشی به‌ ئه‌لفووبی کوردی ده‌نووسریت، واته‌ ته‌نیا ۱۰٪ به‌ ئه‌لفووبی لاتینی تورکی ده‌نووسریت. ئه‌و به‌شه‌یش نه‌ له‌ رووی زمانه‌وانی و نه‌ له‌ رووی هونه‌ری و ئیستیتیکیه‌وه‌ ناگرێ له‌ گه‌ل به‌شه‌ زۆره‌که‌دا به‌راورد بکری.

ئه‌مڕۆ که‌سانیک هه‌ن که‌ له‌به‌ر نه‌زانی و ناشاره‌زایی هه‌ر له‌ خۆپانه‌وه‌ پێیان وایه‌ به‌کارهێنانی لاتینی گرفته‌کانی زمانی کوردی چاره‌سه‌ر ده‌کات. من ناڵیم گرفته‌مان نییه‌، بێگومان هه‌یه‌. به‌لام ئه‌و که‌سانه‌ به‌راستی هه‌ر نازانن گرفته‌کان چین و ئه‌وه‌ی ده‌یڵین نیشانه‌ی تینه‌گه‌یشتن و نه‌خوێنده‌وارییانه‌. هه‌ندیکیش هه‌ر له‌به‌ر

پۆژاواپەرستی کەوتوووەتە دواى ئەم بیرە و پێیان وایە هەر بەوهی ئەلفووبی بگۆڕین ئیتر دەبینە ئەوروپایی و لەم "پۆژەلەتە پیس و درنده و دواکەوتوو" پزگار دەبین. ئەتاتۆرکیش پیک وای بیر دەکردەو، بەلام ئەو هەفتا ساڵە ئەتاتۆرک مردوو و نەتەوهی تورکیش نەبوو بە ئەوروپایی و ناشییت.

کەمالیزم (واتە شوێنکەوتنی باوەڕەکانی مستەفا کەمال ئەتاتۆرک) لەناو کورددا گەشەى کردوو و پێگەیەکی پەیدا کردوو. تەنانەت زۆربەى ئەوانەى کە لە پروی سیاسییەو دژی دەولەتى تورکیان، بى ئەوهی بە خۆیان بزانن، لە پروی ئیدیۆلۆگى و فەرەهەنگییەو شاگرد و قوتابیى دڵسۆزى کەمالیزم و زۆریش بە گەرمى خەبات بۆ سەرکەوتنى ئەو باوەڕانە دەکەن. بڵاوەکردنەوهی ئەلفووبى لاتینی تورکی برێگەى گرنکی بەرنامەى سیاسى ئەم ئیدیۆلۆگى و ئەو کەسانەى شە کە دواى کەوتوون و کارى بۆ دەکەن.

دەرفەتیک و هیواىەک

لە کوردستانی خواروودا، کە ئیستا دەستەلاتى سیاسى بە دەست هیزە سیاسییەکانى کوردستانەو، دەرفەتیکى یەكجار باش هەیه بۆ چارەسەرکردنى گرتەکانى زمانى کوردی و پێشخستنى زمانەکە. ئیمە زمانیکى ستانداردمان هەیه و زۆر چاکیش دەتوانیت ببیتە زمانى رەسمىی دەولەتى کوردستان. ئیمە تەنیا پێویستمان بەو هیه هەول بەدین ئەم زمانە دەولەمەندتر بکەین و لە گەنجینەى دیالیکتەکانى زمانى کوردی سوود وەرگیرین. هەر وەها دەتوانین کێشەى رێنوس بەئاسانى چارەسەر بکەین و بە جوړیکى زانستى بنەماکانى بچەسپین. ئەمە بە تاکەکەس ناکریت، دەبێ دەستەلاتى سیاسى هێندە بوێر و دڵسۆز و هۆشیار و دووربین بیت، تا بتوانیت بى ترس و دلەراوکی چارەسەرکردنى کێشەى زمان بکاتە یەکیک لە پڕۆژە سەرەکی و گرنگەکانى خۆی. دەستەلاتیکى سیاسى وەها دەتوانیت کوردستانی خواروو بکاتە ناوەندیک بۆ فەرەهەنگ و زمان و شارستانەتییەکی رەسەن، دەولەمەند، پێشکەوتوو، تازە و مرقۆفانە. دەتوانیت ئەم بەشە بکاتە رەوگەیک بۆ بەشەکانى دیکەى کوردستان بۆ پزگاربوون لە فەرەهەنگى داگیرکاران و ژێردەستى و دواکەوتن و بێبەشبوون لە فەرەهەنگى نەتەواىەتیی خۆیان.

زمان و ئەلفویتی ستانداردی کوردی له پروانگهیهکی میژوویی و زانستییهوه (کورتیهیهکی بنه‌ماکان)

یه‌ک: په‌گی کیشه‌که

دیاردە‌ی له‌یه‌ک‌داب‌پ‌رانی کورد، یه‌که‌م جار، دوا‌ی دابه‌ش‌بوونی کوردستان و چه‌سپاندنی سنووره‌ سیاسییه‌کانی نی‌وان ده‌وله‌ته‌ تازه‌دامه‌زراوه‌کانی پ‌وژه‌له‌اتی ناوه‌پ‌است ده‌ستی پ‌ی کرد. به‌لام داب‌پ‌رانی دووهم، که‌ خه‌ته‌رناک‌تر و قوول‌تر بوو، دوا‌ی په‌یدا‌بون و ته‌شه‌نه‌کردنی ئەلفویتی لاتینی رووی دا. داب‌پ‌رانی یه‌که‌م رووال‌ته‌ی بوو، نه‌ک‌فه‌ره‌ه‌نگی، چونکه‌ پ‌ی‌وه‌ندی مر‌و‌قی کورد له‌ به‌شه‌ جیا‌وا‌زه‌کانی کوردستاندا هه‌ر مایه‌وه، ئە‌گه‌رچی هه‌ندی ک‌ۆس‌پی په‌سمی خرایه‌ نی‌وانیانه‌وه، وه‌ک‌ هاو‌نیشتمانی‌تی و پاس‌پ‌ورت و قیزه‌. که‌چی داب‌پ‌رانی دووهم ز‌ۆر خراپ‌تر بوو، ئە‌نجامی کاریت‌ری لی‌ که‌وته‌وه و درزی قوول‌تری خسته‌ نی‌وانه‌وه. ئە‌مه‌ نه‌خشه‌یه‌کی دوژمنانه‌ی نو‌ی‌تر بوو. ئە‌وانه‌ی ول‌اته‌که‌یان دابه‌ش کرد و سنووریان له‌نی‌وان به‌شه‌کاندا دامه‌زاند، هه‌ر ئە‌وانیش بوون و ئە‌وانیش سنووریان خسته‌ته‌ نی‌وان دیالیکت و ر‌ین‌ووس و ر‌یزمان و ئەلفویتی‌که‌مانه‌وه و ئە‌مر‌و‌یش ده‌یانه‌وی به‌ ز‌ۆر بیسه‌پ‌ین.

ئە‌مر‌و‌ هه‌ندی که‌س له‌به‌ر نه‌زانی و چاوبه‌ستراوی به‌ دل‌گه‌رمییه‌وه‌ پشت‌گیری له‌ به‌کاره‌ینانی ئەلفویتی لاتینی ده‌که‌ن. من دل‌نیام به‌شیکی ز‌ۆری ئە‌مانه‌ له‌ رووی دل‌س‌ۆزییه‌وه‌ وه‌ک‌ په‌ر‌و‌ش‌یک‌ ب‌ۆ باری ناله‌باری فه‌ره‌ه‌نگ و زمانی کوردی وا‌ بیر ده‌که‌نه‌وه، به‌لام دل‌نیایشم ز‌ۆربه‌یان به‌ رووال‌ته‌ هه‌ل‌خه‌له‌تاون و له‌ گرنگی و ئە‌ندازه‌ی ر‌استه‌قینه‌ی باسه‌که‌ ئا‌گادار نین. ز‌ۆر پ‌ووناک‌ب‌یر و نووسه‌ری گه‌وره‌ی کورد ئ‌یستایش له‌ بایه‌خ و ناسکیی ئە‌م باسه‌ نه‌گه‌یشتون.

دوو: سیاسه‌تی ئ‌یمپه‌ریالیستی

من په‌یدا‌بوونی ئەلفویتی لاتینی له‌ناو کورددا جیا ناکه‌مه‌وه‌ له‌ هه‌لومه‌رجه‌

سیاسییەى له سالانى دابه‌شبوونی کوردستان و شەری دووهمی گیتییدا سەردەست بوو. دەبوو کوردستان دابه‌ش بکری و لەناو ئەو دەوڵەتە تازانەدا پارچە پارچە بکری. دەبوو کێشەیه‌ک لە ناوهرێستەدا بهێلرێتەوه بۆ ئەوێ هەمیشە وه‌ک بۆمبێک ئاماده‌ بیت بۆ ته‌قینه‌وه. دەبوو جێده‌ستێک بهێلرێتەوه بۆ ئەوێ رۆژاوا، هەر کاتی پتووستی پێ بوو، دەستی بۆ ببات و به‌ کاری بهێنێت. دەبوو کوردیش به‌ جۆریک دابه‌ش بکری که رۆژی له‌ رۆژان نه‌بێته‌ هێزێکی یه‌کگرتووی وه‌ها که زیانی هه‌بێت و ببێته‌ مه‌ترسییه‌ک بۆ رۆژاوا و ئیمپه‌ریالیستان، نه‌بێته‌ ئەو دیوه‌ی جادووگه‌ریک ئاماده‌ی ده‌کات و دواتر ده‌بێته‌ به‌ لا به‌سه‌ر خۆیه‌وه و سه‌ری خۆیشی ده‌خوات. دەبوو دینامیزمێک دروست بکری، بتوانرێت کوردی پێ بکری به‌ گۆ یه‌کته‌ردا، وه‌ک چۆن لای نه‌ته‌وه‌کانی دیکه‌یش رووی داوه، تا نه‌توانی هه‌رگیز یه‌ک بکری، دینامیزمی فه‌ره‌نگی و سیاسی. ئەمه‌رۆیش خه‌لکی زۆر هه‌ن که به‌ ژاراوی ده‌ستگای راگه‌یانندی ئیمپه‌ریالیسته‌کان مێشکیان شۆراوه‌ته‌وه و پێیان وایه‌ هه‌ر شتێک هه‌نگاوێک له‌ ئەوروپا و له‌ ئەمه‌ریکاوه‌ نێزیکیان بخاته‌وه، ده‌بێته‌ هۆی پێشکه‌وتن و سه‌ربه‌خۆیی و ئازادی کورد و نیشتمانکه‌ی. رۆژاواپه‌رستی مۆده‌یه‌کی دلگیره‌ و مرقۆفی لاواز زوو فریو ده‌دات و خه‌لک به‌ ئاسانی شوینی ده‌که‌ون. رۆژاوا ده‌توانی ملیۆنان دۆلار خه‌رج بکات و ده‌یان ده‌ستگات بۆ دامه‌زرێنی، به‌و ناوه‌وه‌ که گوايه‌ خزمه‌تی فه‌ره‌نگ و زمانێ کوردی ده‌کات، به‌لام هه‌موویشیان ده‌کاته‌ په‌رده‌یه‌ک بۆ جێبه‌جێکردنی پرۆژه‌ و نیازه‌ ئیمپه‌ریالیستانه‌کانی خۆی.

ده‌رچوونی گۆفاری هاوار (۱۹۳۲-۱۹۴۳) و گۆفاره‌کانی دیکه‌ له‌ شام و به‌یرووت له‌ سییه‌کان و چله‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌مدا سه‌ره‌تای پیاده‌کردنی نه‌خشه‌ی هه‌لۆه‌شاندنه‌وه‌ی یه‌کپیتی زمان و فه‌ره‌نگی کوردی بوو. په‌نگه‌ هه‌ندێ له‌وانه‌ی له‌ سه‌ره‌تا‌دا کاریان تیدا ده‌کرد، پێیان وا بوو بێت به‌م کاره‌ خزمه‌تی ئەده‌ب و زمانێ کوردی ده‌که‌ن و گوايه‌، به‌پێی بیرکردنه‌وه‌ی خۆیان، سوودێک له‌ فرانسیه‌کان ده‌بین، که له‌ کاتی شەری دووهمی گیتیگه‌ردا ده‌یانویست ده‌نگی کوردیش درێ به‌ره‌ی نازیزم به‌ کار بێن. به‌لام ناگرێ هه‌موویان هێنده‌ خۆشباوه‌ر بوو بێت، به‌تایبه‌ت باوه‌ر ناکه‌م به‌درخانییه‌کان، که‌سانێکی وه‌ک جه‌لادەت و کامه‌ران، ئەوه‌نده‌ ناشاره‌زا و ناھۆشیار بوو بێت که نه‌یانزانیبێت کۆلۆنیالیستانێ فرانسێ بۆچی

پشتیان دھگرن و، ئەو ئەلفوئى لاتىنىيە بە چ نيازىك پىشكەش دھكرى و پەرەى پى دھدرىت. ئەوان زۆر لەو پىش پىوھندىيەكى دۆستانەيانان لەگەل كۆلۆنئالىستانى ئىنگلىز و فرانسى و دھستەودايەرياندا (تەنانەت لەگەل بەشى زانىارى و پۆلىسى نھىنىدا) ھەبوو و لىيانەوھ نزيك بوون. بەلام ھوى رازىبوونيان بەم نەخشە گوماناويە ناحەزانەيە ئەوھ بوو، دھيانويست. ئەوھى لە مەيدانى سىياسەتدا دۆراندىبوويان، لە رىگەيەكى دىكەوھ دھستيان بکەوئتەوھ، بەدرخانىيانىش ئەم کارەيان نەکردايە، كۆلۆنئالىستانى ئەوروپايى خەلکىكى دىكەيان ھەر بە کار دھەيتا و نەخشەکانى خۆيانيان پى دھبردە پىشەوھ.

سى: لاتىنى كرۆكى بىرى كەمالىزمە

زمانى كوردى يەك رىگەى لە بەردەمدايە بۆ خۆپاراستن و مانەوھ، ئەويش ئەوھى كە ھەموو كورد بە يەك ئەلفوئى بنووسىت و ئەو ئەلفوئىيەيش دھبى ئەلفوئىيى كوردى بىت (ئەلفوئىيى گونجىنراو يا ھەمواركرائى فارسى عەرەبى، كە بە نارەوا و لەبەر مەبەستىكى تەلەكەبازانەى سىياسى ھەر بە ئەلفوئىيى عەرەبى ناو دھبرىت). دھنا نە ئەلفوئىيى لاتىنى و نە ئەلفوئىيى كرلىك (ئەمیان ئىستا بەرەو نەمان دھچىت) ناتوانى ھىچ بۆ كورد و بۆ فەرھەنگ و زمانەكەى بكات و، بگرە دھبىتە ھوى رپووخاندن و تىكشكاندننى ئەو ھىندەيش كە لە ماوھى ھەزار سالى رابوردوودا بنىاتمان ناوھ. ئەلفوئىيى لاتىنى ھەر لە بنەرەتیشدا بەو نيازە ھىنراوھتە ناو كوردەوھ. بايەخ و گرنگى ئەلفوئىيى كوردى ھەر ئەوھ نىيە كە جوانە، يا بۆ نووسىنى دھنگەكان لەبارتەر، بەلكە ئەوھىشە كە دواى سەدان سال بەكارھىنانى بۆتە گەنجىنەى پاراستنى ئاوھز و بىر و ھۆش و فەرھەنگ و شارستانەتتى كورد. ھەرەك ئەو داوھ زىرپەنەيشە كە فەرھەنگى كورد و فەرھەنگى بەشى ھەرە زۆرى گەلانى رۆژھەلات پىكەوھ گرى دەدات و لە مەودايەكى مېژووى و فكرى و شارستانەتيدا دھيانكاتە يەكەيەكى مەعنەوى و سىياسى. ھەر برپار و ھەر گۆرانىك كە بىەوى ئەلفوئىيى لاتىنى بەسەر زمانى كوردیدا بسەپىننى دۆژمنايەتىكردى ئاشكرائى يەكىتتى كورد و فەرھەنگ و زمانەكەيەتى و زۆر بە راشكاوى دھىلەم خيانەتتە بەرانبەر كورد. ئەگەر بە رىژەيش وھرىبگرىن، ئەوھى بە ئەلفوئىيى كوردى دھنووسرىت لەگەل ئەوھدا كە بە ئەلفوئىيى لاتىنى دھنووسرىت، بەراورد ناكرىت، نە لە رپووى چەندايەتى و نە لە رپووى

چۆنایه‌تییه‌وه. ئەمڕۆ ئەوهی به ئەلفویتی لاتینی دەنوسرێت ناگاته ١٥٪ (پانزده له سه‌ددا)ی سه‌رجه‌می نووسینی کوردی. ئاسانترین پێگه‌ ئەوهیه کوردی باکوور بگه‌ڕێته‌وه سه‌ر به‌کاره‌ینانی ئەلفویتی کوردی و خۆیان له ئەلفویتی تورکی ڕزگار بکه‌ن. هه‌نگاوێکی وه‌ها له‌ ڕووی سیاسیشه‌وه‌ بایه‌خێکی یه‌كجار گه‌وره‌ی هه‌یه‌.

هه‌ندێ كه‌س پێیان وایه‌ ئەلفویتی ئێستای کوردی گه‌رگه‌رفتیکی زۆری هه‌یه‌ و به‌ گۆڕینی نه‌ییت چار ناگرێت. له‌وانه‌یه‌ ئەلفویتییه‌كه‌ هه‌ندێ ناته‌واویی بچووكی تیدا هه‌بیت، به‌لام نه‌ ناته‌واویییه‌كان ئەوه‌نده‌ گه‌وره‌ن كه‌ چاره‌سه‌ر نه‌كرین و نه‌ چاره‌سه‌ریش به‌وه‌ ده‌كریت كه‌ به‌ جێ به‌یڵین و وازی لێ به‌ئین و ده‌ست به‌ ئەلفویتییه‌کی تازه‌ بکه‌ین، له‌ كاتێكدا سوور ده‌زانین ئەو ئەلفویتی تازه‌یه‌، ئەگه‌ر مه‌به‌ست لاتینییه‌كه‌ بیت، هه‌ر له‌گه‌ڵ هاتنیدا و له‌گه‌ڵ له‌دايكبوونیدا ده‌یان گه‌رگه‌رف و ناته‌واویی گه‌وره‌تری تیدا، ئەگه‌ر باسی لایه‌نه‌ فۆنه‌تیکییه‌كه‌ی بکه‌ین. خۆ ئەگه‌ر له‌ ڕووی دیکه‌وه‌ بیر لێ بکه‌ینه‌وه‌، ئەوا تێ ده‌گه‌ین كه‌ ئەلفویتییه‌كه‌ به‌و ئامانجه‌ هه‌نراوته‌ ناو كورده‌وه‌ كه‌ مێشکی نه‌ته‌وه‌یه‌ك بشۆڕته‌وه‌ و له‌ رابوردووی خۆی دووری بخاته‌وه‌ و بیکاته‌ دارێکی زړی بێرگه‌وریشه‌ و پارچه‌پارچه‌ی بکات. به‌کاره‌ینانی هه‌رفی لاتینی بۆ نووسینی کوردی لاساییکردنه‌وه‌یه‌کی تورکه‌كان بوو كه‌ به‌ نیازی دوورخسته‌وه‌ی تورکیا له‌ ڕۆژه‌لات ئەلفویتی خۆیانیان گۆڕی و له‌ هه‌موو شتێكدا ده‌ستیان كرد به‌ لاساییکردنه‌وه‌ی ئەوروپا، و به‌هه‌یش بوون به‌ گه‌لێکی بێفه‌ره‌هه‌نگ. (میلان كوندیرا Milan Kundera ١٩٢٩ له‌ دایك بووه‌) له‌م ڕووه‌وه‌ قسه‌یه‌کی جوانی هه‌یه‌، ده‌لێ: "یه‌كه‌م هه‌نگاو بۆ له‌ناوبردنی نه‌ته‌وه‌یه‌ك سه‌رینه‌وه‌ی بیریه‌تی (یاده‌وه‌ری). ده‌بێ كتیبه‌كانی، فه‌ره‌هه‌نگه‌كه‌ی و مێژووه‌كه‌ی له‌ناو ببه‌ریت، دوا‌ی ده‌بێ كه‌سێك هه‌بێ كتیبه‌ی تازه‌ بنووسیت، فه‌ره‌هه‌نگیكه‌ی تازه‌ به‌ درۆ دروست بكات، مێژوویه‌کی تازه‌ بنووسیت. دوا‌ی ماوه‌یه‌کی كورت نه‌ته‌وه‌ ئەوه‌ی له‌ بیر ده‌چیته‌وه‌ كه‌ هه‌یه‌ و كه‌ هه‌بووه‌. دنیا‌ی ده‌روبه‌ریش هه‌موو شتێکی ته‌نانه‌ت خه‌راتریش له‌ بیر ده‌چیته‌وه‌."

تركه‌زه‌ (خه‌ته‌ری) ئەلفویتی لاتینی هه‌ر ئەوه‌ نییه‌ كه‌ ڕه‌نگه‌ خوێنه‌ری به‌شێکی كوردستان نه‌توانێت تێكست و به‌ره‌مه‌كانی به‌شێکی دیکه‌ بخوێنێته‌وه‌، كه‌ ئەمه‌یش مه‌ترسییه‌کی كه‌م نییه‌، به‌لكه‌ ئەوه‌یشه‌ كه‌ بێرکردنه‌وه‌ و مێشكێکی دیکه‌ی جیاواز

دینیتە کایەو و فەرەهەنگیک دەچەسپیتێ کە بە تەواوی لە فەرەهەنگی ھەزارسالەیی کورد جیاواژە و لە پابوردوویەک دایدەبریت کە کۆلەکی مانەو و یەکتیتی نەتەو و دینامیزمی پیشکەوتن و گەشەکردنی بوو. رەنگدانەوێ نەم بارە فەرەهەنگی و سایکۆلۆگییە بە ئاشکرا لای بەشتیکی یەكجار زۆری پروناکبیر و سیاسەتمەدارانی کوردستانی تورکیا دەرەکەوێت. ئیستا نەوێەک دروست بوو کە ھەر بە تورکی خویندووێتی، ئەگەر زمانەکی خویشی خویندبیت، ئەوا بە ئەلفوبیتی لاتینی خویندووێتی و لەبەر ئەوە فیری بەسەر ئەدەب و فەرەهەنگ و میژووێ کوردستانەو نێیە و هیچی لێ نازانی. ئەمە ھەر وا ریکەوت نێیە کە خوینەواریکی کوردی تورکیا زۆر بپەرەو دەتوانی بلیت، من زمانی کوردیم داھیناوە، منم یەكەم جار پۆمانم بە کوردی نووسیو، کەس پیش من کتیبی منداڵانی بە کوردی نەنووسیو، پیش من کەس شانۆنامەیی بە کوردی نەنووسیو. میژووێ تازەیی ئەدەبی کوردی لە منەو دەست پێ دەکات، کەس پیش ئیمە کوردایەتی نەکردو، سەرکردەکانی پیشتر ھەموو ئاغا و شیخ و مەلا و فیۆدال بوون، ئیمەین کە گەلی کوردمان ھۆشیار کردۆتەو، سەدان قسەیی نەزانانە و گەوجانەیی لەم بابەتە. پروناکبیرانی کوردستانی تورکیا باسی خراپە و مەترسیی سیاسەت و ئیدیۆلۆگیی کەمالیزم دەکەن، بەلام لەو نەگەشتوون کە دڵسۆزترین شاگرد و قوتابی کەمالیزم و دڵگەرمترین برەھەبێدەری کەمالیزم خۆیان، بەراستی من پێم وا نێیە لە کوردستانی تورکیادا پروناکبیری کورد ھەبیت، مەگەر بە ریزەپەر چەند دانەیک ھەبن، خۆیان پێ گەیاندبیت. ئەو پروناکبیرانەیی خەلکی کوردستانی تورکیان، پروناکبیری تورکن، نەک کورد. ئەوان رەنگە پروناکبیری گەرەشیان تیدا ھەلکەوتبیت و ھەلکەوێت، بەلام گرتەکە ئەوێە کە پروناکبیری کورد نین، چونکە میشک و بیرکردنەو و کۆدەکانی سیستیمی بیرکردنەوێان بە تورکی داپۆراو.

ھیچ گەلێکی خاوەن فەرەهەنگ و شارستانەتی ناییت بە دەستی خۆی ئاگر بەر بداتە مالاکی خۆی و ئەوێ لە ھەزاران سالدا بنیاتی ناو، ھەمووی ھەلوەشینیتەو و ھەلکەیت. زۆر گەلی دیکە ھەن کە ئەلفوبیتی تاییەتی خۆیان بە کار دەھێنن و لەوێە لە ھەندێ پووشەو گێرگرفت لە ئەلفوبێکیاندا ھەبیت، بەلام دیسان بە شانازییەو بە کاری دەبن، بۆ نمونە جوولەکە، چین، عەرەب، ھیندستان، ئێران، ئەرمن، ئاسووری، ئەریتریا، ھەبەشە، بەنگلادیش، گورجستان، ژاپۆن،

کۆریا و زۆری دیکه‌یش، خۆینه‌ریک یا ڕووناکبیریکی کوردستانی باکوور که ئەمڕۆ
 تەنیا بە ئەلفوبێی لاتینی ڕاهاتوو و شتیک بەو ئەلفوبێیە نەنووسرابێت ناتوانێت
 بێخۆینێتەوه، نەک هەر خۆی لە بەشی هەر زۆر و فراوان و گرنگی ئەدەبی کوردی
 بێبەش دەکات، ئەو ئەدەبی بە کوردیی خوارو نووسراوه، بەڵکە لە بەشی هەر
 گەورەیی ئەدەبی کرمانجیش بێبەشە؛ ئەو ئەدەبی لە بادینانی کوردستانی عێراق
 دەنووسرێت. لەوێش بەولایە لە هەموو کلاسیکی ئەدەبی کوردی بێبەش بووه.
 تەنانەت ئەو کەمە تێکستە کلاسیکی کرمانجیش که خراوتە سەر تیپی لاتینی
 دادی نادات، چونکە لە تیپە لاتینیەکاندا وێنەی هەموو دەنگەکان نییه و ئەوێش
 دەبێتە هۆی شێواندنی تێکستە کلاسیکیەکان، لەوێش بترازی، کەسێک که تەنیا
 ئەو ئەلفوبێی لاتینیە بناسێت ناتوانێت لە نرخە هونەرییەکانی کلاسیک بگات. هەر
 بۆ نموونە دەلێم، کە شاعیری کلاسیک باسی (ئەلفی قەد) دەکات، کەسێکی
 شارەزای کلاسیک یە کەسەر تێدەگات مەبەست ئەوێ بەژنی یار وەک تیپی (ئەلف: ۱)
 راست و ڕێکە. یا کاتی چاوی یار دەچۆینێتە تیپی (عەین: ع)، ئەمە لە لایەکەوە لەبەر
 ئەوێ شێوەی تیپەکە لە چاوەچیت و لە لایەکی دیکەیشەوە لەبەر ئەوێ (عەین) بە
 عەرەبی واتە (چاو). بەلام کەسێک ئەو ئەلفوبێی کوردی-عەرەبیە نەناسێت، ناتوانێت
 ئەم تایبەتیە هونەری و ئێستیتیکییە تێبگات.

لەم سالانەدا ڕۆمانیکی نووسەری دیاری تورک ئۆزهان پاموکم دەخۆیندەوه کە
 ناوی (من نیوم سووره) بوو. من ڕۆمانەکەم بە ئینگلیزی خۆیندەوه، چونکە تورکی
 نازانم. ئەگەرچی پامووک شارەزاییەکی باشی لە فەرھەنگی کلاسیکی تورک و
 ڕۆژھەڵاتدا هەیە، کەچی لەبەر ئەوێ خۆی بە تورکیی نوێ، ئەو تورکییە بە
 ئەلفوبێی لاتینی دەنووسرێت، خۆیندووێتی، کەوتووێتە هێندێ هەلە هونەرییەوه کە
 خۆی لییان بێئاگایە. لە جێگەیە کەدا پالەوانە کە باسی تالەموویەکی قژی
 خۆشەویستە کە دەکات کە بەسەر سەرینە کەوه بە جی ماوه، دەلی تالەمووەکە بە
 جوێک خوار بوو بوووه دەتگوت حەرفی عەین (ع)ی عەرەبییە. چوارسەد سال پێش
 ئێستا، عاشقی کۆلکە خۆیندەواری دانیشتووی ئێستەنبولێ عوسمانی ناكری
 بیری لەوه کردبێتەوه کە ئەلفوبێی دیکەیش هەیە (هەبوویت)، بۆیە ئەوێ جەخت
 کردبێت کە داوه مووێکە لە تیپی عەینی عەرەبی چوو. ئەو دەبوو تەنیا بێگوتایە
 تالەمووەکە لە حەرفی عەین دەچوو. ئەوێ کە لە ڕۆمانە کەدا باسی حەرفی عەینی

(عەرمىي) دەكات، ئۆرھان پاموكى رۆماننووس خۆيەتى نەك پالەوانەكە.

شېواندىنى دەنگ و فۆنئىمەكانىش يەككەكە لە لاينە ھەرە گالتەجارەكانى ئەلفوئىيى لاتىنى. لە ئەلفوئىيەدا ھىچ نىشانەيەك بۆ دەنگەكانى (ئ، ح، ع، غ، ل، پ، وئ) دانەنراوە. بەو بيانوووە كە ھەندىكىيان دەنگى عەرمىين (!!). تۆ ھەر بەرھەمىكى كلاسىك و تازەى ئەدەبى كوردى بگرى بە دەستەو، سەدان جار ئەم دەنگانەت بەرچاوەكەوئەت. ئىدى چۆن دەتوانىت ھەروا سووك و ئاسان لە زمان دەريانبھێنى و فرىتيان بدەيت؟ ئەمە تەنیا عەقلىكى فاناتيكي راستىنەناس دەتوانى ئاوا بىر بكا تەو. لە مەموزىندا زۆر جار ھونەرى خانى لەو دەايە قافىيەى بەيتەكان بە جۆرىك دادەنەت كە لە يەكدى بچن و تەنیا لە ھەرفىكدا جىياواز بن (پىم وايە بەم جۆرە وشانە دەگوتريت ھۆمۆنايم (Homonym). بۆ نمونە (موھىيا، موھىيا)، (نەصل، نەسل)، (مەئموور، مەعموور)، (عاجىل، ئاجىل). كە ئەمانە دەخريئە سەر ئەلفوئىيى لاتىنى شتىكى پىكەنىنھىتيان لى دەردەچىت. ئەگەر بە وردى بىر لە بەلگە و بيانوو نازانستىيەكان بكەينەو. بۆمان دەردەكەوئەت كە بىرىكى رەگەزپەرستانە لە پشت ئەلفوئىيى لاتىنيەو، بىرى دژايەتتى ھەموو ھەرھەنگ و شارستانەتتى عەرب و كورد و ئىران و ئىسلام و پۆژھەلات. كە لە سەرھەتاي بىستەكانى سەدەى رابوردودا مستەفا كەمال (ئەتاتورك) ئەلفوئىيى لاتىنى بەسەر نەتەو، توركدا سەپاند و زۆر شتى پرووالەتانەى ئەوروپاي وەرگرت، لە بىرىكى رەگەزپەرستانەو بۆ دەچوو. ھەشتا ساڵ دواى دروستبوونى توركىيائى "تازە و مۆدىرن و ئەوروپاي"، كەلانى توركىيا، بە كوردىشەو، زۆر پرووى شارستانەتى و نرخ و ھەرھەنگى پۆژھەلاتىيان لە دەست چوو، بەلام نەبوون بە ئەوروپاي... و ناشين.

چوار: دوو راستى

كە باسى قەيرانى زمانى كوردى دەكرىت، دوو راستىي زۆر گرنگ دەكرىن بە ژىر لىوھە و لە گەرمەى باسەكاندا بىسەر وشوئىن دەكرىن: يەكەميان ئەوھە كە كوردىي خوارو زمانىكى ستانداردە و بە ھەموو پتوھرىكى زانستى و زمانەوانى سالانىكە پۆلى زمانىكى ئەدەبىي ستانداردى ھەيە (يەك شىو، خوئندن، دەستگاكانى رابگەيانندن، كارگىرى... ھتد) و دووھمىش: ئەو گىروگرفت و ناتەواوى و فرەبى و جىياوازيەى لەبارەى ئەلفوئىيە باس دەكرى، تەنیا پتوھەندى بە كوردىي سەرووھە

ههیه (کورمانجی). تهنیا کرمانجییه به سێ (یا چوار) ئهلفویێ نووسراوه و ده‌نووسرێت، ده‌نا کوردیی خواروو ئهلفویێ دامه‌زراوی خۆی ههیه. ئه‌گه‌ر ئه‌و ئهلفویێ کوردییه له‌گه‌ڵ ئهلفویێ و ڕینووسی ئه‌و زمانه‌دا که ئهلفویێ گونجینراوی فارسی-عه‌ره‌بی به‌ کار ده‌هێنن، به‌راورد بکه‌ین، ده‌بینین کورد له‌ هه‌موویان زیاتر و چاکتر توانیویه‌تی ئهلفوییه‌که‌ له‌گه‌ڵ سیستیمی فۆنیمه‌کانی زمانه‌که‌دا بگونجینی و ده‌نگه‌کان بپاریزێت و نیشانه‌ی نوێنه‌ری ده‌نگه‌کان دابنێت. هه‌یج نه‌ته‌وه‌یه‌ک له‌و نه‌ته‌وانه‌ی به‌ ئهلفویێ عه‌ره‌بی (ئارامی، فارسی) یا ئهلفویێ هه‌موارکراوی عه‌ره‌بی فارسی ده‌نووسن هه‌نده‌ی کورد به‌ ڕیکویتی نه‌یتوانیوه‌ بزوینه‌کان (قاول، قو‌کال، ده‌نگدار) به‌ نووسین، به‌ دانانی تیپی تایبه‌ت ده‌ربهری.

زمان له په نجه ره ی ئیستیتیکه وه

زۆرم حهز ده کړد بمتوانیایه ئهم باسه م هر له چوارچیویه کی تیوړیدا بهیشتایه ته وه و ناچار نه بوومایه له گهل کیشه دزیوه کانی به کارهینانی روظانه ی زمانه کوردیدا پووبه پروو بېمه وه. که ده لیم دزیو مه بهستم ئو باره ناراست و ناساغیه که زمانه کوردی تئ که وتووه، به هوئی به کارهینانیکه وه که نه له گه وهری زمان ده گات، نه نرخه ئیستیتیکیه کانی دهناسیته وه و نه شاره زای میکانیزمی ژیان و گه شه کردنی زمانه.

تا ئیستا، هینده ی من ئاگادار یم، که س نه ها تووه میژووی گه شه کردن و پیشکوتنی زمانه کوردی بنووسیت، یا لئی بکولیته وه. لایه نیکی گرنگی ئو میژووه، به لای منه وه، میژووی وشه ی کوردیه، به تایبه تیش له و پرووه که وشه ی کوردی چوئن توانیویه تی بپیته گه نجینه یه کی ئیستیتیکه ی بیر و هوئش و خه یالی مروقی کورد. لیکول ره وه له م بواره دا ناتوانیت هر له خویه وه تاکه تاکه ی وشه بگریت و به رهگ و رهچه له کیاندا بجپته خوارئ، چونکه میژووی وشه ییش، ریک وهک میژووی سیاسی و میژووی زور دیارده ی دیکه ییش، ده بی له سر بنچینه ی که رهسته یه کی دیاریکراوی به رده ست ه لچنریت. لیره دا که رهسته که ئو چوارچیوه و دهر و قالبانه یه که وشه یان تیدا ه لگیراوه و نه وه له دوا ی نه وه پاریزراون، واته دهق، تیکست، که ده کړیت به دوو به شه وه: نه ریتی فولکلوری و ئه ده بی نووسراو.

ئهم جیا کردنه وه په پیوه ندی به جوړی په یدابوون و گه شه کردنی ئو تیکستانه وه هیه، نهک له پووی چاکی و گرنگیه وه یا پله بو دانانیا ن. له ئه ده بی نووسراودا، دیاره، جیده ستی هونه رمنه د روونتر ده که وپته بهر چاو و ده کړیت له شیوه ی بیرکردنه وه و هه لوه ستی بهر انبه ر وشه و نرخه ی وشه باشت ر بکولریته وه. به لام فولکلور هه تا نه نووسریته وه، گوړانی زوری به سرده دیت. بیجگه له وه ییش داهینه ر به گومناوی ده مینیته وه. ئو تیورییه مارکسیستییه ی که ئا فرانندی فولکلور ده گه رینیته وه بوجه ماور و گهل و، فولکلور به به ره میکی هره وه زی داده نیت،

به رانبهر به شی هره زوری تیکسته فۆلکلۆریه کان کورت دینیت و به راست
 دهرناچیت. که مجار تیکستیکی فۆلکلۆری دهبینن که ناخپور تیدا کۆ بیت و به
 ناوی گرۆیه که وه قسه بکات. دهربرینی ههستی وردی تاکه کهس ناکریت به کۆمه
 نهجام بدریت. کۆمه له پیاویک ناتوانن پیکه وه ههز له ژنیک بکه و پیکیشه وه
 گۆرانییه که یا شیعریکی یه کگرتووی بۆ دابنن و ههستی ناسکی خوشه و یستی تیدا
 دهربرن. ئه مه له به ره هه میکی سیاسی تازهدا دهشی روو بدات (ئیمه ی کریکار،
 ئیمه ی قوتابی...)، به لام ناخپوریک که "پتی حه یفه بالای ژنه که ی هاوسی شوه به
 ته نیا بیت"، یا ته ناته نه گهر "دایکی حه وت کوریش بیت ههر به ته مایه تی"، ئه مه
 ئیدی ناکرێ نوینه ری هه موو گهل یا هه موو خیل بیت.

زمان تا رادهیه کی زۆر، نیشانده ری پله ی شارستانه تییه. پله جیاوازه کانی
 پیشکه وتنی کۆمه ل، زمان به و بارهدا ده گۆرن که وهرامده ره وه ی پتویستییه مادی و
 پۆحیه کانی ناخپوران و به کارهینه کانی زمانه که بیت. ئه مه له وه موو وشه و
 زاراوانه دا دهرده که ویت که پۆژانه و سالانه دهرژینه ناو زهریای زمانه وه، به تایبه ت
 نه گهر زمانه که چالاک و زیندوو بیت. پیشکه وتنی خیرای ته کنیک له ۲۰-۲۵ سالی
 رابوردوودا به جوړی تهنگی به زمانانی دنیا هه لچنیوه که که مجار ریک ده که ویت
 زمانیک خو ی له به رده م شالاویدا رابگریت، یا پی به پتی پروات. (فاکس) له زمانی
 ئینگیزی و هه ندی زمانی دیکه شیدا وه ک ناویش و وه ک کرداریش به کار ده بریت. له
 فارسیدا زۆرتر ههر فاکس به کار ده بن، به لام له م سالانه ی دوایدا بینومه وشه ی
 (دورنویس) هاتۆته کایه وه، که به کوردی ده بیته (دورنوس). ئه م وشه یه نه به
 فارسی و نه به کوردی وه ک کردار گهر دان ناکریت. من هه ندی جار بۆ گالته به
 دۆسته کانم ده لیم (بیفاکسینه، فاکساندم...).

له پله ی تاکه که سیشدا زمان ئاوینه ی وینه نوینی پله ی هۆش و راده ی
 بیرکردنه وه یه. زۆر هه ست و بیرکردنه وه و هه لسوکه وتی مرو قانه هه ن که نه گهر
 وشه ی له بار و پر به پستیان بۆ به کار نه هینن، له ناوه رۆکیان داده شکیت و مافی
 ته وای خو یان ناده ینی. له کوردیدا وشه ی (شهرم، شهرمکردن) بۆ دوو هه ستی
 جیاوازی ئینسانی ده خرته کار. له ئینگلیزیدا (Shame, ashamed) بۆ هه ستیکه که
 وا بزانیته هه له یا تاوانت کردوه، به لام (Shy) هه ستیکی دیکه یه؛ ناتوانیت، ناویریت

شتيڪ بڪهيت يا بليٽيت. بؤئمهيان له ڪورديدا ههندي جار (لهروونهاتن) به ڪار دهبريت نهڪ شهرم؛ ٽاخر منڊالئيڪي ٽيسڪسوڪ نهتوانيت خوي پيشاني كهسيڪي گهوره بدات و دزيڪ كه نهيهويت خوي پيشاني تهماشاهراني دادگا بدات دوو شتي جياوازن. ٽهگهر به كهسيڪ بليٽين (دريڙ)، ٽهگهرچي راستيههڪي فيزيڪيمان دهبرپروه، بهلام ههستيڪي نهخرخاندن، يا بهرزنهخرخاندنشيمن راگهياندووه، كهچي ڪاتي بتهويت ههستي جوانههٽسهگاندن و بهرزنخرخاندن دهبرپریت، دهٽيت (بالا بهرز). ههر بهم پڙيهيش (ملدریڙ) و (گهر دنبهرز) دوو ههٽوهستي جياوازي نخرخاندن راههگهيئن. لهم بارهيهوه دهكریت ليستيڪي دوورودريڙ دابٽين.

شاعیرانی داهینەر و بیرتیز، وشه وهک ئافهریدهیهکی ساکار و یهکتویژنه تهماشناکهن، بهلکه کۆمهلّی توویژی جیاوازی تیدا دهبین و له پلهی جیاوازا به کاری دهبن. راستیهکهی ئهمه هونهرمهنده، شاعیر و نووسهری داهینهره که ئهم توویژانه دروست دهکات، یا دهیانخاته گهر. دهننا وشه بدهیته دهست کهسیکی بیبههرهوه، وهک نهوهیه زیر بدهیته دهست شیتیکهوه، یا کۆمپوتهر بدهیته دهست وهرزیریکی نهفغانی، کورد یا سۆمالیهوه. ت. س. ئیلیۆت دهلّی: "کاتی که شاعیری گهره شاعیریکی گهرهی کلاسیکیشه، نهک تهنیا فۆرمیک، شیویهک، بهلکه زمانی سهردمهکهی خۆیشی چۆرپر دهکات؛ زمانی سهردمهکهیشی، بهو شیویهیهی نهو به کاری ههناوه، دهیتته شتوهی کاملبووی زمان."

له ئەدهبی کوردیدا کەس ئەوهەندە مەلای جەزیری، ئەحمەدی خانی، مەولهوی و نالی له نهێنی زمان و وشە و بەکارهێنانی هونەرماندانه نەگەشتوو و بە کردووە تیگەشتنە کە خۆی له قالبێکی سەرکەوتوودا پێشان نەداوە. جەزیری و خانی و مەولهوی بێجگە له تیگەشتنی سیمانتیکی وشە کوردی و عەرەبی و فارسی، توێژێکی دیکەیان خستوووە سەر بارستایی وشە، کە له چێژی سۆفیانهی خۆیانەوه هەلیانەینجاوه. ئەوان ئەگەرچی نوختهی دەرچوونیان فەرھەنگی زاراوهی سۆفییەکانە، بەلام ئەزموونی خۆشیان، پۆچی و ژیاڕی، ئەم هەستیارییە (هەستەوهرییە) لا بەهێز کردوون. نالی خۆی بە فەرھەنگی زاراوهی سۆفیانهوه خەریک نەکردووە، تەنانەت ئەو جارە کەمانەیش کە له دین نزیک بوووەتەوه، پەنای بردووەتە بەر فەرھەنگی شەریعەت، دینی پۆژانە، فەرھەنگی زانایان، بۆ نمونە.

زمانزانان، نهک سوڤييه کان. به لآم نه زموونی ژياری و فکری خوی، چ نه وهی له فرهنگی بیریارانه وه دهستی که وتبیت و چ نه وهی خوی پتی گه شتیت، هینده سه رشار و دهوله مه ند بووه، کردوویه تی به و جادو و گهره ی وشه ی هینا وه ته سه ما. یه کیك بریک شاره زای نه ده بی کلاسیکی عهره بی بیت دهرانیته هه لویتستی نالی به رامهر زمانه که ی خوی، ریک ده لئی هه لویتستی موته نه بی (المتنبی) ی شاعیری گهره ی عهره به (۹۱۵-۹۶۵) به رانبهر زمانی عهره بی، نه گهرچی هیچ به لگه یه کیشمان به دهسته وه نییه پیمان بلئی نالی چهند ناشنای شیعی موتنه بی بووه.

گۆران وشه ی جوان و ژیکه له و له باری زۆر به کار هینا وه، وشه ی یه کجار ناسک و نه رم و بۆندار، به لآم به دهگمه ن وینه یه که له شیعه رهکانیدا ده بینیت که دوو لیکدانه وه ی جیاواز هه لگرتیت، یا چه ندلویی بیت. وا پئی ناچیت سه روه واده کی له گه ل فکر و فه لسه فهدا هه بوویت. گۆران له پله ی یه که مدا له گه ل سیمانتیکی وشه دا خهریک بووه و وشه ی بۆ دهربرینی پینچ هه سته که خستۆته گه ر. ناوه رۆکی شیعی گۆران (خۆشه ویستی، سروشت، جوانی و خه باتی سیاسی) که متر پیویستی به مه واده کی دهروونی هه بووه. نه و زمانه شیعی یه ی گۆران هینایه ئاراهه شو رشیك بوو له شتیه ی دهربریندا له و رووه وه که زمانی کوردی له چنگی زانا و سوڤييه کان دهرهینا و کردی به دیارییه که بۆ خوینه واری ئاسایی کورد. بیکهس و قانیه و هیمن و هه ژار و جگه رخوین به چاوی جووتیاریک، به چاوی گوندیه که ته ماشای زمان ده کهن (هیمن له شیعی ناله ی جوادی و یه که دوو شیعی دیکه دا زمانه که ی جیاوازه). له ناو په خشاننووسانی کوردا که سیک نابینم له رووی زمانه وه هینده ی مه لا مه محمودی بایه زیدی، عه لئوددین سه ججادی و مه سعود محمه د وردبین و وریا و هه ستیار بیت. نه م وردبینیه له هه لئاردنی وشه دا به کار هینراوه، ده نا که سیان به ته وای پابه ندی سینتاکسی زمانی کوردی نییه. من له م هه لسه نگانده نا ته نیا بیرم له لاینه هره گهش و بالاکانی به ره مه کانیا ن کردووه ته وه، ده نا هه ره موویان، له جه زیریه وه بگره تا ده گاته سه ججادی، لایه نی وا لاواز و بیه تیزشیان هه یه، ده لئی له کاتی دانان و نووسیندا په نجه ره ی چتزی ئیستیتیکیان پیوه داوه.

له هیچ جییه کی ئه ده بی کوردیدا شتی کمان به رچاو ناکه ویت تیمان بگه یینیت
 شاعیر چۆن بیرى له زمان کردوو ته وه، یا هر نه بی ئه وه پروون بکاته وه میکانیزمی
 نووسینی چۆن بووه. خانى له دوا دپره کانی مه م و زیندا زۆر به کورتى و له
 روانگه یه کی دینییه وه باسی ته کنیکی نووسین ده کات. له م پرووه وه ئه ده بی عه ره بی و
 فارسى زۆر ده وله مه ندن. مه ولانا جه لالوددینی پروومی ده فهرموی:

لفظ چون وکرس ت و معنی طایرست

جسم جوی و روح آب سایرست

ئه مه بناخه ی تیگه یشتنیکه که سه دان سال له رۆژه لات و رۆژاوايش باو بووه و
 ئه مپرویش ئه گهرچی تیۆرییه کانی زمان ده یخه نه به رده م پرسیار، به لام ناتوان هه روا
 به ئاسانی بیده نه دواوه. به پیتی ئه م تیگه یشتنه وشه ته نیا قالب، ده فر،
 چوارچیوه یه که بۆ حه وانده وه ی مه عنا. هر مه ولانا خۆی و ده یان داهینه ری دیکه ی
 رۆژه لات و رۆژاوايش به شیوه ی نووسین و ده برینیان به جوریک له وشه و له
 زمان نزیک بوونه ته وه، که له گه ل بنه مای پرواله تی ئه م تیگه یشتنه دا ناگونجیت.

هه‌ندیک سه‌رنج و بیرورا له‌بارهی دۆخی فهره‌هنگ و زمانی کوردییه‌وه

پروونکردنه‌وه‌یه‌ک:

هاوینی ۲۰۰۳ به سه‌ردان چوووبوووه‌وه بۆ کوردستان و له‌ده‌رفه‌تیکدا چاوم به‌پێزان جه‌نابی کاک مه‌سه‌عوود بارزانی و کاک نیچیرقان بارزانی که‌وت، له‌گه‌ڵ کاک مه‌سه‌عووددا به‌دووردریژی باسی زمان و فهره‌هنگی کوردی و ئاسته‌نگ و کیشه‌کانمان کرد. جه‌نابی بارزانی داوای لێ کردم که‌ ئه‌و بیر و بۆچوونانه‌ به‌ نووسین بنێرمه‌ خزمه‌تی. که‌ یه‌ک دوو رۆژ دواتر چاوم به‌ کاک نیچیرقان بارزانی که‌وت، بيار بوو له‌و ماوه‌یه‌دا جه‌نابی کاک مه‌سه‌عوود ئه‌وه‌ی بۆ باس کردبوو که‌ داوای نووسینیکی وه‌های لێ کردووم، کاک نیچیرقان داوای کرد که‌ نوسخه‌یه‌ک له‌و نووسینه‌ بنێرمه‌ خزمه‌تی ئه‌ویش. له‌ دوا‌پۆژه‌کانی مانگی هه‌شتدا که‌ به‌ره‌و سوێد ده‌گه‌رامه‌وه، نووسینه‌که‌م نارد بۆ به‌پێزان کاک مه‌سه‌عوود و کاک نیچیرقان.

له‌و رۆژانه‌دا نوێنه‌رانی حوکومه‌تی کوردستان له‌ به‌غدا له‌ گوتوبیژدا بوون له‌سه‌ر دا‌پێشتنی ده‌ستووری تازه‌ی عیراق. کاک نیچیرقان که‌ ئه‌م نووسینه‌ی خوێندبووه‌وه، یه‌کسه‌ر نوێنه‌رانی کوردی ئاگادار کردبووه‌ که‌ ده‌بێ مه‌سه‌له‌ی دووزمانه‌یی (Bilingualism) له‌ ده‌ستووردا بچه‌سپێن.

له‌م لاپه‌رانه‌دا هه‌ول ده‌دم به‌ کورتی چه‌ند سه‌رنج و بیرورایه‌ک سه‌باره‌ت باری فهره‌هنگی له‌ ئه‌مرۆی کوردستاندا بخه‌مه‌ به‌رچاوتان. راستیه‌یه‌که‌ی ئه‌وه‌یه‌ که‌ له‌ پله‌ی یه‌که‌مدا بیر و سه‌رنجه‌کانم له‌ یواری فهره‌هنگدا ده‌بن (زمان، رۆژنامه‌گه‌ری، ده‌ستگا‌کانی را‌گه‌یاندن، زانستگه‌ و په‌روه‌رده‌...هتد) چونکه‌ من زیاتر شاره‌زای ئه‌و بو‌ارم و که‌موکووریه‌یه‌کان باشت‌ر ده‌ناسمه‌وه. له‌ به‌شی دووه‌می ئه‌م نامه‌یه‌دا هه‌ندی سه‌رنجی گشتی ده‌رده‌بێم که‌ راسته‌وخۆ پێوه‌ندییان به‌ زمان و فهره‌هنگه‌وه‌ نییه‌، به‌لام له‌ چوارچێوه‌ی گشتیه‌ی هه‌لومه‌رجی ئه‌مرۆی کوردستاندا گرنگ و

ئاورلاندانەوهيان پيوسته.

له ماوهى ده ساڵى رابوردوودا زۆرجار ههولم داوه بير و سه‌رنجه‌كانم له‌باره‌ى
فه‌ره‌هنگى كوردى به‌گه‌يژمه‌ ده‌سته‌لاتى سياسى كوردستان و ده‌ستگ
فه‌ره‌هنگى به‌كان و خوينه‌رى ئاسايى كوردى. به‌داخه‌وه‌ وه‌رام و كاردا نه‌وه‌يه‌كى
ئه‌وتۆم ده‌ست نه‌كه‌وتوه‌، كه‌ وا هه‌ست بكه‌م ئه‌و لى‌پرسراو و ده‌ستگايانه‌ به‌راستى
له‌ مه‌به‌ست و گه‌وه‌رى بير و سه‌رنجه‌كان گه‌يشتن.

ره‌نگه‌ بگرێ بلىم به‌شى هه‌ره‌ زۆرى ناته‌واوى و كه‌موكوورپه‌كانى ژيانى
فه‌ره‌هنگى به‌مان پيوه‌ندى به‌ يه‌ك تيرم و يه‌ك چه‌مكه‌وه‌ هه‌يه‌ كه‌ پى ده‌گوتى
(سياسه‌تى فه‌ره‌هنگى: السياسة الثقافية). دياره‌ من نيازى وه‌هام نيه‌يه‌ له
نامه‌يه‌كى وه‌ك ئه‌م نامه‌يه‌دا باسى كى گرنگ و ناوه‌ندى و ئالۆزى وه‌ك سياسه‌تى
فه‌ره‌هنگى پوون بكه‌مه‌وه‌، به‌لام له‌ سۆنگه‌ى ئه‌وه‌وه‌ كه‌ هه‌ول ده‌دم پووناكى بخرمه‌
سه‌ر ناته‌واويه‌كانى فه‌ره‌هنگى كوردى، ره‌نگه‌ مه‌ودا جياجياكانى سياسه‌تى
فه‌ره‌هنگى پوونتر بینه به‌رچاو.

له‌ هه‌موو (يا ره‌نگه‌ زۆربه‌ى) ده‌وله‌تانى دنيا، وه‌ك چۆن سياسه‌تى سه‌ربازى و
سياسه‌تى ئابوورى و سياسه‌تى په‌روه‌رده‌ى هه‌يه‌، هه‌روه‌هايش سياسه‌تى
فه‌ره‌هنگى كۆله‌كه‌يه‌كى گرنگ و پته‌وى راگرتن و به‌هيز كردنى نه‌ته‌وه‌ و نيشتمان.
ئه‌م سياسه‌تى فه‌ره‌هنگى به‌گه‌ر له‌ بنه‌ما گه‌شتيه‌كاندا شتوه‌يه‌كى چه‌سپاو و
دامه‌زراوى هه‌بێت، به‌لام به‌پى قوناغ و سه‌رده‌م ئامانه‌كانى ده‌گورپن و هه‌ر به‌و
پى به‌ش شتوه‌ى پىاده‌كردن و به‌پيوه‌بردنى گۆرانى به‌سه‌ردا دیت.

بۆ نموونه‌ ئه‌گه‌ر نه‌ته‌وه‌ له‌ قوناغى دامه‌زران و خۆپىگه‌ياندا بێت، هه‌موو
لايه‌نه‌كانى سياسه‌تى فه‌ره‌هنگى وا داده‌پژرپن كه‌ ببنه‌ بنه‌ما بۆ دروستبوونى
نه‌ته‌وه‌ و پوانى بناغه‌ و ستوونه‌كانى. يان ئه‌گه‌ر نه‌ته‌وه‌يه‌ك گه‌وره‌ى و بايه‌خى
خۆى له‌ رابوردووى خۆدا ببينیت، ئه‌وا سياسه‌تى فه‌ره‌هنگى به‌ جوړىك داده‌پژرپن
كه‌ هه‌موو لا په‌ر زى‌په‌نه‌كانى مێژووى نه‌ته‌وه‌كه‌ ببوژپننه‌وه‌. ئه‌گه‌ر نه‌ته‌وه‌يه‌ك
پارچه‌ پارچه‌ بێت، سياسه‌تى فه‌ره‌هنگى وا پىاده‌ ده‌كریت كه‌ بنه‌ما و چه‌مكه‌
ناوكۆپى و هاوبه‌شه‌كان به‌هيز ده‌كرپن و پووناكيان ده‌خريته‌ سه‌ر. ئه‌گه‌ر نه‌ته‌وه‌
بیه‌وێ خۆى له‌ نه‌ته‌وه‌يه‌كى ديكه‌ هه‌لاوێرپن، سياسه‌تى فه‌ره‌هنگى ئه‌وه‌ ده‌كات

ئامانجى خۆى كە ئەدگارە تايپەتییەكان بەرز بکړینهوه و پرووناکییان بخړیتە سەر. دهكړئ لەم پووهوه دهیان نموونه بهێنینهوه. ئەمە سادەكردنەوهی چەمكى سیاسەتى فەرهنگییه. بە هیواى ئەوهی لە دەرڤەتى دیکەدا پوونتر و دووردریژتر لەم بارهیهوه بنووسم.

دیاره كە دەلێم دەبێ دەستەلاتى سیاسى بېتە هاندەر و بزوتنەر و بەجێهێنەرى سیاسەتى فەرهنگی هەرگیز مەبەستم ئەوه نییه سانسۆر (رقابە) درووست بکړیت و فەرهنگ پوان بکړیت بۆ ئیدیلۆگى و ئامانجەكانى دەولەت و دەستەلات، یان مەوداكانى ئازادى، بەتایبەت ئازادى دەرپین، تەسك بکړینهوه. دەستەلات دەبێ بېتە ئامرازىك بۆ بەجێهێنان و خستنهگهړى نەخشەكان، دەبێ هەموو هیزى ماددى و قانونى و کارگێرى خۆى تەرخان بکات بۆ کارناسانى و بېتە ناوهندى هاوئاھەنگى لایەنە جیاوازهكانى نەتەوهكە و پیکهوه گړیدانیان.

ئەگەر چاویك بە میژووى سیاسى كوردا بگیرین، هەر زوو لەوه دەگەین كە میرنشینەكانى كورد بە هیچ جوړى سیاسەتێكى فەرهنگییان نەبووه، بە ئامانجى پێگەیانندن و پۆنانى نەتەوهى كورد یان هۆشیاری نەتەواپەتى. سیاسەتێكى وەها لە دەستگای دەستەلاتدا نەبووه و بیری لى نەكراوەتەوه، بەلام لاى هەندى تاكەكەسى وریا و هەلكەوتوو ئەم بیرە بە ئاشكرا هەبووه و بە شیوهى جیاواز دەرناپریوه. لەم پووهوه دەشى ناوى شەرەفخانى بەتلیسى، ئەحمەدى خانى، ئەوپرەحمان پاشای بابان، مەولانا خالىدى نەقشبەندى شارەزوورى و حاجى قادری كۆبى بهێنین.

ئەم مەرۆڤە هەلكەوتوانە هەستى نەتەواپەتییان هەبووه و لە زۆر لایەنى كێشەى یەكنەگرتن و لاوازی هەستى نەتەوهى كورد گەشتوون، بەلام نەیانتوانیوه بیروباوەرهكانى خۆیان پیاده بكەن، چونكە سەردەمەكەیان لەبار نەبووه و ئاستەنگەكانیان یەكجار گەوره بوونه. هاوكاتیش گەلەكەیان لە پلەیهكى یەكجار نزمدا بووه و پاشكەوتووى لە هەموو بەرهەكانى ژياندا پەنگى داوەتەوه.

لە میژووى نوێتردا دیاره هەستى نەتەواپەتى پتەوتر بووه و گەشەى كردووه و ژمارەى ئەو مەرۆڤە هەلكەوتوانەى بیریان لەم بابەتە كردۆتەوه و کاریان بۆ كردووه زۆرتر بووه (ئەمانە زۆربەیان پرووناكبیر و شاعیران بوون). لەناو ئەو كەسانەیشدا كە دەستەلاتى سیاسىیان بە دەستەوه بووه دوو كەس هەبوون كە هۆش و هەستىكى

قوولئی نه ته وایه تییا ن هه بووه و کاتئی ئه مرق سهرنجی کار و ژیا نیان دده دین، ده زانی ن له زور بو اردا، له وانه ش فهره نگ، ئامانجی بنیا تنانی نه ته وه لایان پو ون بو وه: قازی محمه د و مه لا مسته فای بارزانی.

قازی له ماوه ی ئه و ۴-۵ ساله دا که حزبی دیموکراتی کوردستان دهسته لاتی ناوچه ی موکریانی به دهسته وه بوو کۆمه لک کاری گرنگی ئه نجام دا و زمان و فهره نگ ی کورد که شه کردنیکی به رچاوی به دهست هینا که تا ئه مرقیش شوینه واری ده بین،

دهسته لاتی سیاسی راسته وخۆی مه لا مسته فای بارزانی ته نیا له سالانی ۱۹۷۰- ۱۹۷۴ دا بوو. سالانی دیکه ش که رێبه ری شو پشی پژا ریخوا زانه ی کورد بوو له بواری فهره نگدا که لک کاری که و ره ئه نجام درا ون. به لام ئه و چوار ساله ی ئاشتی ویست و خواست و هوش و بیر ی نه ته وایه تی بارزانی دهرده خات، که ئه نجام و به ره مه کانی هه تا ئه مرقیش له ژیا نی فهره نگیماندا دیارن. بارزانی به درێژایی سالانی ۱۹۵۹-۱۹۷۵ بۆ بلاو کردنه وه و چه سپانندی هوشیاری نه ته وایه تی و به ئامانجی بنیا تنانی نه ته وه خه باتی کردوه. سه رکه وتنی هه ره که و ره ی بارزانی چوار سالی به یانی ئازار بوو، که فهره نگ و زمانی کورد به شیوه یه کی نا ئاسایی که شه ی کرد. له و چوار ساله دا له دوو لایه نه وه به ره مه ی که و ره مان چنگ که وت: یه که م: چه سپانندی زمانی ئه ده بی و ستانداردی کوردی که له سه رتاسه ری کوردستانی عێراقدا بوو به زمانی خویندن و کارگێری و ده ستگا کانی را که یاندن؛ دووهم: که شه کردنی هوشیاری نه ته وایه تی و هه ستی خو به کوردزانی که قو ناغیکی گرنگ بوو بۆ گواستنه وه ی کورد له کۆمه لگه یه کی خێله کی و په رته وازه و دا بر او وه به ره و بنیا تنانی نه ته وه، گواستنه وه ی کورد له خه لکیکی سه ربه کۆمه لێ خێل و تیره و هۆز و ناوچه و زاراوا و بایینزا وه، به ره و نه ته وه یه کی ها و زمان و ها وه ست و ها و ئامانج. ده مه وی ئه م راستییانه ی سه ره وه بکه مه نوخته ی دهرچو ون بۆ پیشکه شکردنی سه رنج و با وه ره کانه له باره ی زمان و فهره نگ ی کورده وه که له چه ند خا لێکدا روونیان ده که مه وه.

دهسته لاتی سیاسی کوردستان (حکومه ته کانی هه ریم و ده ستگا حزبی و کارگێری و فهره نگیه کان) ده بی هه ول بده ن بۆ که لاله کردنی سیاسه تیکی

فهره‌ه‌نگی که راست و زانستی و نه‌ته‌وه‌یی بیت. هه‌ل‌گرتن و پ‌پ‌ر‌و‌کردن و ج‌ی‌ب‌ه‌ج‌ی‌کردنی سیاسه‌تیکی وه‌ها پ‌ی‌و‌یستی به‌وه‌یه زۆر به وردی له‌م باسه بکۆل‌ر‌ی‌ته‌وه، پ‌ی‌و‌یستییه گه‌وه‌رییه‌کانی ئه‌م قۆناغه‌ی ژیا‌نی نه‌ته‌وه‌ی کورد دیاری بکه‌ین و له بهر پروناکایی لیکۆل‌ینه‌وه‌یه‌کی قوول و زانستیدا ئامانجه دوور و نزیکه‌کانی سیاسه‌تی فهره‌ه‌نگی دیاری بک‌ر‌ین. ده‌بی فهره‌ه‌نگی کوردی له سایه‌ی ده‌سته‌لاتی کوردیدا ئامانج‌یکی روون و دیاری‌کراوی هه‌ب‌یت: بنیاتنانی نه‌ته‌وه. هه‌موو قۆناغ و کار و پرۆژه‌کانیش له خزمه‌تی ئه‌و ئامانجه‌دا بن.

دوا‌ی ئه‌وه‌ی که له سالانی ۱۹۷۰-۱۹۷۴ دا پرۆسه‌ی بنیاتنان/ دروستکردنی نه‌ته‌وه زۆر گه‌شه‌ی کرد، هه‌ره‌سی به‌هاری ۱۹۷۵ و سیاسه‌تی ره‌گه‌زه‌پرستانه‌ی به‌عس بوونه هۆی لاوازی‌بوونی هه‌ندێ له بنه‌ما گرنگه‌کانی ب‌ی‌ر و هۆشی نه‌ته‌وايه‌تی، به‌لام هاوکاتیش گیانی به‌رگ‌ری و به‌ره‌ه‌ل‌ستی لای به‌ش‌یکی گرنگی خه‌ل‌کی کوردستان به‌ه‌ی‌ز‌تر بوو. پروناک‌ی‌رانی کورد (به‌تایبه‌ت نووسه‌ران) هه‌ل‌و‌ست‌یکی نیشتمان‌په‌روه‌رانه و هۆشیارانه‌یان هه‌بوو، له پاراستن و گه‌شه‌پ‌یدا‌نی فهره‌ه‌نگ و زمانی کوردیدا، چونکه پروبه‌پرووی دوژمن‌یکی سه‌رسه‌خت و ره‌گه‌زه‌پرست راوه‌ستابوون. به‌لام فاکته‌ری رووخ‌ینه‌ر و هه‌ل‌وه‌ش‌ینه‌وه‌ی ب‌ی‌ری نه‌ته‌وايه‌تی زۆر به‌ه‌ی‌ز‌تر بوو، زۆر زووش ته‌شه‌نه‌ی کرد، تا کوردی گه‌یا‌نده قۆناغ‌یکی خه‌ته‌رناکی خاوبوونه‌وه. ئیستا که ئه‌وه ۱۲ ساله‌ حوکمی به‌ش‌یکی زۆری کوردستان به‌ ده‌ست کورد خۆیه‌وه‌یه، ده‌بوو ده‌سته‌لاتی سیاسی به‌ لیک‌دانه‌وه‌ی باری فهره‌ه‌نگ‌یی کوردستان سیاسه‌تیکی فهره‌ه‌نگ‌یی ورد و ژیرانه و دووربینانه‌ی بگرتایه‌ته به‌ر. به‌لام ئه‌وه‌ی ده‌ی‌بین‌ین، ئه‌وه‌مان پ‌ی‌شان ده‌دات که ده‌سته‌لاتی سیاسی بووه‌ته هۆی لاوازی‌بوونی هه‌ست و هۆشی نه‌ته‌وايه‌تی/ خاوبوونه‌وه‌ی پرۆسه‌ی به‌نه‌ته‌وه‌بوون و خۆبه‌کوردزان‌ین/ هه‌ل‌وه‌شان‌دنه‌وه‌ی گه‌لێ له‌و بنه‌ما گرنگانه‌ی که یه‌ک‌یتی نه‌ته‌وه‌یی و راگرتنی هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تیمانی ده‌سته‌به‌ر ده‌کرد. ئیمه ده‌توان‌ین قۆناغه‌کانی پرۆسه‌ی به‌نه‌ته‌وه‌بوون به‌م جۆره وینا بکه‌ین:

له‌سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌مه‌وه تا ۱۹۵۹: قۆناغی خه‌له‌کی و په‌رته‌وازی‌بوون له‌سه‌ر بنه‌مای ناوچه‌یی و زاراوا‌یی و نایینزا.

۱۹۶۰ تا ۱۹۷۰: سه‌ره‌تای هه‌نگاو‌نان به‌ره‌و دروستبوونی هۆشیاری نه‌ته‌وايه‌تی

و شکلی پێدانی خیتاب (دیسکۆرس)ی نەتەواپەتی.

١٩٧٠ تا ١٩٧٤: قوڤاڤی بەرزبوونەوی ھۆشیاریی نەتەواپەتی / گەشەکردنی

پروۆسەیی بنیاتنانی نەتەو و خۆبەکوردزانی.

١٩٧٥ تا ١٩٩٢: قوڤاڤیکی تێکەڵ لە دوو تەوژمی تەواو پێچەوانە.

١٩٩٢ تا ٢٠٠٣: قوڤاڤی خاوبوونەو، ھەڵوەشانەو و ھەڵتەکاندنی بنەماکانی

پوڤانی نەتەو و خۆبەکوردزانی.

ھەر کەسێک شارەزای زمانی کوردی بێت و ئاگاداری چاپەمەنی و پوڤنامە و گوڤار و دەستگاکانی دیکەیی کوردستان بێت، باش لەو دەگات کە زمانی کوردی چەندە لاواز بوو و چوڤ بەرەو ھەڵدێری پوچانەو دەچێت. ئێرە جێگەیی ئەو نێیە بە دوورودرێژی نموونە لەسەر ئەو سەدان و ھەزاران ھەڵ و ناشیرینی و تێکدانانە بەیئەمەو کە دەبێنرێن و دەبێسترێن. ناتەواوی و شێواندن و تێکدان سی بواری گرنگی زمانی کوردیی گرتۆتەو: پێژمان، پێنوو، گەنجینەیی وشە.

ئەگەر تەنیا بێر لە چەندایەتی بکەینەو دیارە ئەمڕۆ سەد ئەوئەندە جارێ چاپەمەنی بە زمانی کوردی بلاو دەبێتەو، بەلام لە پووی چوڤایەتیەو زمانەکە زۆر شێواو و لە پووی یەکیەتی و ھاوناھەنگیی زمانیشەو ھێندە درز خراوتە ناویەو کە دەبنە ھەرەشەپەکی ئاشکرا لە بوون و بەردەوامبوونی زمانی کوردی.

زمانی ئەدەبی و ستانداردی کوردی بەرھەمی چەند سەدەپەکی میژووی کوردە و پلەپەکی یەکجار گرنگی بریو، بەتایبەت لە کوردستانی عێراقدا. ئەو روپاییەکان بو پێشخستن و گەشەپێدانی زمانی خوێان دوو سەرچاوی گرنگیان ھەپە:

یوڤان: بو تێرم و زاراوی فەلسەفی و قانونی و فکری،

لاتین: بو پەیداکردنی رەگورپیشەیی وشە و پوڤانی وشەیی نوێ.

ئێمەیی کوردیش دوو سەرچاوی گرنگمان ھەن و دەبی سوودیاری لێ وەرگرین؛ یەک: زانستە ئیسلامییەکان بو تێرم و زاراوی فکری و فەلسەفی و کارگێری و قانونی، دوو: زمانانی ئێرانی، بو گەرانیەو بو رەگورپیشەیی وشە و دانانی وشەیی تازە بە سوودەرگرتن لە زانستی ئیتموۆلۆگی.

لە ھێچ سەردەمیکی میژووی کوردستاندا ئەوئەندە ئەمڕۆ پێویستمان بەو نەبوو کە یەکیەتی زمان و فەرھەنگ جەخت بکەین و بیانکەین کەرەستەیی یەکگرتووی و

یه‌کیتی نه‌ته‌وه و بنیاتنانی، که‌چی ری‌ک له‌م کاته‌دا زۆر هه‌ولێ نار‌ه‌وا ده‌درێ بۆ دروستکردنی درز له‌ناو کورددا به‌هۆی زمانه‌وه.

له‌ سالانی ۱۹۷۰ تا ۱۹۷۴ دا ده‌سته‌لاتی سیاسی کوردستان سیاسه‌تیکی زۆر هه‌شیاران‌ه‌ی به‌ رێوه‌ برد که‌ زمانی کوردیی وه‌ک زمانێکی ستاندارد کرده‌ زمانی په‌سمی هه‌موو کورد له‌ مه‌نده‌لی و خانه‌قینه‌وه‌ تا که‌رکووک و زاخۆ و سلێمانی و هه‌ولێر. بۆچی ده‌بی ئه‌م‌رۆ و له‌ کاتێکدا که‌ له‌ پرووی سیاسیه‌وه‌ پێشکه‌وتنی گرنه‌ و به‌رچاو وه‌ دی هه‌ت‌راون، له‌ پرووی فره‌هنگ و زمانه‌وه‌ پاشه‌کشه‌ بکه‌ین؟ بۆچی له‌م کاته‌دا ئه‌و دوو هه‌کاره‌ گرنه‌کی یه‌کگرتن و بنیاتنانی نه‌ته‌وه‌ به‌ ده‌ستی خۆمان هه‌لوه‌شیننه‌وه‌؟

من به‌هۆی ئه‌وه‌وه‌ که‌ هه‌موو به‌شه‌کانی کوردستان گه‌راوم و پێوه‌ندییه‌کی پته‌و و گه‌رم له‌گه‌ڵ کوردی هه‌موو پارچه‌کانی کوردستاندا هه‌یه‌، زۆر چاک له‌وه‌ گه‌یشتموو که‌ هه‌شیاری و هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تی کورد، هه‌وشی خۆبه‌کوردزانی، ناسیۆنالیزمی کورد ته‌نیا له‌ کوردستانی عێراقدا پێش که‌وتوووه‌ و قه‌وناغی‌کی باشی بریوه‌ (ئه‌گه‌رچی لێره‌یش ده‌یان که‌موکووریی تێدايه‌ و بناغه‌کانی له‌رزوکن). که‌ بیر له‌و راستیه‌ ده‌که‌ینه‌وه‌ باشت‌ر له‌وه‌ ده‌گه‌ین که‌ بۆچی به‌ لای هه‌موو دژمنه‌کانمانه‌وه‌ گرنه‌ بناغه‌کانی یه‌کپارچه‌یی و یه‌کگرتنی کورد و بناغه‌کانی هه‌شیاریی نه‌ته‌وايه‌تی (کوردایه‌تی) له‌ پێشکه‌وت‌وترین به‌شی کوردستاندا هه‌لته‌که‌ین! باشت‌ر له‌وه‌ ده‌گه‌ین که‌ بۆچی نه‌یاره‌کانمان به‌ هه‌موو شێوه‌یه‌ک کار بۆ ئه‌وه‌ ده‌که‌ن که‌ گرنه‌ترین بناغه‌ی کوردایه‌تی (که‌ زمانه‌) هه‌لوه‌شیننه‌وه‌! چاک‌تر له‌وه‌ ده‌گه‌ین که‌ بۆچی ده‌یان‌ه‌وێ پرۆسیسی ستانداردبوونی زمانی کوردی راوه‌ستین و بۆ دواوه‌ی بگه‌رێننه‌وه‌ و پرۆسیسی بنیاتنانی نه‌ته‌وه‌ هه‌لوه‌شیننه‌وه‌ و بۆ دواوه‌ی بگه‌رێننه‌وه‌! له‌ هه‌مووی سه‌یرتر ئه‌وه‌یه‌ که‌ خۆشمان، به‌ تایبه‌ت ده‌سته‌لاتی سیاسی، به‌ نه‌زانی و که‌مه‌رخه‌می بیینه‌ هاوکار و یارمه‌تیده‌ری ئه‌م هه‌ولێ تێکدان و هه‌لوه‌شانده‌وه‌یه‌. ئێمه‌ ئه‌گه‌ر وێنه‌یه‌کی گه‌شه‌کردن و ستانداردبوونی زمانی کوردی بکیشین په‌نگه‌ ئاوا بێته‌ پێش چاو:

قه‌وناغی یه‌که‌م: زمانێکی په‌رش و بلاو/ نه‌بوونی هیچ شێوه‌یه‌کی هاوئاه‌نگی و یه‌کگرتن.

قۆناغی دووهم: هه‌ڵدانیکى چاک و جیددی بۆ ستانداردکردنى زمانى کوردی/ پێشکه‌وتنیکى به‌رچا و بۆ درووستکردنى هاوئاهاهنگى و یه‌کگرتن.

قۆناغى سێیه‌م: خاوبوونه‌وى پرۆسێسى ستانداردبوونى زمان/ هه‌ڵوه‌شاندنه‌وى که‌لى له‌ بنهما و بناغه‌ گرنگه‌کانى یه‌کگرتن و ستانداردبوون (ئێستا ئێمه‌ له‌م قۆناغه‌دا ده‌ژین).

هه‌له‌یه‌کى یه‌کجار که‌وره و نه‌به‌خشر او ئه‌وه‌یه که له‌ کوردستانى عێراقدا پێگه‌ دراوه ئه‌لفووبی تورکى = لاتینى بۆ نووسینی زمانى کوردى به‌ کار بېرىت و گومان بخړیته‌ سه‌ر راستى و گرنگى و بايه‌خى ئه‌لفووبی کوردی (که‌ له‌سه‌ر بناغه‌ى ئه‌لفووبی عه‌ره‌بى/ فارسى دانراوه). هه‌موو ئه‌و به‌لگه‌ و قسانه‌ى له‌باره‌ى چاکى و گونجانی ئه‌لفووبی تورکى- لاتینییه‌وه‌ ده‌گوترێ، قسه‌ى نازانستین و هیچ بناغه‌یه‌کى زمانه‌وانى و مه‌نتقى و راستییان نییه‌. ئه‌م بۆچوونه‌ ته‌نیا خۆه‌ه‌ڵواسینه‌ به‌ بێگانه‌په‌رستى و پۆژاوپه‌رستیدا و لاساییکردنه‌وى ئه‌زموونى تورکیایه (که‌ ئه‌زموونیکى پێ له‌ شه‌رمه‌زارى و ئاوپوچوونه‌) و دژایه‌تیکردنى فه‌ره‌ه‌نگى ناوکۆ و هاوبه‌شى پۆژه‌لاتى و ئیسلامیه‌. زۆرى ئاشکرایه ئه‌وانه‌ى له‌ پشت ئه‌م جۆره‌ بێرکردنه‌وانه‌وه‌ وه‌ستان و کارى بۆ ده‌که‌ن، کێن و چییان ده‌وێ! به‌کاره‌ینانى ئه‌لفووبی تورکى- لاتینى له‌ ته‌له‌فیزیۆنى کوردستاندا، هه‌روه‌ها بۆ چاپکردنى هه‌ندێ گۆڤار و بڵاوکردنه‌وى هه‌ندێ کتێب به‌و ئه‌لفووبیه‌، هه‌ر هه‌موویان کۆمه‌له‌ هه‌نگاوێکن به‌ره‌و لاوازکردن و تیکشکاندنى زمانى کوردى و به‌ره‌و هه‌ڵوه‌شاندنه‌وى بناغه‌کانى یه‌کگرتنى زمان و فه‌ره‌ه‌نگ و هۆشیاری نه‌ته‌وايه‌تى. ئه‌لفووبی کوردی یه‌کێکه‌ له‌ بنهما به‌رز و گرنگ و پته‌و و پیرۆزه‌کانى نه‌ته‌وه‌ى کورد و نابێ به‌ هیچ جۆرێک و له‌به‌ر هیچ هۆیه‌ک سازشى له‌سه‌ر بکړیت، یان ته‌نانه‌ت پێگه‌ بدریت بخړیته‌ به‌ر باس و لیکۆلینه‌وه‌ و لێدوانى گشتیه‌وه‌. ئه‌و نه‌ته‌وانه‌ى رابوردویه‌کى گرنگ و شارستانه‌تیه‌کى دیرینیان هه‌یه‌ و خاوه‌نى فه‌ره‌ه‌نگیکى نه‌ته‌وايه‌تى و ریز له‌ خۆیان و فه‌ره‌ه‌نگ و رابوردوویان ده‌گرن هه‌رگیز بێر له‌ گۆرپنى ئه‌لفووبی ناکه‌نه‌وه‌.

سیسته‌مى په‌روه‌رده و فێرکردن به‌شیکى ژیاړى و گرنگى مانه‌وه و پێشکه‌وتن و خۆراگرتنى نه‌ته‌وه‌یه، چونکه‌ پێوه‌ندى راسته‌وخۆى به‌ درووستبوونى نه‌وه‌ى

پاشه پوژوهه (ئەو ژن و پیاوانەى له پاشه پوژدا ولات دەبنه پتوه) ههیه و چونکه عەقل و فکر و بیر و هۆشیاری پاشه پوژی لهسەر بنیات دەنرێ. له بهر ئەوهیش بۆ نهتهوهیهکی وهک کورد یه کجار گرنگه که سیستمی پهروهرده لهسەر کۆمهله بناغه و بنه مایهکی زانستی و نهتهوهیی و شارستانهتی دابمه زری و یه کیتی و بهردهوامی نهتهوهکه بپاریزێت، له کاتێکدا سوود له چاکترین و تازهترین شیوازهکانی زانست و تهکنیکی مۆدێرن وهردهگرێ، هاوکاتیش بنهما نهتهوهیی و شارستانییهکانی خۆی و نرخه پوخی و مروقییهکانی خۆی بپاریزێ.

هیندهی من ئاگادار بم دهسته لاتى سیاسى له کوردستان، له بواری پهروهردها تووشی کۆمه لێ هه لێ وا هاتوه که دهبنه هۆی تیکدانی گه لێ له بناغهکانی یه کگرتوویی کورد. جیا کردنه وهی زمانی خوێندن له ناوچهی بادینان یه کیکه لهو هه لێ نه به خشر اوانه. ئەمه سه ر هتایه که بۆ هه لوه شانده وهی زمانی یه کگرتوو، بۆ هه لوه شانده وهی نهتهوهیهکی یه کگرتوو. له م بواره دا هه موومان سالانی ۱۹۷۰ تا ۱۹۷۴ مان له بیر ه که له هه موو کوردستاندا یه ک زمان به کار ده برا، ههروه ها سالانی پێش و دوا ی ئەو چوار ساله ی هه ر وا بوو. ئیستا به دهستی خۆمان ئەوهی له ماوهی سه د سالێ رابوردوودا بنیاتمان نابوو، هه لیده ته کتینه وه.

له م بواره شدا نابێ به هیچ جوړی سازش بکه یان بیر له ناوچه گه ری و بهرزه وهندی سیاسى بکه ینه وه. بۆ ئیـمه بهرزه وهندی نهته وه پێش هه موو بهرزه وهندییهکانی دیکه یه و ڕیگایش هه ر ئەوهیه که زمانی ستانداردی کوردی بپێته زمانی ره سمیی خوێندن و پهروهرده و فیڕکردن و له هه موو دهستگاکانی کوردستاندا زمانی ره سمی بێت.

لایه نێکی دیکه ی ئەم باسه لاوازی و خراپی ئەو زمانه یه که له کتێبهکانی خوێندنی قوتابخانهکانی کوردستاندا به کار ده برێ، که زمانێکی بپێز و سه قه ته. ده زانم ئەمه به دوو پوژ جپبه جی ناکرێت، به لام ده بێ به شیکی گرنگی نه خشه و پلانی سیاسه تی فره هه نگی بێت.

کۆری زانیاری (نهک زانیاری) کوردستان ده بوو دهستگایه ک بێت بۆ پێشخستن و بووژاندنه وه و پاراستنی فره هه نگ و زمانی کوردی. ئەرکیکی وا گرنگ به دهستگایه ک ده کرێت که له هه موو پروهیه که وه ریکوپیک و کامل و زانستی بێت. ئەم

دهستگایه‌ی ئەمرۆ بە ناوی کۆری زانیارییه‌وه کار ده‌کات زۆر له‌وه لاوازتره به‌رامبه‌ر کێشه‌ گرنگه‌کانی فهره‌ه‌نگی نه‌ته‌وايه‌تيمان خۆی رابگریت. گرفتەکانی زمان و فهره‌ه‌نگی کورد، هێنده‌ گه‌وره و قوولن که نه به دهستگایه‌کی وه‌ک کۆر و نه به کادر و کاربه‌دهستی وه‌ک ئەندامانی کۆر چاره‌سه‌ر ده‌کری‌ن (له‌ گه‌ل ڕێژم بۆ هه‌موویان، ته‌نانه‌ت ئەوانه‌يشيان که پێم وایه نه‌خوێنده‌وارن). هه‌لبژاردن و دیاریکردنی کادرانی کۆر له‌به‌ر هۆی سیاسی و گوتیاره‌یه‌ی حیزبایه‌تی هه‌له‌یه و ده‌بی ته‌نیا پله‌ی زانستی و فهره‌ه‌نگی و د‌ل‌سۆزی نه‌ته‌وه‌یی و لی‌ها‌توویی بکری‌نه پێوه‌ر.

ئێستا که عێراق وه‌ک ده‌وله‌تێک هه‌له‌وه‌شابه‌ته‌وه و سه‌ره‌له‌نوێ دروست ده‌کری‌ته‌وه، زۆر گرنگه‌ جی‌گه و پایه‌ی کورد له‌ ده‌وله‌ته‌دا ڕوون و ئاشکرا بێت. ده‌بی نوێنه‌رانی سیاسیی کورد له ئێستاه‌وه ئەوه جه‌خت بکه‌ن که عێراقی دا‌ها‌تو و لا‌تیک‌ی دووزمانه‌یه (ثنائي اللغة: Bilingual). ده‌بی ئەمه داوايه‌کی بێ چه‌ندوچۆن بێت و له ده‌ست‌ووردا جی‌گه‌ر بێت. به‌پێی بنه‌مای دووزمانه‌یی، ده‌بی هه‌ردوو زمانه‌که وه‌ک زمانی ره‌سمی ده‌وله‌ت له هه‌موو بواره‌کاندا به کار به‌ری: دروشم(شعار)ی ره‌سمی ده‌وله‌ت/ پاره/ پوولی پۆسته/ ناوی شه‌قامه‌کان/ بانگکردنی ناو فرۆکه‌خانه و هۆیه‌کانی گواستنه و راگه‌ياندن و پله جیاوازه‌کانی خوێندن، له‌م ڕووه‌وه کۆمه‌لێ مۆدیل و نموونه‌ی زیندوو له دنیا‌دا هه‌ن که ده‌کرێ سوود له ئەزموونه‌کانیان وه‌ر‌ب‌گ‌رین: فینلان‌د/ به‌لژیک/ ئیس‌رائیل/ سوئیس‌را و که‌نه‌دا...ه‌ت‌د.

والا‌کردنی ده‌ر‌گا‌کان بۆ به‌ناو ڕوونا‌ک‌ب‌یرانی کوردستانی تورکیا، سووریا، ئێران و سۆفی‌ت به‌و جۆره‌ی تا ئێستا کراوه، کاریکی راست نییه و ئەنجامه‌که‌یشی زۆر ڕوون و ئاشکرایه که به‌ زیانی ئێمه و پله‌ی باوه‌ڕپێک‌راوی و پشت‌پێ‌به‌ست‌راوی (مصاداقیه‌)ی ئێمه و بزوتنه‌وه‌ی کوردایه‌تی ده‌شکێته‌وه. به‌شێکی زۆری ئەوانه‌ی به‌ ناوی ده‌ست‌گای فهره‌ه‌نگی و سیاسیی به‌شه جیاوازه‌کانی کوردستانه‌وه دێنه کوردستانی عێراق که‌سانیک‌ی هه‌له‌په‌رستن و ماوه‌یه‌کی دوورودریژ دژی بزوتنه‌وه‌ی کوردستانی عێراق، به‌ تابه‌ت پارتی، بوونه و ئەمرۆ له ئەنجامی تێکشکانی سیاسه‌ت و بیرى خۆیاندا ها‌توون به‌رگی کوردایه‌تی و د‌ل‌سۆزی بارزانیان پۆشیوه. زۆربه‌ی ئەو که‌سانه به‌ مه‌به‌ستی پاره‌په‌داکردن دین و پرۆژه‌ی درۆزانه‌ی خه‌یالی دێنه پێشه‌وه بۆ پاساودانی پاره‌وه‌رگرتن. هه‌ندێ له‌ پرۆژانه هه‌ر له‌ بنه‌ره‌تدا دژی

یەکیتمیی نەتەوێ کورد و فەرەهەنگی کورد و فەرەهەنگی ئیسلام و فەرەهەنگی رۆژەهەلاتن. لە ناو ئەمانەدا کەسانێک هەن کە بۆ لایەتیی بێگانە کار دەکەن و کوردبوونیان دەکەنە پردێک بۆ ئەوێ بێنە ناو کوردستانەو و پرۆژە ژاراوییهکانی خۆیان ئەنجام بدەن. هەندێک لەمانە تا ئەو رادەیە کە وتوونەتە داوی هێزەکانی بێگانەو کە ئیدی ناتوانن لێی دەرچن و هەرگیز جاریکی تر سوودێکیان بۆ کورد نابێت. من کە ئاوا بە راشکاوێ ئەم بیروپرایانە دەنووسم دەتوانم زۆر بە ئاسانی هەموو نموونەکان بە ناو باس بکەم، بەلام پێم جوان نەبوو ناوی کەس بەپێم. لە ناو ئەمانەدا، بە تایبەت پووناکبیرانی کوردستانی تورکیا، تا رادەیەکی یەكجار زۆر کەوتوونەتە ژێر کارکردی فەرەهەنگ و ئیدیۆلۆژی و بیرێ کەمالیزمەو (باوەرپەکانی کەمال ئاتاتورک). ئەمانە لەبەر گەلی ھۆی سیاسی هیچ پێوندێکیان بە فەرەهەنگ و نەریت و رابوردووی نەتەو و نیشتمانیەکانەو نەماو. بارودۆخی پووناکبیرانی کوردستانی تورکیا لە زۆر پووەو لە بارودۆخی جەزائیر دەچێت. تەنانت ٤٠ ساڵ داوی رزگاربوونی جەزائیر هێشتايش پێویستیيان بە کۆمەکی فەرەهەنگی ولاتانی عەرەبە بۆ ئەوێ بگەرێنەو سەر رەگورێشە و فەرەهەنگی خۆیان. کوردی تورکیایش پێویستی بە سالانێکی دوور و درێژی کۆمەکی ئێمە بە بۆ ئەوێ جاریکی دیکە ببنەو بە کورد و، فەرەهەنگ، میژوو، شارستانی و نرخەکانی کوردەواری فێر بین. بەلام شتی ھەرە سەیر ئەوێ کە لە کوردستانی عێراقدا ھەلومەرجێکی وا درووست بوو کە لە جێی ئەوێ ئێمە پێنوێنی ئەوان بکەین، کەچی ھەندێ پووناکبیری نەخوێندەوار و کەمالیست و تورکیتراری ئەو بەشە کوردستان خۆیان وا نیشان دەدەن کە پێنوێنی ئێمە دەکەن. لە ماوێ ٧٠ ساڵی رابوردوودا سیاسەتی تورکیا کاریکی وای کردووە کەسانێک درووست بوونە کە رێک و پەوان قوتابی دلسۆز و لێتاتووی کەمالیزم. ھەر لەبەر ئەم ھۆشە کە لە سیاسەتدا بۆچوونی زۆر سەیر و پەرگراوەیان لە ناودا پەیدا دەبێت (نموونەیش لەو پووەو زۆرن).

ئەو کۆنفرانس و کۆنگرە و سەمینار و فێستیڤالانە کە لە کوردستان رێک دەخرێن بەداخەو مەرجی جەدیوون و زانستییان یەكجار کەمە. ئەگەرچی پارە و توانستیکی یەكجار زۆریان بۆ ترخان دەکرێت، بەلام ئەنجامەکانیان ئەوێ کە ھەرکەستیکی زانستخواز و وردبین دەزانی ئەم چالاکییانە سوودێکیان بۆ لێکۆڵینەوێ زانستی و گەشەکردنی فەرەهەنگی کوردی نییە.

ئەگەرچى مەسەلەى ئازادىي دەربېرىن يەككىكە لە باسە گرنگەكانى دىيائى ئەمىرۆ، كەچى لە كوردستاندا تا ئىستائىش دەستەلاتى سىياسى نەيتوانىو مەكانىزمىك بدۆزىتەو بۆ چارەسەر كوردنى ئەم كىشەيە، زۆر سەيرە نوپنەرانى سىياسىي نەتەوئەيەك كە دووسەد سالا بۆ ئازادى و سەربەخوئى تىدەكۆشەيت، ئىستە دەستەلاتى خوئان بۆ سەركوت كوردنى نووسەران و لاوانى ئازادىخواز و گولە تازە پشكووتوئەكانى كوردستان بخەنە گەر.

لە ئەنجامدا جارىكى دىكە دىمەو سەر ئەو باسەى لە سەرەتائى ئەم نامەيەدا روونم كوردەو، ھەموو كىشە و گرفت و ناتەواوى و كەموكوورپىيەكانى زمان و ھەرھەنگى كوردى بەستراون بەو راستىيەو كە دەستەلاتى سىياسىي كوردستان تا ئىستا لە بايەخى ھەبوونى (سىياسەتى ھەرھەنگى) نەگەيشتوو، بى تىگەيشتن لە ناوھەرۆك و گەوھەرى ئەو چەمكە ھەرگىز نابىنە خاوەنى زمانىكى زىندوو، نابىنە خاوەنى ھەرھەنگىكى دەولەمەند و گەشەسەندوو. پىم وايە دەبى ئەوھىشمان لا روون بىت كە نەتەوئەيەكى بىفەرھەنگ و بىشارستانى و بىزمان ناتوانى بىتە خاوەنى پىكھاتەيەكى سىياسىي تۆكمە و سەركەوتوو. نەتەوئەيەكى بىفەرھەنگ ناتوانى لە دامەزاندنى شارستانەتيدا، چ بۆخوئى و چ بۆ مروؤفايەتى، بەشدارىيەك بكات.

فەرھاد شاكەلى

ھەولير ۲۶/۸/۲۰۰۳

نامه‌یه‌ک بۆ جه‌نابی کاک مه‌سه‌عوود بارزانی

براگه‌وره‌ی هیژا و خوشه‌ویست جه‌نابی کاک مه‌سه‌عوود بارزانی

سه‌لاوی گه‌رموگوری برایانه‌تان پیشکەش بێت، هیوام خوشی و سه‌ربه‌رزیتانه.

ئه‌گه‌رچی ئیمه‌ چەند جارێک چاومان به‌ یه‌کدی که‌وتوو، به‌لام وا پێک نه‌که‌وتوو له‌ کاتی گفتوگۆیه‌کاندا باسی کاروباری سیاسی بکه‌ین، چونکه‌ به‌راستی من خۆم له‌ ئه‌ده‌بییات و زمان و فه‌لسه‌فه و ته‌سه‌ووفه‌وه‌ نزیکتر ده‌بینم تا سیاسه‌ت، دیاره‌ ئه‌مه‌ پێگه‌ له‌وه‌ ناگریت مرۆفییکی کورد: شاعیر، نووسەر، پروناکبیر، سوۆفی یا هه‌رچییه‌کی دیکه‌، له‌باره‌ی نه‌ته‌وه‌ و نیشتمانی خۆیه‌وه‌ بیروباوه‌ری تایبه‌تی هه‌بێت و هه‌ز بکات باوه‌رێه‌کانی خۆی بگه‌یێنێته‌ سه‌رکرده‌یه‌کی نه‌ته‌وه‌که‌ی.

من نامه‌وێ له‌م نامه‌یه‌دا به‌ دوورودریژی مه‌سه‌له‌ ئالۆزه‌کانی ئه‌مپوێ کوردستان بخه‌مه‌ پێش چاوتان، چونکه‌ هێنده‌ زۆرن که‌ له‌ نامه‌یه‌کی وه‌ک ئه‌مه‌دا جیگه‌یان نابێته‌وه‌، به‌لکه‌ هه‌ول ده‌ده‌م ته‌نیا له‌ دوو باسی گزنگ نزیک بیه‌مه‌وه‌ که‌ زۆر نیگه‌رانم ده‌که‌ن و پێم وایه‌ له‌ مه‌ودایه‌کی درێژخایه‌ندا خه‌ته‌ریان له‌ هه‌موو مه‌سه‌له‌کانی دیکه‌ زۆرتره‌ و کارکردیان قوولتر ده‌بێت. هه‌ر بۆیه‌یش ده‌بێ هه‌رچی زووتره‌ بیریان لێ بکریته‌وه‌ و چاره‌سه‌ریکیان بۆ دا‌بنریت که‌ هه‌م ئه‌نجامی بیرکردنه‌وه‌یه‌کی قوول و وردی س‌ت‌رات‌ی‌گی بێت و هه‌م له‌گه‌ڵ به‌رزه‌وه‌ندی درێژخایێنی نه‌ته‌وه‌ و نیشتمان‌که‌ماندا هاوئا‌ه‌ه‌نگ و گونجاو بێت. به‌ ه‌یشته‌وه‌ی ئه‌م دوو مه‌سه‌له‌یه‌ بێ چاره‌سه‌ریکی راست و بنه‌رته‌ی، له‌ پاشه‌پ‌و‌ژدا ئیشتی‌کی یه‌ک‌جار گه‌وزه‌مان پێ ده‌گه‌یێن و په‌نگه‌ ئه‌وده‌م ئیدی دره‌نگیش بێت و له‌و پ‌و‌وه‌وه‌ ه‌ی‌چ‌مان پێ نه‌کرێ.

١. که‌رکووک [له‌به‌ر ئه‌وه‌ی ئه‌م کتێبه‌ ته‌نیا له‌گه‌ڵ مه‌سه‌له‌کانی زمانی کوردیدا خه‌ریک ده‌بێت، به‌ پ‌ت‌ویستم نه‌زانی ئه‌و به‌شه‌ی نامه‌که‌م بۆ جه‌نابی بارزانی که‌ له‌باره‌ی کتێشه‌ی که‌رکووک‌ه‌وه‌ بوو لی‌رده‌ا بلاو بکه‌مه‌وه‌].

٢. زمانی کوردی و ئه‌لفویتی لاتینی:

هه‌لومه‌رج و وه‌زعی زمانی کوردی له‌ کوردستانی عیرا‌ق‌دا له‌ ئاستی‌کی یه‌ک‌جار

در ژوار و خه تهرناکدايه. که سیک له زمان تیبگات و به دلسۆزی بیر له ژیان و
 گه شه کردنی زمانی کوردی بکاته وه زۆر چاک ده زانیت که زمان و فرههنگی کوردی
 گه یشتووته لیواری هه لدریکێ ترسناک. پار هاوین له سه ر داوای خۆتان من
 نامه یه کی دوو رو در یژم نووسی و ناردمه خزمه تان، بهو هیوایه ی هه ندیک له
 وه زعه که تان بۆ روون بکاته وه. دیارده یه کی دیکه ی ترسینهر ئه وه یه که چهند سالیکه
 له کوردستانی عیراقد و به تایبته له ناوچه کانی ژیر دهسته لاتێ پارتیدا به ئاشکرا
 برهو دهریته به ئه لفووبی تورکی (لاتینی) بۆ نووسینی زمانی کوردی و زه وینه ی
 به کاربردنی بۆ خووش ده کریت. ئه لفووبی لاتینی به ته واری له هه ئیزینه کانی داگیر
 کرده وه، گه لێ جار کتیبی پێ چاپ ده کریت و ماوه یه ک گوژاریکی پێ دهرده کرا.
 ئیستایش له رۆژنامه دا ده خوینمه وه که وه زاره تی په روه رده کردویه تیبه به شیک له
 به رنامه ی کۆلیژ و په یمانگا کانی پیگه یاندنی مامۆستایان و کۆرس (خول) ی فیرکردن
 ده که نه وه بۆ مامۆستایان و خو ئاماده ده که ن بۆ ئه وه ی له پۆله کانی سه ره تاییدا
 ئه لفووبی لاتینی به کار ببریته. له م نامه یه دا من ناتوانم و نا کریت به لگه میژوویی،
 فکری، زمانه وانی، زانستی و سیاسیه کانی ترکزه (خه ته ر) ی ئه م مه سه له یه روون
 بکه مه وه. به پێچه وانه ی مه سه له ی که رکووکه وه، ده بی ئه م باسه یان له پشت په رده وه
 یه کالاً بکریته وه و چاره سه ر بکریته. چاره سه ره ریش زۆر روون و ئاشکرایه و هیچ
 دوو دلییه کی ناویت: **نابی به هیچ جوژی ئه لفووبی کوردی ده ستکاری بکریته.**
به کاره یانی ئه لفووبی تورکی – لاتینی له کوردستاندا ده بی به هیچ شتومه که نه
مونا قه شه بکریته و نه بیر ی لێ بکریته وه. ئه لفووبی لاتینی ماکی شیره نهجه
 (سرطان) یکه که ئه گه ر له ئیستاه و بنه ر نه کریت و هه لنه که نه ریت، له دوا رۆژیکی
 نزیکدا ده بیته هۆی دا رزان و مردنی زمان، فرههنگ، شارستانه تی و ناسنامه ی
 نه ته وه ی کورد. مه سه له ی ئه لفووبی لاتینی وه ک یاری کردنه به ئاگر و نابێ به هیچ
 جوژی که به گالته و بیخه می وه ربگیردریت. له ولاتیکدا که سیسته می خویندن و
 فیرکردن رو وخواوه، زانسته گه کانی له رووی زانسته ییه وه داته پیون، وه زیری په روه رده ی
 نه خوینده واره، نابێ دهردیکێ دیکه یش بخریته سه ر دهرد و نه خویشیه کانمان.

بێم وایه تا راده یه کی باش من ئاگاداری ئه وه م که کێ له پشت بلاو کردنه وه ی ئه م
 جوژه مۆدیلانه وه یه و بانگه شه ی بۆ ده کات. ئیستا ئه وه بابه تی ئه م نامه یه نییه.
 بێگومان ته نیا خه لکانی نه زان و نادلسۆز و بێناسنامه، به تایبه تیش شاگردانی

ئىدىئولوگىيە كەمالىزم و پۇڭزاۋاپەرىستان، بىپەرۋىشەۋەن ئەم ڭارە بكوڭ و خەتەرناكە لە
 فەرھەنگى نەتەۋەى كوردا بلاۋ بكةنەۋە. ئەۋەى دەپەۋى ئەلفوبىتى لاتىنى لەناۋ كوردا
 بلاۋ بكاتەۋە يا ھىچ شتىك لە زمانەۋانى و زمانى كوردى و بەرژەۋەندى نەتەۋەى
 كورد نازانىت، يا دەيزانىت، بەلام بە ھۆشيارىيەۋە كار دەكات بۆ پارچەپارچە كوردنى
 كورد و سىرپىنەۋەى ھەموو مېژوو، شارستانەتى، فەرھەنگ و نرخە پۇجى و
 مرقۇقىيەكانى كورد. لېرەدا مەسەلە تەنبا گۆپىنى ئەلفوبىتى نىيە، بەلكە شۆردنى
 مېشك و سىرپىنەۋەى بىرى نەتەۋەىيەكە. بەپاستى گەلىك يا نەتەۋەىيەك كەمىك رېزى
 خۆى و مېژوو خۆى وشارستانەتى و ناسنامەى خۆى بگىت ناتوانىت بىر لە شتى
 ۋا بكاتەۋە كە نەك ھەر جۆرىكە لە شىتتېۋون و خۆكوڭى، بگرە تاۋانىكە نە پاساۋ
 دەدرىت و نە دەپەخىرىت.

براتان: فەرھاد شاكەلى

۱۶-۸-۲۰۰۴ سۆللەنتوۋنا، سوېد

نامه‌یه‌ک بۆ دۆکتۆر شەفییق قەرزاز [۱]

له كۆتاییی سالی ۱۹۹۹دا كاك دۆكتۆر شەفییق قەرزاز "فەرهنگی شارەزوری" بۆ چاپ ئاماده ده‌كرد. له‌بەر ئەوەی من هەر له‌ سه‌ره‌تای ۱۹۸۰كانه‌وه ئاگاداری ئەو كارە به‌نرخه‌ی مامۆستا قەرزاز بووم و پێم خۆش بوو هەرچی زووتر بڵاو ببێته‌وه، به‌شێکی فەرهنه‌نگه‌كه‌ی بۆ ئاردم بۆ پێداچوونه‌وه و ده‌ربیرینی سه‌رنج و تێبینیه‌كانم له‌بارهی كاره‌كه‌یه‌وه. ئەم نامه‌یه‌ سه‌رنجه‌كانی من له‌سه‌ر ئەو به‌شه‌ی بۆی ئاردبووم.

سۆلله‌نتوونا ۱۰-۹-۱۹۹۹

برای هیژا و خۆشه‌ویستم كاك شەفییق قەرزاز سه‌لاوی گه‌رموگۆری بایانه‌ بۆ خۆت و مال و منداڵ، هیوام خۆشی و سه‌ره‌رزى و به‌خته‌وه‌ریتانه‌.

به‌راستی ئەم نامه‌یه‌ له‌ كاتیكدا دهنووسم كه‌ زۆر هه‌راسانم به‌ ده‌ست كۆلكه‌خوێنده‌واری كورده‌وه. داواى یارمه‌تى و پێنوێنى ده‌كات، بۆ چاكتر و رێكوپێكترکردنى نووسینه‌كه‌ی، كه‌چى پاشان ده‌لێ: به‌لام مامۆستا فلان وا نالێ. ده‌لێم كاكه‌ گیان! مامۆستا فلان په‌نگه‌ كوردیزانێكى باش بێت و هه‌موو زاراوه‌كان بزانیت، په‌نگه‌ هه‌ژده‌ ناوی كوردیی لا بێت بۆ وشه‌یه‌كی وه‌ك فرمیسك، یا جووری مه‌ی و مالات، به‌لام ئەو مامۆستایه‌ و ده‌یانی وه‌ك ئەویش زمانناس نین، واته‌ (Linguist) نین. هه‌روه‌ها له‌ رێزمان تێناگه‌ن و شاره‌زای پێكهاته‌ی زمانه‌كه‌ نین. له‌بەر ئەوه‌ له‌بارهی رێنووسه‌وه‌ هه‌رچیه‌ك بڵێن هه‌ر به‌پێی تیۆریی "ته‌وه‌كه‌ل به‌ خوا" ده‌یڵێن، نه‌ك له‌ زانینه‌وه. با سه‌رت نه‌ئیشینم، ده‌زانم تۆیش ده‌ردی له‌م بابه‌ته‌ت زۆر چێشتوه‌.

به‌راستی و له‌ دڵه‌وه‌ ده‌لێم به‌كجار زۆر دڵخۆش بووم به‌م كارە گه‌نگ و چاكه‌، به‌و هیوایه‌ی هه‌رچی زووتر بگاته‌ ده‌ست خوێنه‌ر و توێژه‌ره‌وه‌ و زانا و نووسه‌ری كورد.

من به هۆی ئەوهوه که ئەوه ده دوانزده سالتیکه له زانستگهی ئو پسالا زمانی کوردی به کورد و غهیره کوردیش ده لایمهوه، ئەزموونێکی باشم دهست کهوتوه، به لām هاوکاتیش تووشی ههسته وهربیهکی سهیر بوومه، به تایبته له بارهی رینووسهوه. له م بوارهدا هه ندێ کارم کردووه، که پێم وایه ده توانیت ببیته بناخه یهکی باش بۆ ریکخستن و سه قامگیرکردنی شیوهی نووسین.

۱. له رینووسدا ئەوهی زۆر سه رنجی راکیشام به کارهینانی (وو) بوو له سه رهتای وشه دا. به راستی من باوه ر ناکه م ئەو دهنگه ی سه رهتای وشه (وو : wu) بیت، به لکه هه ر (و)ی کۆنسوانته و بزوینی کورتی (بزۆکه) ی به دوا دا دیت. به کورتیه که ی ده مه وێ ب لایم (ورد، وشک، وتن: wurd, wishk, wutin) له (ووشک، وورد، ووتن: wurd, wushk, wutin) راستترن. ئیستا به داخه وه ده رفه تی ئەو نییه به دوورودریژی ئەم باسه یه کالā بکهینه وه، به لām سه رنجی ئەو وشانه بده ی که له فارسیدا شیوه ی نزیکیان هیه، یا هاو پریشه ن و به کۆنسوانتیک و بزۆپنیک دهست پێ ده که ن، ده بینی هاوماناکانیان له کوردیدا ده بن به کۆنسوانتیک و بزۆپنی بزۆکه، که به م رینووسه کوردیه ناووسریت و نیشانه ی بۆ دانه نراوه. بۆ نمونه (سست: سۆست: sost) ی فارسی بووه ته (سست: sist) ی کوردی، ههروه هایش (دزد: دۆزد، ترش: تۆرش، بردن: بۆردن، زبان: زبان) که له کوردیدا بوونه ته (دز، ترش، بردن، زمان)... هتد. ته نانه ت ده بینن که کوردی باکوور به (تورک) ده لێن (ترک). مامۆستا سه ججادی له چیرۆکی "جه وهه ر ئاغا" دا ده لی: "قه تاری عه زه ی حه مه ترک به ناوبانگ بوو". دیاره من له گه ل ئەوه نیم ناوی نه ته وه یه ک بگۆرین، به لām وشه ی ئاسایی شتیکی دیکه یه.

۲. نووسینی تیپی (پێ) به شیوه ی (ر) له سه رهتای وشه دا، واته بێ دانانی نیشانه ی (دایاکریتیکال)، په نگه به هه لē نه ژمی ردریت، به لām له رووی لۆگیکه وه راست نییه. ئیمه نه گه ر پیمان وا بیت هه ر فۆنیمیک نیشانه یه کی خۆی هیه، که واته ده بی ئیتر (پێ) ی قه لē و به رۆکی (رێ) ی لاواز به ر بدات و شه ری پێ نه فرۆشیت. بۆ کوردیک ئاسانه بزانی (ر) له سه رهتادا هه ر قه لē وه، به لām که بیگانه یه ک فیری کوردی ده که یه ت، ده بی پروای به وه یش هه بیت که ئەم سیسته می

نووسینه ته‌با و گونجاو و (consistent) له. [حه‌ز ده‌که‌م ئه‌وه‌یشتان له بیر بیت که من دهرس به بیگانه ده‌لیمه‌وه و ده‌یان جار ږووبه‌ږووی ئه‌م پرسیارانه بوومه‌ته‌وه].

۳. له‌باره‌ی ږینووسه‌وه پیاو ده‌توانیت ژور شت باس بکات و لیک بداته‌وه و بخاته ژیر پرسیاره‌وه. له‌م ږووه‌وه خوش‌بختانه هه‌ندی کارم کردوه، به‌لام له لایه‌که‌وه فریانه‌که‌وتن و له لایه‌کی دیکه‌وه ته‌مه‌لی و بیبه‌رنامه‌یی وای کردوه، تا ئیستا نه‌متوانیوه بابه‌ته‌کان ږیک بخه‌م و له چوارچپوه‌یه‌کی زانستیدا پت‌شکه‌شیان بکه‌م.

۴. له پت‌شه‌کیه‌که‌دا که باسی شپوه‌زمانه‌که ده‌کړیت، ده‌بی یه‌کجار ژور وریا بین که ئه‌مه کاریکی وا نه‌کات زیانی له قازانجی پتر بیت. منیش ده‌زانم و تۆیش ده‌زانیت که له بیسته‌کاندا و بگره تا ناوه‌راست و کو‌تاییی چله‌کانیش و ږه‌نگه تا به‌شپکی په‌نجا‌کانیش، شپوه‌ی سلیمانی بنا‌خه‌ی ئه‌و زمانه ستاندارده‌ بوو که کوردی باشوور وه‌ک زمانی ئه‌ده‌بی به‌کاری هیناوه. به‌لام ئیمه که باوه‌رمان به‌گه‌شه‌کردنی دیارده‌کان هه‌بیت ده‌بی ئه‌وه‌یش بزانی که ئه‌م زمانه‌ گۆرانی به‌سه‌ردا هاتووه. ئه‌گه‌ر به‌ه‌و‌ی هه‌ر به‌کورتی ئه‌مه ږوون بکه‌مه‌وه، ده‌لیم ئه‌و زمانه ئه‌ده‌بییه ستاندارده‌ی ئه‌م‌ږو له کوردستانی باشوور و به‌شپکی باشی کوردستانی ږوژه‌لاتیشدا چه‌سپاوه، پت‌وه‌ندیه‌که‌ی له‌گه‌ل شپوه‌ی سلیمانیدا ته‌نیا پت‌وه‌ندیه‌کی می‌ژووی و تا راده‌یه‌ک سینتاکسییه، ئه‌گه‌رنا ئه‌م‌ږو زمانیکی ئه‌ده‌بیی وا دروست بووه که له هه‌موو زاراوه‌کانی دیکه (څو‌کابول‌یر) و بگره فۆرمی ږیزمانیشی وهر‌گرتووه. ئه‌مه په‌سندان و شانازی‌کردنه به‌زیندوویه‌تی زمانه‌که‌وه، به‌لام هیچ (پت‌وه‌فایی!) و به‌که‌م‌گرتنی شپوه‌ی سلیمانی نییه. من که باسی زمانی ئه‌ده‌بی ده‌که‌م مه‌به‌ستم ئه‌و زمانه‌یه که نووسه‌ره چاک و به‌ره‌مدار و وریاکان به‌کاری ده‌بن، ئه‌گه‌رنا ده‌زانم نووسینبازی وا هه‌یه که فری به‌سه‌ر کوردینووسینه‌وه نییه و زمانه‌که‌یش و به‌ره‌مه‌که‌یش سه‌قه‌ت ده‌کات. ئه‌مه له ږوویه‌کی دیکه‌یشه‌وه ژور گرنگه و ده‌بی (سوعبه‌ت) ی له‌گه‌لدا نه‌که‌ین. به‌وه‌ی که هه‌ر جه‌خت له‌سه‌ر سلیمان‌بوونی زمانه‌که‌ بکه‌ین، له لایه‌که‌وه شتیک ده‌لین که له‌گه‌ل راستی ئه‌م‌ږو زمانه‌که‌دا یه‌ک نا‌گړی‌ته‌وه، له لایه‌کی دیکه‌یشه‌وه ږه‌نگه

ببیتە ھۆی سەلمینە ھۆی گەلی خەلکی دەروونتەسک و نااگا. بەلام لەوێش گەرنگتر و بقیتر ھەلۆیستی نامەردانەیی پۆژھەلاتناسان و دەستویۆھەندەکانیانە (دیارە کوردیشیان تێدایە) کە لە خۆدایان دەوێت قەسەیکەکی وایان دەست بکەوێت بۆ ئەوێ لە چوارچۆی سیاسی [divide and rule]ی خۆیاندا ھەلیسوورپێن. ئەو دەم سووک و ئاسان دێت و قەسەیکەکی جەنابت بە نمونە دینیتەو و دەیکاتە بەلگە (شەھ شەھد من اھلھا). من کە ھێندە لەسەر ئەم باسە دەپۆم، ھۆیکەکی ئەوێ کە چاک ناگام لەو باسوخواسە ھەبێ. پەنگە تا ئیستا لە پانزە بیست کۆنفرانسی گەرنگی زانستی و ئەکاڤمیدا و لە زۆر وڵاتی ئەم دنیا بەشداریم کردبێت و زۆربەیی ھەرە زۆری پۆژھەلاتناسان لە نزیکەو دەناسم و دەزانم چۆن بیر دەکەنەو و چی دەلێن.

حەز دەکەم بە راشکاوی بڵێم کە بە راستی پێم خۆشە فەرھەنگەیکە یەک دوو مانگیکیش دوا بخەیت بەو مەرجەیی پێشەکیەیکە بە جۆریک دابەریژیتەو کە نەک ھەر ئەو باسە بەو شیوەیە پێشکەش نەکات، بەلکە بە تەواوی ئەو جەخت بکات کە کوردی (ھەر نەبێ کوردیی باشوور) بووئە زمانیکی ستاندارد و بە تیکەلیوونی زاراواکان ئەم زمانە پێک ھاتوو و ئیستا بووئە کەرەستەیکە (ئامرازیک) کە نێزیکەیی ھەموو رووناکبیر و خۆینەوار و نووسەرەکان و دەستگاگانی ڕاگەیانندی کورد بە کاری دەھێن.

پێم وایە جەنابیشت شارەزاییت لە تیۆرییەکانی ستانداردبوونی زماندا ھەبێ: یەک نۆرم، خۆیندن، ماسمیدیا... ھتد. ئەگەر ئەوێش بکەینە پێوانە دیسان زمانی کوردی ڕێگایەکی یەكجار زۆری بریو. چوار سالی ۱۹۷۰-۱۹۷۴ و ئەم سالانەیی ئێستای کوردستان لەم بوارەدا کاریگەر بوون. [بەینی خۆمان بێت، ئەگەر ئەم دابەشبوونە سیاسی و کارگێرییەیی ئەمڕۆ بەردەوام بێت، ھەموو ڕیسەکەمان لێ دەبیتەو بە خوری و ئەو دەم دوو زمانی کوردیی باشوور دروست دەبێت!! خوا بەو پۆژھەیی نەکات. تۆیش بێژە ئامین].

۵. ئەگەر دەرھەتت ھەبێ، وا چاک دەبێت کورتەیکەکی مێژووی فەرھەنگنوسایی کوردی بگێریتەو، لە (نوویاری) خانی و (ئەحمەدی) شیخی نۆدیو تا گەرنگی و ژابا و کوردییت و خال و ھەبێ و ھەژار و زەبێحی و ھیی دیکە. ئەمە

ئەگەرچى كاريكى باشە، بەلام زۆر پىويست نىيە.

۶. لە لىستى ئەلفويى كوردیدا فونىمى (ئوئ: وئ:Ö) تۆمار نەكراوە. من پىم وایە ئەمە فونىمىكى پەسەن و سەربەخۆیە. مامۇستا وەهەبى زۆر چاکی کردووە کە دوو تىپى (وئ)ى بۆ کردۆتە نیشانە، چونکە ئەو نیشانە دەبێتە نوێنەرى ديفتوگى (وئ)یش کە زۆرجار لەگەڵ بزوينى (وئ)دا تیکەڵ دەکرین. بۆ نموونە بروانە [يا گوئ بگرە لە] دوو وشەى (دوئى) و (دەدوئى): بە مانای قسەى لەگەڵ دەکات. لە یەكەمیاندا ئەو نیشانە نوێنەرى [Ö]یە و لە دووهمدا [wê].

۷. لە زۆر جیگادا رێزکردنى ئەلفوبىيانە پىرۆیى نەكراوە. دەبینى كۆنسوانتى سەرەتای وشە، (ی) و (ی) بە نۆرە و بە تیکەڵ دین. هەر وەهەش (ر) و (پ)، (ل) و (ل). ئەمە پەنگە هەر كۆمپوتەر خۆى بتوانیت چارەسەرى بكات.

بەداخەووە ئەو لاپەرانەى ئیووە نارەبوتان وەرامى هەموو پرسىارەكانى منیان پى نەدەدرایەووە. هەر بۆ نموونە دەلێم حەزم دەکرد بزەنم مەسەلەى ئەو وشە لێكراوانەى لە پێشگرى (بى) و ناویك دروست دەبن چۆن نووسراون: بێوئە، بێعەقل، بێهەز، بێنۆز، بێمال (من وایان دەنووسم)، کە دیارە ئەمە (بى) پریپۆزیشن نییە، بە مانای (بەبى): تۆ بە بى مال ناتوانى لەوئى بمىنیتەووە، منداڵ بى باوك باش گەورە نابیت.

هەر لە بواری وشەى لێكراودا، لە پروونکردنەوێكەى سەرەتادا ئەوهم بۆ پروون نەبوووە وشەى لێكراو، ئەگەر لە ناویك و بەشیكى دیکە (غەیری ئاوەلناو و ئاوەلکار و پەگى رانەبردوو کە خۆت باست کردوون) پێك هاتبوو، چۆنى ریز دەکەیت: دووگیان، کەریباو، ترەكەلەك، هەمەکارە...؟ خۆ دەبى لە بەشى ناوہ سەرەکیەكەدا هەر نەبى ئیشارەتێكى بۆ بکریت.

هەر وەها سەرنجدانى ئەم بابەتانەش گرنگ:

ئا. نووسینی قیربال پریفیکس، یا مۆدال پریفیکسى کردارى رانەبردوى in-dicative بە شیوەى (ئە) سەر لە خوێنەرى ئەمپۆ دەشیوئینیت، چونکە ئیستا (دە) بووئە شیوەیەكى ستاندارد: دەپۆم، دەبینم...

بى. لە ناساندنى (ئ)دا نووسراوە کە ئامرازى بچوو ککەرنەوێهە و هەندى شتى دیکەیش، بەلام نەخشیكى گرنگى (ئ) ئەوێهە کە ئامرازى بانگکردنە vocative بۆ

ناوئ مئی تاک: کچی، خوشکی، پووری، تهنهت من پیم وایه زۆربهی ناوی ژنان که له کوردهواریدا (ئ)ی دهچیته سهر ههر له بهر ئه مه یه: نازی، فاتی، ئایشی، حه بی، خه جی... یا له گۆرانیی کوردیدا ده لئ: سه وزه لئ.

پئ. ههر له باسی (ئ)دا نووسراوه که پریپۆزیشن ئابسۆلیووته له گه ل کاری (دان)دا، به لام له راستیدا ئه و (ئ)یه ی ده که ویته دوا ی چهند کرداری که وه (نه که ته نیا دان) پریپۆزیشن داریژراوه: derivative و ته نیا له پریپۆزیشن (ه) وه هاتووه، نه که له (به) و (پئ) وه، که (پئ) خویشی ههر derivative ی (به) یه. که واته (ده تده مئ) له (دهیده مه تۆ) وه وه رگیراوه، نه که (دهیده مه به تۆ).

جیم. (ی) راسته کورتکراوه ی (یت) ه که کۆتایی یا پاشگری کاری پانه بوردوو و کاری تینه پهری رابوردوو، به لام ههروهه کورتکراوه ی دووهم که سی تاکی کاری (بوون) یشه: Copula, verb to be.

جیم. (ی) دووهم: جیناو (پاناو) ی سیتیهم که سی تاک نییه، به لکه پاناوی لکاوی سیتیهم که سی تاکه: enclitic pronoun.

حئ. (ینه) ته نیا [êne-] یه، نه که [yêne-]، (ینی) یش ته نیا [ênî-] یه، نه که [yênî].

خئ. ئه و وشانه ی له زمانی دیکه وه هاتوونه ته ناو زمانی کوردیه وه، ههر نه بی ئه وانه ی له زمانانی ئه وروپاوه، چاکتره دیاری بکری و (E) له به رده میاندا بنووسریت، بۆ نموونه هه موو که س ده بی بزانی (ئابلووکه) له زمانانی ئه وروپاوه، له پێگه ی تورکیه وه هاتووته ناو زمانی کوردیه وه. نازانم بۆ وشه عه ره بی و فارسی و تورکی و هیندی و ئه رمه نییه کان چی بکری باشه، به لام ده زانم کاریکی یه کجار سه خته، چونکه ده بیته هه رچی زانستی ئیتیملۆگی هه یه، هه مووی بخه یته کار، ئه و جاریش که س رازی نابیت. ئه وه یان ههر لئ گه پئ.

دال. له سه ره تای تیپی (چ)دا، یه کسه ر (چ) وه که ره گی پانه بوردوو ی کاری (چوون) دراوه و ههر له ویتشه وه یه کسه ر (چوون) ی چاوگ دهستی پئ کردوو. پیم وایه چاکتر ده بوو ئه گه ر وشه کان ههر به ریزکردنی ئه لغوبییانه به رده وام ببوونایه تا نۆره ده گه یشته سهر (چوون) خۆی؛ واته له نیوان (چ) و (چوون)دا گه لئ وشه ی دیکه هه بوون و هه ن، که نابیت نۆره بریان لئ بکریته. یا ره نگه ده کرا ره گی کرداره که

نەدرایە تا دەگەشتینە چاوگی (چوون) و لەگەڵ ئەودا و لەناو کەوانەدا ڕەگەکەى
بدرايە، کە (چ)ـە، وەک بۆ زۆر کرداری دیکە ئەمە بە کار هێنراوە. ئەودەم ئەو
هەموو دووبارەکردنەوێ (ـوون)ـەیش پێویست نەدەبوو.

رێ. لە تاپکردنی فەرەهەنگەدا ژمارەیهک هەڵە بەرچاو دەکەون (کە ڕەنگە بۆ
فەرەهەنگ کەم نەبن). تەنیا چارەیهک ئەوەیە، ئەگەر بە پرۆگرامی کۆمپوتەر چار
نەکریت، یەک دوو کەس (ی کوردیزان و ئینگلیزیزان) بە وردی پێدا بچنەوێ. نووسەر
خۆی هەڵەکانی خۆی نابینیت و ئەمە لای هەموومان هەر وایە.

ئەمانە هەندێک بوون لەو تێبینییانەى بە چاوپێداگێڕانی ئەو لاپەرانی فەرەهەنگە
بە بیرمدا هاتن. من کە ئەم ڕا و سەرنجانه دنووسم، دیارە مەبەستی بەرودوام
پوخت و پێکبوونی کارەکیە. لەو بروایەدام (و ڕەنگە بشتوانم بۆ ئێم دانیام) کە
جەنابت پیاوێکیت زانستیانه بیر دەکەیتەوێ و بە سەرنج و بۆچوونی کەسانی دى
(با لەگەڵ ئەوانەى خۆشتدا نەگونجێن) سەغڵەت نابیت. ئەگەر هەر بەشیکی ئەم
سەرنجانهى من شایانی ئەو بێت پێتوێی بکریت، دیارە سوودی کارەکی تێدایە و
منیش دلخۆش دەکات. خۆ ئەگەر پێتیش وا بوو هیچ کە لەبەرێک پڕ ناکاتەوێ، بە
تووڕەڵدانیان سەغڵەت نابم.

دەمەوێ لێرەیشدا ئەو قسەیهى لە تەلەفۆنەدا کردم جەخت بکەمەوێ؛ هەبوونی
ئەم سەرنجانه بە هیچ جۆرێک لە بایەخ و گرنگی کارەکە کەم ناکاتەوێ. ئێستایش
پێم وایە بۆلەوونەوێ ئەم فەرەهەنگە دەبێتە ڕووداوێکی یەكجار گرنگ لە میژووی
فەرەهەنگ (ڕووناکبیری)ی کورددا. هەر بۆیەیش هەز دەکەم چاپ و بۆلەوونەوێ
بکەوێتە دواى پێڕانەوێ ئەم سەل و سەدەیه، بۆ ئەوێ بێتە دیارییهکی هێژا بۆ
مروۆفی کورد لە سالی (سەدەى، هەزارەى) تازەدا. بە هیوای ئەوێ لە سەرەتای
سالی تازەدا، کە لەگەڵ جەژنی ڕەمەزانیشدا هاوکات دەبن، چاومان بە بینینی
فەرەهەنگی شارەزور ڕوون ببێتەوێ.

جارێکی دیکەیش ڕیز و خۆشەویستیم و لە پەناى خوادا بن.

براتان: فەرهاد شاكەلى

نامەيەك بۆ دۆكتۆر شەفيق قەززان [۲]

كۆپى زانىيارىي كوردستان پرۆژەيەكيان بە دەستەوہ بوو بۆ دانانى كتيبي خویندن بۆ پۆلەكانى يەكەم و دووہمى سەرەتايى و ھەوليان دەدا زاراوەكانى كوردىي بادينانى و كوردىي ناوہندى (خواروو) لە تىكستەكاندا تىكەل بكەن. كاك دۆكتۆر شەفيق قەززان، وەك سەرۆكى كۆپ، نموونەى ھەردوو كتيبەكەى بۆ ناردبووم بۆ پىداچوونەوہ و دەرپرینی سەرنجەكانم لەبارەيانەوہ. ئەم نامەيە وەرەمى ئەو داواكارىيەى كۆپە.

سۆللەنتوونا ۱-۹-۲۰۰۲

براى بەرپز و خۆشەويستە مامۆستا شەفيق قەززان

سەلاوى گەرموگۆرى برايانە بۆ خۆت و مال و مندال، ھيوام خۆشى و سەربەرزى و بەختەوەریتانە. سەلاوم بۆ ھەموو ھاوکارانت لە كۆپى زانىيارىي كوردستان، ھيوادارم لە كار و ئەرکەكانتاندا سەركەوتوو بن.

زۆرم پى خۆش دەبوو ئەگەر ماوہ و دەرڤەتیکى باشترم بە دەستەوہ ببووايە بۆ ئەوہى بە شينەيى بە تىكستەكاندا بچمەوہ و بمتوانيبايە بە شيوەيەكى پىكوپيكتەر و زانستيانەتر بارى سەرنجى خۆم دەربريم.

من لەم سەرنجانەمدا نامەوێ خۆم لە قەرەى تيۆرييەكانى زمانەوانى (Linguistics) بدهم، چونكە ئەو دەم دەبى بنەرەتى ھەلوپست و كار و دەرئەنجامەكان بخەينە ژيەر پرسيارەوہ. ئەو ھيش جىگەى ئێرە نيە، بەو ھيوايەى بتوانين لە داھاتوويەكى ھەرچى نزيكدا روويەروو لەگەل ھەموو ئەوانەى لە بوارەكانى ڤەرھەنگ (من لێرەدا ڤەرھەنگ بەرانبەر بە وشەى Culture بە كار دەبەم) و زمانەوانيدا چالاکن بکەوينە گەفتۆگۆيەكى بەرھەمدارەوہ.

نامەوێ ليتانى بشارمەوہ، كە من لاى خۆمەوہ گەيشتوومەتە سنوورى پيھوميتدى لەبارەى رەوش و ھەلومەرجى ڤەرھەنگيەوہ لە كوردستاندا. بەراستى دەبى زۆر

وردتر و ژیرانه‌تر و قوولتر له‌م باسانه بکۆلرێته‌وه، ده‌نا ئه‌وه‌ی له پێشمانه‌وه‌یه باوه‌ر ناکه‌م پاشه‌ڕۆژیکی زۆر ورشه‌دار بێت.

وا پێ ده‌چێت ئه‌م دوو تیکسته‌ی بۆ منتان ناردوون سه‌ره‌م‌تای ئه‌زموونی‌ک‌ن به ئامانجی لێک‌نزی‌ک‌کردنه‌وه‌ی دوو دیالیکته سه‌ره‌کییه‌که‌ی زمانی کوردی. ئه‌م هه‌لۆیسته و بۆچوونه‌یش له‌و باوه‌ر و قه‌ناعه‌ته‌وه هه‌له‌ه‌نجراوه که کوردی زمانیکی ستاندارد نییه و ده‌بی زمانیکی ستاندارد "دروست بکری‌ت". رێگای هه‌ره‌نزی‌ک‌یش بۆ گه‌یشتن به‌و ئامانجه‌ و لێک‌دراوه‌ته‌وه که به تیکه‌ل‌کردنی وشه و پیکهاته و رێزمان و سینتاکسی ئه‌و دوو زاراوه‌یه جێبه‌جێ ده‌کری‌ت. ئه‌م نیازه ئه‌گه‌رچی دانیام، لای به‌شیکی زۆری ئه‌وانه‌ی کاری بۆ ده‌که‌ن، له د‌ل‌سۆزی و خه‌مخۆرییه‌وه هه‌ل‌قولاوه، به‌لام تووشی جو‌ریک له ساده‌کاری Simplification هاتوه. من وه‌ک عه‌زم‌کردن له‌م نامه‌ کورت و سنوورداره‌دا ناتوانم باسیکی وا گرنگ و قوول ب‌ینمه کایه‌وه و یه‌کالا بکه‌مه‌وه، به‌لام بێ یه‌کالا‌کردنه‌وه‌ی ئه‌و باسانه‌یش، یا هه‌ر نه‌بێت بێ گه‌یشتنه تیگه‌یشتنیکی هاوبه‌شی زانستیانه سه‌باره‌ت شیوه‌ی کارکردن و هه‌نگاو‌نان، پێم وا نییه هه‌وله‌کانی دیکه به‌ر بگرن.

بۆ ئه‌وه‌ی سه‌رنجه‌کانم به‌ کورتی، به‌لام به‌ جو‌ریک که تیگه‌یشتنیان ئاسان بێت، ده‌ربهریم، ئه‌و دوو ده‌ست‌نووسه پیکه‌وه باس ده‌که‌م. نموونه‌کان له‌ پله‌ی یه‌که‌مدا له‌ کتێبی ئه‌لفوبییه‌که‌وه ده‌ه‌ینمه‌وه، ئه‌گه‌ر پێویست بێت ده‌چمه‌ سه‌ر (خوێندنه‌وه‌ی نوی):

یه‌ک: له‌ رووی رێنووسه‌وه

۱. ناته‌واوییه‌کی ئاشکرای تیکسته‌که رێنووسه. دیاره ئه‌مه ته‌نیا کێشه‌ی کتێبیکی به‌سته‌زمانی وه‌ک ئه‌م ئه‌لفوبییه نییه، به‌لکه سه‌رجه‌م گو‌ف‌ار و رۆژنامه و کتێبه‌کانی کوردستان به‌ هه‌له‌ ده‌نووسری‌ن و به‌رانبه‌ر په‌خنه‌یه‌کی جیددی و زانستیانه به‌رگه‌ ناگرن. به‌داخه‌وه تا ئیستا ئه‌و هه‌له نه‌په‌خسینراوه که چاره‌سه‌ریک دا‌بنری‌ت، که به‌ لای منه‌وه، چاره‌سه‌ر ئاسانه.

۲. (ئه‌لف و بی) هه‌له‌یه و (ئه‌لفوبی) راسته، چونکه ناویکی لێک‌دراوه.

۳. یه‌کێ له‌ هه‌له‌ زه‌قه‌کان له‌م تیکسته‌دا نه‌بوونی (ی) ئی‌زافیه (Genitive) له‌گه‌ل

ئەو ئاوانەدا كە خۇيان بە (ى) تەواو دەبن، يا كاتى پاناوى سىيەم كەسى تاك يا كۇيان بە دواا دىت: (پەزماەندىي ئىمەيە) نەك (پەزماەندى ئىمەيە)، (قوتابىي خۇشەويست) نەك (قوتابى خۇشەويست)، (يارىي تۆپى...) نەك (يارى تۆپى...)، (يارمەتتى دايكى) نەك (يارمەتتى دايكى).

۴. تىپى (ك)ى كۇتايى دەبى بەو شىۋەيە بنووسرىت، نەك بە شىۋەي كافى عەرەبى كە كەشىدەكەي سەرى لا دەبرىت و ھەمزەيەك لەناو سكىدا دادەنرىت.

۵. كە دوو (ى) بە شوپن يەكدىدا ھاتن دەتوانن پىكەوھيان بنووسن ئەگەر پىگىرىكى رىزماى نەبىت: (يارىيان) راستە نەك (يارى يان)، (كىيە) راستە نەك (كى يە)، (بجىيە) راستە نەك (بجى يە).

۶. پرىپۆزىشن (حرف جر) دەبى بە جودا بنووسرىت: (بەئاسماندا) ھەلەيە و (بە ئاسماندا) راستە، (بەكەف) ھەلەيە و (بە كەف) راستە.

۷. پۆستپۆزىشن دەبى لەگەل وشەي پىش خۇيدا بنووسرىت نەك بە جىا: (زەلكاوەكىدا) راستە نەك (زەلكاوەكى دا).

۸. كارى لىكدراو لە گەردانكردندا دەبى جىا بكىتەو (چەند كارىكى تايىت نەبىت): (لىدەدەم) ھەلەيە و (لى دەدەم) راستە، (پى بوويە) نەك (پىبوويە)، (خۇش دەبىت) نەك (خۇش دەبىت).

۹. ئاۋەلكار دەبى بە جىا و سەربەخۇ بنووسرىت: (ھەر وايە) نەك (ھەر وايە).

۱۰. (دەنگخۇش) راستە نەك (دەنگ خۇش).

دو: لە پرووى پىداگۇگىيەو

۱. ھەول دراو ھەكەن بەپىي بنەماي بىرگە دابەش يا كەرت بكىن، بەلام گەلى جار ئەمە بە ھەلە ئەنجام دراو. ئىمە دەزانن بىرگە دەتوانىت لە پىكخستنى كۆنسوناىت و بزوينەكان (قاول، قوۋكال) پىك بىت: يەك بزوين، بزوينىك و كۆنسوناىتىك، كۆنسوناىتىك و بزوينىك، كۆنسوناىت و بزوين و كۆنسوناىت، كۆنسوناىت و بزوين و دوو كۆنسوناىت... ھتد.

(دەرياز) كراو بە سى بىرگە (دەر يا ز). راستىيەكەي (دەر ياز). (دې) يەك بىرگەيە نەك (د) و (پ). (پۆز) يەك بىرگەيە نەك (پۆ) و (ژ). ھەرۋەھا (دان)، (رىن)،

(رام)، (راب)، (بان)، (وات)، (تهی)، (ئاف)، (سهگ)، (راس)، (ساج)، (هرچ)، (باش)
و دهیان نمونه‌ی دیکه.

سٔ: له رووی پټزمانه‌وه

۱. کرداری تینه‌په‌ری ئیندیکاتیف به شیوه‌یک گهردان کراوه که له رووی پټزمانه‌وه
تینه‌گه‌یشتنکی سهرسوورپه‌ین دروست دهکات. ئەم په‌وشه له به‌شه زاراوه‌ی
بادینانی سهر به کرمانجی ژووورودا هه‌یه، به‌لام بۆچی ده‌بی بکړیته بار به‌سهر
زمانی ئەده‌بییه‌وه که نه‌ک نابیته هۆی ده‌وله‌مه‌ندکردنی، به‌لکه ده‌بیته هۆی ئاژاوه
و گټه‌ل بۆ مندالکی به‌سته‌زمان که هیشتا سهره‌تا ساده و ساکاره‌کانی زمان
تینه‌گه‌یشتوه:

(ده‌وه‌ری) بۆ (زۆرق)ی سه‌گ به کار هاتوه، به‌لام ئەم دارپشتنه هه‌ردوو پاناوی
که‌سی سییه‌می تاک (3 sg.) و دووه‌می تاکیش (2 sg.) ده‌گریته‌وه. له‌وه‌یش بترازیت،
له‌م کرداردا ئەو گهردانکردنه معنای رابوردووی به‌رده‌وام بۆ سییه‌م که‌سی تاکیش
ده‌دات. (دپټزیت)، ئەو (ؤ) دپټزیت و تو (تۆ) دپټزیت. (خوونا مه‌ پاکژ دبیت) لټرده‌ا
(دبیت) ده‌کړیت بۆ دوو که‌سی جیاواز بخړیته کار.

۲. ئامرازی گه‌یانندن (Conjunction) ده‌بی سهره‌به‌خۆ و به‌جیا بنووسریت:
(دلفه‌که‌رو خه‌مه‌ه‌ینه) چه‌وته و (دلفه‌که‌ر و خه‌مه‌ه‌ینه) پاسته.

۳. پاستپارتیسیپ (past participle) ده‌بی شیوه‌ی ستانداردی خۆی وه‌رگرت:
(ماندوو) نه‌ک (ماندی)، (خواردوو) نه‌ک (خواردییه).

۴. له کرمانجیدا دۆخیک هه‌یه له زمانه‌وانیدا پټی ده‌گوتریت (Oblique Case)، که
خوالپخۆشبوو قه‌ناتی کوردۆ پټی ده‌گوت (ته‌وان) که دیاره له (طوی)ی
عه‌ره‌بییه‌وه هاتوه. زۆربه‌ی هه‌ره زۆری نووسه‌رانی کرمانجی سهروو، به‌به‌شی
بادینانیشه‌وه، له به‌کاره‌ینانیدا هه‌له ده‌که‌ن، یا با بلټین که‌مه‌تره‌می ده‌که‌ن،
چونکه گه‌وه‌ری به‌کاره‌ینانه‌که مه‌سه‌له‌ی جیندهره (Gender, Genus)، به‌لام ئەو
شیوه‌یه‌ی ئەوان به‌کاری ده‌به‌ن، جیندهر سهری تیدا ده‌چیت و خۆینه‌ریش
تووشی سهرگټزی ده‌بیت. من لټرده‌ا له‌وه زیاترم بۆ ناگوتریت، چټتره نمونه
بده‌م:

له جيئ (ئەم ب مۆسیقی...) چاکتره بگوتري (ئەم ب مۆسیقای...)، (وەزارەتی پەرەوهردهی) راسته نهک (وەزارەتی پەرەوهردي)، (برایي خو) راسته نهک (بري خو).

۵. شتيکی باشه که کاتي داهاتوو (Futurum) ی کرمانجی هینراوته ناو تیکسته کانهوه، به لام له دەرسی (ئاوات) دا (دی باریت) له گه‌ل (دا ته‌ر نه‌بی) دا یه‌ک ناگریته‌وه.

چوار: له‌ رووی وشه‌گه‌له‌وه Vocabulary

۱. هه‌ندی وشه‌ ئەگه‌رچی له‌ ناوچه‌یه‌ک به‌ شی‌وه‌یه‌کی تایبه‌ت ده‌گوتري‌ت و ده‌نوسري‌ت، به‌ لام ئەمه‌ نابي له‌سه‌ر حیسابی راستی په‌سه‌نی وشه‌، یا جوانی ئیسته‌تیکی يیت:

(پحانه) چه‌وته و (په‌یحانه، په‌یحان، پ‌یحان) راسترن. (دیکل) وشه‌یه‌کی ناشیرینه و چیتره (که‌له‌باب) یا (که‌له‌شیر) به‌ کار ببری‌ت.

پینچ: فۆنۆلۆگی

۱. ده‌نگی بزوينی وای دريژ (وو) له‌ بادیناندا دو‌ گۆرانی به‌سه‌ردا هاتوو: له‌ (وو)وه‌وه‌ بووه‌ به‌ (وی)، له‌ویشه‌وه‌ بووه‌ به‌ (ی): مزووری: مزویری: مزیری، مژوول: مژویل: مژیل، مه‌یموون: مه‌یموین: مه‌مینک، نامووس: نامویس: نامیس، نووخاز: نووخان، نیخان. ئەم گۆرانه‌ پ‌یویست ناکات به‌ئینري‌ته‌ ناو زمانی نووسینه‌وه‌. شی‌وه‌ی هه‌ره‌ راست ده‌نگی (وو) بپاریزري‌ت، واته‌ (مژوول، مزووری...هتد).

شه‌ش: لایه‌نی دیکه‌

۱. لاپه‌ره‌ (۸۴) له‌پ‌ر باسی دوو‌ سوار ده‌کري‌، که‌ سواری دوو‌ ولاغی ره‌ش بوونه‌. ئەمه‌ یه‌کسه‌ر به‌ دواي باسی قه‌له‌ره‌شدا د‌یت، دياره‌ هه‌له‌یه‌.

۲. (چیرۆک) هه‌له‌یه‌ و (چیرۆک) راسته‌، (سوپاسا ته‌ ده‌ین) نه‌ک (سوپاسیا ته‌...).

۳. (وه‌رنه‌ میوزان) ده‌رب‌رینتیکی ناشیرینه‌.

۴. به‌شیک له‌ شیعره‌کان له‌ رووی ک‌یشه‌وه‌ هه‌له‌یان ت‌یدایه‌، هه‌ندیکیان هه‌ر زۆر

بیتام و لاوازن، بۆنمونه شیعرى (نویڭوازی) و شیعرى (کۆترکى) په رنه خشینى).

۵. له لاپه ره (۳۲) ى خوتندنه ودها جپندر به هله به کار هپنراوه. (میشک) میه
[به هر حال تا نه م سالانه ی دواپیش وا بوو!], که چی نووسراوه (هیکین
میشکى خو), که نه گهر مه به ست یه که میشکه دهبوو بنووسریت (میشکا خو),
نه گهریش مه به ست هر سى میشکه کانه دهبوو بگوتریت (هیکین میشکین
خو).

۶. (لناکاو ماره کی کیفاند و گوتى), نه مه ریزمانى هیچ دیالکتیک نایگریته وه و
دهبوو به شیوه یه کی راستر داپریژریت.

۷. (دلووریت) هله یه و (دلوورینیت) راسته.

۸. (قیره ی لى هینا) هله یه و (قیره ی برى) راستره.

نامه وئ له مه زیاتر خویشم و ئیوهیش به ورده کارییه وه خه ریک بکه م. وه که له
سه ره تایشه وه باسم کرد, نه م ههنگاوه به شیکه له بیرکردنه وه یه که سه باره ت زمان و
به تایبه ت زمانى کوردی که رهنه گه بکری هر بنه رته فله سفی و فره هه نگییه کانی
(پوونا کبیرییه کانی) بخریته بهر باس و لیکولینه وه, هیوادارم له دهره فته تکی نیزیکی
داهاتوودا شیوه یه که بدوزریته وه بۆ له یه کدیگه یشتن تکی پتویست و راست.

جاریکی دیکه ییش ریز و خوشه ویستیم بۆ هه موو دوست و ئاشنایان

هر بژین

براتان: فره هاد شاکه لی

سەرئىشەيەكى ناپتويست

بۆ گۆقارى گولان

دەمىكە ئەو دەزانم كە پۇژنامە و گۆقارەكانى كوردستان ئەوئى پىزىمان و پىنووئى كوردى بىت سەريان لى دەرنانچىت. بار و دۆخى زمان بە جۆرىك داتەپىوئە كە نە نىازى پاكەن و نە نىزى چاكان نايىت بە ھاناپەوئە. زۆرم ھەز دەكرد لەم پوئەوئە "دەستى بدەمە دەستيان". لە بەر ئەمىيان پارامەوئە و دەستەوداويئى ئەويان بووم، بەلام دادى نەدا. دەلىتى سويئىديان خواردوئە ھەتا لارى ھەبىت و تا پىچەلپىچ دەست بگەويئەت، مىلى راستەپىيەك نەگرن.

كەلىنىكى دىكەى پۇژنامەگەرىى كوردستان، كە من زۆر ئاگادارى نىم، (ئىتىكى) پۇژنامەگەرىيە، كە دەكرى بە كوردىيەكەى خۇمان پىيى بلىين (رەوشت)، (دەستپاكى) يا (ئەمانەت). پۇژنامەيەك يا پۇژنامەوانىك پىزى بەلىنى خۆى نەگرىت، نە پىزى نووسەر دەگرىت، نە ھىي خويئەر و نە ھىي پۇژنامەكەى خويشى.

چارەسەرى ئەم دەردانە كارىكى نەكراو نىيە، بەلام ھەروايش لە خۆپەوئە بنىر نابىت. تۆ دەبى لە بنەماكانى بەكارھىنانى پىنووئە بگەيت، ئەوسا دەتوانىت راست بنووئىت. ھەتا پىزىمانىش تىنەگەيت، نازانى پىنووئە بەرى ج دارىكە، بنچكى چ ھەرد و بنارىكە. كەسئى يەك تۆز، ھىندەى سەرەدەرزىيەك، "مىزاجى كوردەوارى" ھەبىت چۆن دەتوانىت ئەم كوردىيەى گوى لى بىت يا بخويئىتەوئە و لە داخانا دەھرى نەبىت و نەداتە ئەو كىوانە:

خويئىدەنەوئەك بۆ كىتپى فلان...

لە گرمەى جەنگى دووئەدا

لە ھەندەراندا دەرى

لاى ئىمەدا ھونەر نرخی نىيە

بە گر خستنى ھەلمەتەك

له كهركووك دايه...

ئهمه مهسه لهی بۆچوون و ئیجتیهاد نییه؛ راست ههیه و ناراست ههیه. ئهگەر له سادهترین بنهماکانی زمانهوانی دهگهیت، فهرموو با قسهی لی بکهین، یا تو تێم بکهینه که ههلهم، ئهوهدهم من ئامادهم واز له ههلهکهی خۆم بهێنم، یا ئهوهتا من بۆ جهانبتي روون دهکهمهوه ئهوهی تو دهینووسی ناراسته، ئهوجا تو وهک پیاوێکی پیاوانه پێی لی بنی و دینی من کامه، بێره سهڕ دینم. دهلیتی چی؟ گرهو بکهین؟

وام دهزانی دهستگا زانستی و زمانهوانیهکانی کوردستان دهتوانن پێنوێنییهک بکهن و داری بخهنه سهڕ بهردی. رووم له ههڕ لایهکیان دهکرد، هانام وهبهڕ ههڕ ریشسپی و ههڕ دهمراست و سهڕۆکیکیان دهبرد، گوێی دادهخست و خۆی لی نهبان دهکرد. ئهوسا زانیم "ئهگەر کهچهڵ کهکیم بووايه..."

کێشه‌ی هه‌ره‌ گه‌وره‌ی من له‌ گه‌ڵ چاپه‌مه‌نیه‌کانی کوردستاندا ئه‌وه‌یه‌ که‌ شاره‌زای رێزمان و رێنووس و خاڵبه‌ندی نین. با جاری شتوازی ناره‌وانی ده‌برین و کوردیی ئاخ‌ر‌زمان و ئیستیتیکی رووپه‌ر دامه‌زراندنیش له‌ولاوه‌ بوه‌ستی. له‌به‌ر ئه‌وه‌ ناچارم هه‌میشه‌ ئه‌وه‌ جهخت بکه‌م که‌ دهمه‌وێ به‌ ده‌ستی خۆم تیکسته‌کانی خۆم هه‌له‌بژێر بکه‌م. ئه‌م جاره‌یان بۆ به‌ده‌ختی له‌گه‌ڵ (گولان)، باسه‌که‌مان به‌ به‌لێن و په‌یمان‌شکێنی شکایه‌وه. به‌ به‌رچاوی چوار گه‌واه‌ی سب و ساغ و هۆشیاره‌وه په‌یمانمان به‌ست، به‌لام هه‌ر زوو په‌یمانی هه‌لوه‌شاندوه و ده‌ست‌نوێژکه‌ی شکاندوه. له‌ کات و ساتیکی وه‌هادا چیم له‌ ده‌ست دیت، ئه‌وه‌ نه‌بی له‌گه‌ڵ شیخی گه‌وره‌دا بلێم:

وهختی که له‌م موعامه‌له‌ زانیم غه‌ره‌ز چیه‌
ده‌رحال گه‌رامه‌ پاشه‌وه‌ ئه‌مما به‌ عاجزی.

ئەززمان، وەما ئەدراکە مەززمان؟

بۆ سەرنووسەری ھەفتەنامەى ھاوالاتى
(و ھەموو سەرنووسەرانى کوردستان)

بریا ھەر لە سەرھتاو دەستت بنایە بە روومەو و وتارەکەت بۆ بلۆ نەکردمایەتەو. ئەو دەم نە من وەک ئیستا دەھری دەبووم و نە تۆیش تاوانى شیواندن تیکستیکی کوردیت دەدرايە پال. جارێ با ھەر پێشەکی عەرزت بکەم کە من لە مافى خۆم خۆش بووم و گەردنت سەد جار ئازاد بێت. ھەرچیەکیشت لێرە بە دواو بیلێم (بینووسم) دەچیتە خانەى ئەو گوتوبێژە گشتییانەو کە بازەنى سوودی لەو دوو کەسەى رووبەرووی یەک دەدوین زۆر بەولاو تر دەچیت. ئەمەیان ئىدى بەشیکە لەو ھاو پەرسەکییانەى ئەگەر بە ڕێگەى زانستییانە ئەنجام بدرێن، دەبنە ھۆی دەولەمەندکردنى بیر و فەرھەنگ و زمان.

گوتارى (ئەم ھەلۆیستبازانە جێى متمانە نین)، پێش ئەو ھەى بگاتە لای ئێو بە لای کەمەو دە جار (باوەر بفرموون!) خۆتێراو تەو، ھەلەبێژ کراو و راست کراو تەو. کەچی لە (ھاوالاتى!!) دا کۆمەلێ ھەلەى ڕێنووس و ئیستیتیکى و شتێراو ھەى کراو بە قەدیلە و دراو لە پەرچەم و ئەگرێجەى جاران خاوى. من ئیستا نا بێم ئێو و خۆتێران و خۆیشم بە باسى سەرلەبەرى ئەو ھەلەو ھەریک بکەم، بەلکە تەنیا سێ جۆر، وەک نمونە، ھەلەبێژم:

دواوشەى ناوى گوتارەکە ئاو ھا نووسراو: نین. ئەم (نین) ھە لە ڕێزماندا پێى دەگوتریت کردارى نەفیکراوى بوون (Negative copula)، کە لە کوردیدا لە ئامرازى نەفى (نى) و کردارى (بوون) دروست دەبێت و بەگوێرەى کەسەکان گەردان دەکریت. کردارى بوون لە کوردیدا بۆ شەش کەسەکەى ڕێزمان لە شێو ھەى جەختکراویدا ئاوايە (م، یت، ە، ین، ن). تۆ دەلێیت: من کوردم، تۆ کوردیت، ئەو کورده، ئیمە کوردین، ئێو/ئەوان کوردن. بۆ نەفیکردنیش تەنیا (نى) دەچیتە سەر ئەو شێوانە.

كهواته دهبى بلّين: (ئيمه كوردن) يا (ئيمه كورد نين)، به لام ئەگەر باسى (ئيوه) يا (ئەوان) مان كرد دهلتين (كوردن) يا (كورد نين). ئەگەر مەبەست باسى (ئيمه) هەلۆستباز) ببووايه، دهكرا بنووسرئ (ئيمه جىي متمانه نين). به لام كه ئيمه باسى (ئەوانى هەلۆستباز) دهكەين، دهبى بنووسرئ (جىي متمانه نين). ئەمه هەلەيهكى ريزمانيه لهو بابەتهى هيج دهمەتهقى و (ئيجتیهاد) ئىك هەلناگرئت و تەنيا ئەو پروونکردنەوهيهى لێردها پێشكەشم كردووه دەتوانئت راست بێت و هيج باوهړ و هەلۆست و بۆچوونىكى ديكەى جياواز ناتوانئ و ناكرئ راست بێت.

پيم وايه له بهشى هەرە زۆرى گوتارەكهدا (پ) ى قەلەو گۆراوه و كراوه به (ر) ى لاواز. من ئەمەم به كاری پووختنەرانهى تەكنیک لێك دایهوه، كه پەنگە لەبەر جیاوازیی پرۆگرامی نووسین یا جۆری تێپەکان ئەمه پووئ دابێت. به لام هاوکاتیش دەبینم له هەندئ جیگەدا (پ) ى قەلەو وهك خۆى ماوهتەوه. ئەمەیان چۆن پاساو دەدرئت؟ نازانم.

له برگهیهكهدا من تیرمی (به‌رگه‌نه‌گرتوو)م به کار بردووه، كه‌چى ئيوه زۆر خەمساردانه کردووتانه به (به‌رگه‌نه‌گرتوو): تۆ بلّی من نه‌زانم (به‌رگه‌نه‌گرتوو) له کوردیدا ههیه؟ با، به لام ئەوه‌یشم لا پوونه كه به (واسيته) ى هيج دەسته‌لاتداریك و به (فەرمان) ى هيج سەرکردیه‌كیش لهو پسته‌یدا جىي نابێتەوه! ئەمه پێش ئەوهى هەلەيهكى زمانه‌وانى بێت، هەلەيهكى ئىستىتىكى، پتوهندى به چێژى زمانه‌وانى و فەرهنگىیه‌وه ههیه.

ئەو سى خالەى سەر‌وه تەنیا سى نمونه‌ى ساده‌ى هەلەى ريزمان، پینوس و ئىستىتىکن. من مەبەستم ئەوه نیه، خاوه‌خواسته، هەرچى کاسه و كه‌وتلى هەلە و ناتەواویه‌کانى زمانى کوردیه بکیشم به سەر‌پۆته‌لاکى ئيوه‌دا و ورد و خاشیان بکەم.

کاره‌ساتى زمانى کوردى زۆر له‌وه قوول‌تره به کورته‌په‌خنه‌یه‌کى وه‌ها چاره‌سه‌ر بکريت. ئەوه ده سال زیاتره من له هەولئ ئەوه‌دام دەسته‌لاتى سیاسى کوردستان تى بگه‌یێنم كه دهبئ ئەم ئازاوه‌یه سنوورێكى بۆ دابنريت و ئەمه کارێكى له‌کردننه‌هاتوو نیه. به لام راستیه‌كه‌ى ئەوه‌یه كه ئەوان، وهك له گوتارەكه‌یشدا نووسیومه، نه تى دهگن و نه دهیانە‌وى تى بگن.

ئەگەر پىنگام بىدەن ئەم دەرفەتە بۆ ئەو دەقۆزمەو ھەندى پاستىيى تال لىردا تۆمار بىكەم، كە كەمجار وا پىك دەكەوئ پىاو بواری ئەو ھەبىت پاشكاوانە پىشكەشيان بىكات. كوردستانى خواروو، لەبەر كۆمەلئ ھۆى سىياسى و مێژوویى، لە ھەموو كوردستاندا گرنگترین و دەولەمەندترین ناوھەندى فەرھەنگ و زمانى كوردیيە. ئەم ناوھەندە سەرھەكى و دەولەمەندە، ئەگەر ھەر وەك ئەم چوارە سەلئى رابوردوو لە گۆراندە بىت، دەبىتە گەوزەترین سەرچاوى پوكانەو ھەلۆشانەو و لەناوچوونى زمان و فەرھەنگى كورد. بەرھەنگاربوونەو ئەم ھەرھەنگە گەورە ئاسان نىيە، بەلام پىويستى بە پەرچوو (مەجزە) يەكەش نىيە. دەستەلاتىكى سىياسىيە كەگرتوو، دلسۆز و بوئىر، ئىلتىتىكى ھۆشيار و زانستپەرور و ماندوويىنەناس، پىگەى كاركردى پى بدريت و لە رووى ماددى و سىياسى و مەعنەويەو پشستگري بكرىت، نەخشەيەكى تۆكمە و زانستىيانە لە چوارچىوئى سىياسەتتىكى فەرھەنگيدا (Cultural Policy). ئەمە ئەو دەرمانەيە كە شىرپەنجە و ئايدىزى زمان و فەرھەنگى كوردى تىمار دەكات.

لە سەرھەتادا پەنجەيەك بۆ گرفتى پىزمان و پىنووس پاكىشا. چارەسەرى ئەم دوو پەتايە پەنگە لە ئەركە ھەرە ئاسانەكانى زمان و فەرھەنگى كورد بىت. بى زانىنى پىزمان تۆ ناتوانىت فىرى راستنووسى، واتە پىنووس، ببىت. لە ولاتى ئىمەدا پىزمان نەبووئە زانستىكى گەلەكى. ھەر لە بنەپەتیشدا زمانزان و پىزمانزانمان يەكجار كەمن. ئەنجامە تال و ئاوئەزەژىنەكە ئەو ھەنگە لە كوردستاندا يەك دانە كىتەب نىيە راست نووسرايىت، يەك دانە پۆژنامە و ھەوتەنامە و مانگانە و ھەرزنامە نىيە كوردى بە شىوھەيكى راست بنووسىت. من كە باسى (راست و چەوت) دەكەم، ھەرگىز بە لای ئەو بابەتانەدا ناچم كە دەكرى باوئ و ھەلوئىستى جىاوازمان لەبارەيەو ھەبىت. مەبەستم تەنيا ئەو بابەتانەيە كە ھىچ ئەملاوئەولای تىدا نىيە: يا من راستم يا تۆ. لەم نىوانەدا ئەو بنەمايەش دەخەمە كارەو كە ئەگەر تۆ دەتوانىت بە شىوھەيكى زانستى و لۆگىكى قەناعەت بە من بىكەى كە ھەلەم، بەلئىت دەدەمى كە واز لە بۆچوونەكەى خۆم بىنم، بەلام ئەگەر من بۆ تۆم روون كەردەو كە ھەلەيت، تۆيش ئەو بەلئىنە بدە.

كوردى و كوردىزانى، زمان و زمانزانى و راستنووسى لە سەرئىكەو ھەتا بلایى تىكەلاوى يەكترن، بەلام لە سەرئىكى دىكەيشەو تا ئەو پادەيە جىاوازان كە دەكرى

بَلّی هەر یهکهیان زانست و بابەتیکى سەرپه‌خۆیه. ئێمه نووسه‌رى واماڤ هه‌یه که کوردیه‌کى هه‌نده جوان و پارا و دهنووسیت، پیاو هه‌ز ده‌کات ئه‌گه‌ر جێنۆش پێ بدريت به‌و زمانه‌ پێی بدريت. به‌لام نه‌ شاره‌زای رێزمان و نه‌ ئاشناى رێنووس. زمانزانی‌شمان هه‌ن، ئه‌گه‌رچى زۆر که‌من، که هه‌موو بڤه‌ماکانى زمانه‌وانى (Linguistics, philology) یان په‌وان کردووه، به‌لام ئه‌گه‌ر دوو لاپه‌ره‌یان به‌ کوردی نووسی ده‌بێ بیه‌یه‌ لای فه‌قییه‌کى دێ بۆیان راست بکاته‌وه و بیکاته‌ کوردی. ده‌ردی رێنووس له هه‌موویان سه‌ختتره. ئه‌مه‌یان بێجگه له مه‌رجی کوردیزانى و زمانزانی پێوستى به‌ سه‌لیقه‌یه‌کى کوردانه، ئاشنايه‌تى له‌گه‌ڵ په‌گوریشه و میژووی وشه (Etymology)، وردبینی و هه‌سته‌وه‌رییه‌کى خۆرسک و ئاوه‌زیکى زانسته‌په‌ژیر هه‌یه.

له به‌رده‌م وینه‌یه‌کى ئاوا تاریک و ته‌ماویدا ده‌بێ چاوه‌پێى چى له ده‌سته‌لاتدارانى نیشتمانه‌که‌مان بکه‌ین؟ ئه‌ی ده‌بێ به‌ نووسه‌ران و رووناکبیرانى نه‌ته‌وه‌که‌مان بَلّین چى و چۆن‌یان مۆچپاری بکه‌ین؟ من نامه‌وێ بده‌م له بنی هه‌مانه‌که، به‌لام لیتانیشى ناشیرمه‌وه که خه‌ریکم ده‌گه‌مه‌ لیواری بیه‌ومیدی (ده‌زانم ئیستا به‌رانبه‌ر ئه‌و تانیش و شیرمه‌وه و هومیده راده‌چله‌کین!) و لێم عه‌یانه ئه‌م ئه‌رکه، گه‌رچى سه‌ختیش نییه، به‌لام په‌نجى فه‌ره‌ادى کێکه‌نى ده‌وێ.

گه‌ل و نه‌ته‌وه و تاکه‌که‌سیش له زۆر په‌وه‌وه له یه‌ک ده‌چن. که‌سیکى نه‌زان، ئه‌گه‌ر به‌ خۆی زانى که نه‌زانه، لێ مه‌ترسه، چونکه ئه‌وه یه‌که‌م هه‌نگاوى فێربوونه. به‌لام که‌سیک که نه‌زان بوو، نه‌شیزانى نه‌زانه، له‌وه‌یش به‌ده‌ختانه‌تر وای زانى زانییه، ده‌ستی لێ بشۆ. که ئه‌مه ده‌نووسم ئه‌و بیره ساتیرئاسا و کۆمیتراجیدییه‌م دیته‌وه بیر که چه‌ند سالیک له‌مه‌وپه‌ش له‌ناو کۆلکه‌خوێنده‌وارى کوردستانى تورکیادا ته‌شه‌ته‌ی کردبوو، پرۆفیسۆرێکى به‌ناو رۆژه‌لاتناس و کوردناسیش ختوکه‌ی ئاوه‌زى ده‌دان و کلاوى زانستى له‌سه‌ر ده‌کردن. ئه‌وه‌م، په‌نگه ئیستایش، پێیان وا بوو که ئه‌و که‌مه خوێنده‌واره‌یه‌ی خه‌ریک بوون فێرى ده‌بوون، جۆریک رێنيسانسه له میژووی فه‌ره‌هنگى کوردیدا روو ده‌دات! ئه‌م زه‌هیریه‌یان چه‌ند جار ان دووپات ده‌کردوه و ده‌نووسی. کار گه‌یشته‌بووه ئه‌وه‌ی ده‌یانویست ئه‌نسیکلۆپیدیایه‌ک به زمانى کوردی (هه‌لبه‌ته به‌ زاراوى کرمانجی) بنووسن. جا وه‌ره ئه‌م وینه

پێکه‌نینه‌ینه گالته‌جاره به‌ینه به به‌رچاوی خۆتدا: ئه‌نسیکلۆپیدیایه‌ک به زاراوی کورمانجی و به ئه‌لفوبیی که‌مالیستانه‌ی ئه‌تاتورکانه‌ی لاتینی. سه‌رۆکی ئه‌م پرۆژه شارستانییه‌ش کۆنه‌سیاسه‌تمه‌داریک بوو که به هه‌موو ژبانی هه‌یج زاراویه‌کی کوردیی نه‌زانیوه و نازانیت. ئه‌مه وێناکردنی ته‌واوی گه‌نده‌بیری خۆنه‌ناسینه، که ئیمه‌ی کورد وه‌ک تاکه‌که‌س و وه‌ک نه‌ته‌وه‌یش تووشی بووینه.

من که‌گوتاری (ئه‌م هه‌لۆیستبازانه‌جیی متمانه‌نین)م بۆ هاوولاتی نارد، راستیه‌که‌ی ده‌مویست بیکه‌مه سه‌ره‌تای زنجیره‌نووسینێک له‌سه‌ر ژبانی فره‌ه‌نگیی ئه‌م‌رۆی کوردستان و هه‌ر له‌و پێوه‌نده‌شدا رۆلی پووناکبیران و (پێوه‌ندیی ناشه‌رعی)یان له‌گه‌ڵ ده‌سته‌لاتدا به‌شێوه‌یه‌کی ره‌خنه‌گرانه‌ بخوێنمه‌وه. به‌لام شێواندنی نووسینه‌که‌م بوو به‌هۆی ئه‌وه‌ی جارێکی دیکه‌یش بیری لێ بکه‌مه‌وه و به‌دوای چاره‌یه‌که‌دا بگه‌ڕیم. ئه‌و گوتاره‌ په‌یامێکی دیاریکراوی پێ بوو، که ده‌مویست بگاته‌ به‌رچاو و ئاوه‌زی به‌شێکی باشی خوێنه‌ری کورد، به‌لام که‌ په‌یام وه‌ک خۆی نه‌گات، ره‌نگه‌ نه‌ناردنی چاکتر بێت.

سوید، سۆلله‌نتونا ۲۰۰۵-۵-۲۹

هه‌رزانه بێ موباله‌غه‌ حه‌رفی به‌ گه‌وه‌ری

هه‌تا راپه‌ڕینی ۱۹۹۱ی کورد له‌ باشووری کوردستان، ئه‌گه‌ر شپاوی و بیسه‌رویه‌ری له‌ پێژمان و پێنوووسی کوردیدا هه‌بوو، تاوانی ئه‌م که‌مایه‌سییه‌مان ده‌خسته‌ پāl بێده‌وله‌تی و نه‌بوونی کورد له‌ ناوه‌ندی ده‌سه‌لات و بریاردانا، ئه‌مپۆ ئیتر کورد بۆ هه‌بوون و هێشتا مانه‌وه‌ی ئه‌و که‌مایه‌سییه‌ ناتوانی بیانویه‌کی هه‌بی، له‌به‌ر ئه‌وه‌ خۆی ئه‌و ده‌سته‌لاته‌ی هه‌یه‌ هه‌ر چه‌شنه‌ هه‌نگاویک له‌ پێناو پوخته‌کردن و ستانداردکردنی زمانه‌که‌یدا هه‌لبێنیته‌وه‌. به‌لام له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌یشدا، ده‌بینین که‌موکۆرییه‌کانی رابوردوو نه‌ک هه‌ر ماون، به‌لکه‌ له‌ ماوه‌ی ئه‌م چوارده‌ ساڵه‌دا چه‌ند هێنده‌ی تریان هاتونه‌ته‌ سه‌ر.

فه‌ره‌اد شاکه‌لی، مامۆستای زمانی کوردی له‌ زانستگه‌ی ئوسالا له‌ سوید، له‌ وتاریکدا که‌ ناوی (ئه‌ززمان وه‌مائه‌دراکه‌ مه‌ززمان) بوو، له‌ ژماره‌ی ۲۲۷ی (هاولاتی) دا ده‌لی: «کوردستانی خواروو، له‌به‌ر کۆمه‌ڵی هۆی سیاسی و میژوویی، له‌ هه‌موو کوردستاندا گرنه‌ترین و ده‌وله‌مه‌ندترین ناوه‌ندی فه‌ره‌نگ و زمانی کوردیه‌. ئه‌م ناوه‌نده‌ سه‌ره‌کی و ده‌وله‌مه‌نده‌، ئه‌گه‌ر هه‌ر وه‌ک ئه‌م چوارده‌ ساڵه‌ی رابوردوو له‌ گۆراندا بێت، ده‌بێته‌ که‌وره‌ترین سه‌رچاوه‌ی پووکانه‌وه‌ و هه‌لوه‌شانه‌وه‌ و له‌ناوچوونی زمان و فه‌ره‌هه‌نگی کورد».

بۆ روونکردنه‌وه‌ی هۆکار و تایبه‌تمه‌ندییه‌کانی ئه‌م گۆرانکارییه‌ و هه‌روه‌ها داهاتووی زمان و فه‌ره‌هه‌نگی کوردی، به‌ باشم زانی رووی پرسیار بکه‌مه‌ فه‌ره‌اد شاکه‌لی و داوای لێ بکه‌م له‌م باره‌یه‌وه‌ بۆمان بدوێ.

م. ئه‌حمه‌دی (به‌رپۆه‌به‌ری مائپه‌ری دیماه)

دیماه: کاک فه‌ره‌اد، چه‌ز ده‌که‌م له‌و ده‌رپه‌ینه‌ی خۆته‌وه‌ ده‌ست پێ بکه‌ی که‌ له‌ هاوولاتییدا بآو کراوه‌ته‌وه‌. له‌ تێروانینی تۆدا ئه‌و که‌موکۆری یان شتگه‌له‌ چین که‌ ده‌بنه‌ هۆکار بۆ "پووکانه‌وه‌ و هه‌لوه‌شانه‌وه‌ و له‌ناوچوونی زمان و فه‌ره‌هه‌نگی کوردی"؟

شاکه‌لی: به‌کارهێنانی زمان له‌ ئاست و پله‌ی جیاوازاویه‌ و به‌پێی گه‌شه‌کردنی تاک و کۆمه‌ڵ له‌ رووی فکری و شارستانی و ئابووری و فه‌ره‌هه‌نگیه‌وه‌ ده‌گۆرێت.

که سیک که پیشه‌یه‌کی ساکاری هه‌یه و ژیانیکی زۆر ساده ده‌ژی پێویستی به‌وه نییه زمانیکی ده‌وله‌مندی پر له تیرم و زاراوه‌ی فه‌لسه‌فی و سیاسی و ته‌کنیکی بخاته گه‌ر. ئه‌و ته‌نیا له چوارچێوه‌ی پێویستییه رۆژانه‌کانی خۆیدا زمانی پێویسته. ته‌نانه‌ت بۆ ده‌ربڕینی هه‌ست و بیره ناسک و ده‌روونییه‌کانی خۆشی و ینیه‌ی زۆر ساده و یه‌کتۆیژی به کار ده‌هێنیت. به‌لام کاتێ کۆمه‌لگه، کاتێ نه‌ته‌وه به پێگای شارستانی و پیشه‌که‌وتنی فه‌ره‌هنگی و سیاسی و ئابووریدا ده‌روات، ئیدی پێویستییه‌کانی رۆژبه‌رۆژ روو له زیاده‌بوون ده‌چیت و ناتوانیت هه‌ر به‌و کۆمه‌له‌ وشه و تیرم و ده‌ربڕین و ده‌سته‌واژه‌یه‌ی جارێ خۆی ببا به پێوه. په‌نگه به‌پێی تیۆری مارکسیزم ئه‌مه به‌سه‌رتیته‌وه به گۆڕانی یاسا‌کانی کاره‌وه و ته‌فسیریکی مادی بکریت، به‌لام کۆمه‌لگه و تاکه‌که‌س و ژیان ته‌نیا به ماده‌ ته‌فسیر نا‌کریت.

له کوردستانی باشوور (حه‌ز ده‌که‌ی بێ کوردستانی عیراق، یا باشووری کوردستان، ئیستا کارم به‌وه نییه)، کۆمه‌لگه له گۆڕانیکی به‌ره‌تی و قوول‌دايه. ئه‌م گۆڕانه به شیوه‌یه‌کی ئۆتۆماتیکی کۆمه‌لی پێویستی و کۆمه‌لی یاسای ناچاری و کۆمه‌لی به‌نه‌ما و شیوه‌ی تازه‌ی کار و بیرکردنه‌وه له‌گه‌ڵ خۆیدا ده‌هێنێ. گرێکۆیژه‌ی باسه‌که‌مان لێره‌وه ده‌ست پێ ده‌کات. له کۆمه‌لگه‌یه‌که‌دا که زانست و فکر و عه‌قل سه‌رده‌ست بیت، ئه‌وانه‌ی ده‌یه‌ن به پێوه یا ئه‌وه‌تا هه‌ر له سه‌ره‌تاوه‌ خۆیان بۆ ئه‌م جوژه گۆڕانه‌ ئاماده ده‌که‌ن، یا ئه‌وه‌ی که گۆڕان رووی دا، هه‌ر زوو کۆمه‌لی به‌نه‌ما و قانون له‌و هه‌لومه‌رجه تازیه‌یه‌ له‌ده‌هێنجین و کاری پێ ده‌که‌ن و ده‌یکه‌نه بناخه‌یه‌ک بۆ رێکخستن و رێکخستنه‌وه‌ی کۆمه‌ل. دیاره بۆ هه‌له‌هێنجانی ئه‌و به‌نه‌ما و قانونانه، که‌س چاوه‌ڕوانی ئه‌وه نا‌کات له غه‌یبه‌وه (له نه‌په‌نی و نادیاره‌وه) هه‌والێک و رینۆینییه‌ک بگات. ئه‌وه‌ی ئه‌م کاره ده‌کات مرۆقه‌کانی کۆمه‌لگه‌که خۆیان. له‌م ئه‌رکه‌یشدا بێگومان سوود له ئه‌زموونی وڵاتان و نه‌ته‌وه‌کانی دیکه وهرده‌گرن، به‌لام به شیوه‌یه‌کی زیندوو، بێ کۆپیکردن، ده‌یخه‌نه خزمه‌تی ئه‌زموون و کاره‌که‌ی خۆیان‌وه. ئه‌وانه‌ی ده‌بی ئه‌رکی دۆزینه‌وه‌ی قانونه‌کان و ئه‌رکی ناسینه‌وه و گشتاندنی به‌نه‌ماکان و خسته‌ه‌گه‌ریان جێبه‌جێ بکه‌ن، راست وایه که‌سانی بن شاره‌زای بواره‌کانی کاره‌که‌یان بن و هیچ گومانیک له زانیاری و زانستیانه‌کریت، و له دلسۆزیان دلتیا بین. ئه‌گه‌ر ئه‌مه نه‌کریت، ئازاوه سه‌رتاپێی کۆمه‌ل داگیر ده‌کات و ئه‌نجامه‌کان به هیچ جوړیک به‌و شیوه‌یه نابه‌ن که ببه‌ه‌وه‌ی پیشخستن و

گه شه کردن و چاره سه ری گرفته کان.

له کوردستان، سیاسه تمه داران و سه رگرده کان پښتر خویان بۆ ئەم باره نوڤیه ئاماده نه کردبوو. ئەمه یان په نگه پاساو بدریت، ئەگه رچی هیی پاساودان نییه. به لام تنانهت دواى چوارده سال حوکمرانی، هیچ نیشانه یه ک، هیچ هیما یه ک، هیچ گه لاله ی بیر کردنه وه یه ک نابین پیمان بلێ ئەمانه به راستی ده یانه وێ کښه کان چاره سه ر بکه ن. من باسی هه موو بواره کانى کۆمه لگه ی کوردستان ناکه م، ته نیا و ته نیا باسی فه ره نگ و زمان ده که م.

ئەم رهوشه تازه یه ی کوردستان وا پتویست ده کات زمان و فه ره هنگى کوردی به جوړیک نه خشه ی بۆ بکښریت که بتوانیت وهرامد ره وه ی پتویستی و ئامانج و داخوازه کانى نه ته وه ی کورد بیت و یارای ئەوه بیت له هه موو بواره کانى زانست و زانیاری و گه شه کردندا وه ک ده ستاوێژیکى مرۆفانه کار بکات و هه لسووریت. هه روه هایش ئەوه ده سته به ر بکات که کۆمه لگه ی کورده واری ده کاته ئەندامیکى کارا و چالاکی دنیای ئەم سه رده مه و مرۆفی کورد بتوانیت له شارستانیتى ئەم چه رখে دا به شداریه ک، با که میش بیت، بکات. ده بی فه ره هنگى کورد وهرامد ره وه ی پتویستیه کانى مرۆفی کورد بیت، چ ماددى و چ پۆحى.

له سه رده مه کانى پتשוودا زمان و فه ره هنگى کوردی سنووریکى یه کجار ته سکیان بۆ دانرابوو. ده ستگای راگه یاندنى کوردی که م بوون و پێژیمه داگیرکه ره کان ده یانبرد به رتوه و به شیک بوون له سیاسه تی فه ره هنگى ئەوان. مرۆفی خوینده واری کورد هه ر به هه ستى خۆرسکى خۆی، ئەو هه لۆیسته ی لا دروست بوویوو که به هه موو هیزیکه وه ده ست له فه ره نگ و زمانى خۆی گیر بکات و باوه شى بۆ بکاته وه. که گوڤاریکى وه ک (کاروان) یا (رۆشنیبرى نوێ) ده خوینده وه یه کسه ر له زهینى خۆیدا کرداریکى ماتماتیکى یانه ی ئەنجام ده دا، که پینج یا ده لاپه ره ی یه که مى به نوینه رى بیر و کردارى ده سته لات داده نا و ئەوانى دیکه یشى به پێى ناوه رۆک و به پێى چێژى خۆى هه لده سه نگاند. له به ر ئەوه ی بلأوکراوه و ده ستگای راگه یاندن که م بوون، زیانى شیان هینده به ربلأ نه بوو، ئەگه رچی ئەو به شه ی لێ دهر بکه که ئاوینه ی بیرى داگیرکه ران بوو، ئەوى دى شتى باشى تیدا بوو. به لام له پال زۆر شتى لاوازشدا ده ستگایه کى وه ک کۆرى زانیاری (ی) کورد له به غدا هه بوو که، هه ر نه بی له سالانى سه ره تای دامه زرانیدا، به راستى جێى شانازى

بوو بۆ کورد. پیاوani وهک عه‌لائوددين سه‌ججادی، مه‌سه‌عوود مه‌مه‌د، که‌مال
 مه‌زه‌ره‌ نه‌حمه‌د، هه‌ژار، هه‌یمن، مه‌لا عه‌بدولکه‌ریمی موده‌رپرپس، شه‌یخ مه‌مه‌دی
 خال، شوکور مه‌سته‌فا، نه‌وره‌حممانی حاجی مارف، جه‌مال نه‌به‌ز، قه‌ناتی کوردۆ،
 عه‌لی سه‌یدۆ گۆزانی و زۆری دیکه‌ کاریان تیتا ده‌کرد، یا په‌شتیوانی بوون. به‌یجگه‌ له‌
 که‌مه‌له‌ی ده‌ستگای گرنگی دیکه‌ی فه‌ره‌ه‌نگی که‌ له‌ چوار سالی ئاشتی ۱۹۷۰-
 ۱۹۷۴ دا هه‌بوون. نه‌مێۆ ده‌یان و سه‌دان پۆژنامه‌ و گوڤار بلاو ده‌به‌وه‌ و که‌تیب چاپ
 ده‌کرین. ده‌یان ده‌ستگای رادیۆ و ته‌له‌فیزیۆن و ئینته‌رنیت هه‌ن. زانیاری
 خوینده‌واری ناوئجایی کورد له‌ پووی زمانه‌وه‌ پاشه‌کشه‌ی کردووه‌. جاران به‌شی
 هه‌ره‌ زۆری خوینه‌ری کورد به‌یجگه‌ له‌ کوردی زمانیکی دیکه‌ی ده‌زانی، که‌ له‌ عیراقد
 عه‌ره‌بی بوو، که‌چی نه‌مێۆ زۆریه‌ی زۆری خوینه‌ری کورد له‌ کوردی به‌ولاوه‌ زمانیکی
 دیکه‌ نازانیت. نه‌وجا نه‌و فه‌ره‌ه‌نگ و زمان و زانیاریه‌ی په‌شکه‌شی نه‌م خوینه‌ره‌
 ده‌کریت، به‌ره‌مه‌یکی لاواز و سه‌قه‌ت و نه‌خۆشه‌، به‌ زمانیک نووسراوه‌ که‌، به‌ قه‌ولی
 مامۆستا گۆزان، ده‌له‌ی حه‌لوی ئاردی جۆیه‌.

نه‌و ده‌ستگا فه‌ره‌ه‌نگی و به‌ناو زانستیانه‌ی نه‌مێۆ له‌ کوردستاندا کاریگه‌رن و
 چاوه‌روانی نه‌وه‌یان له‌ ده‌کریت فه‌ره‌ه‌نگ و زمانی کوردی به‌ره‌و چاکبوونه‌وه‌ و
 دواتریش په‌شکه‌وتن و گه‌شه‌کردن به‌هه‌ن، به‌شی هه‌ره‌ زۆریان خۆیان نه‌خۆش و
 سه‌قه‌ت و پوو‌خاون، خۆیان به‌ناوه‌پۆک و به‌به‌رنامه‌هه‌ن.

لایه‌نه‌ تیکشکاوه‌کانی زمان و فه‌ره‌ه‌نگی کوردی له‌ کوردستانی خواروودا زۆرن،
 هه‌ره‌ گرنگه‌کانیان؛ تیکچوونی پینووس، پیزمان، سینتاکسی رسته‌ی کوردی و
 دارمانی ئیستیتیکی شیوازی کوردینووسین. به‌یجگه‌ له‌مانه‌یش ده‌کرێ باسی هه‌ژاری
 یا هه‌ژارکردنی زمانه‌که‌یش به‌هه‌ن. نه‌مانه‌ هه‌موو فاکتۆری ترسانکن، به‌لام ترکه‌زی
 یه‌که‌م، پێم وایه‌، نه‌بوونی سیاسه‌تیکی فه‌ره‌ه‌نگی و نه‌بوونی سیاسه‌تیکی زمانه‌وانیه‌،
 که‌ به‌توانیت به‌ وردی و ژیرانه‌ کار بۆ دواپۆژی زمان و فه‌ره‌ه‌نگی کورد بکات.
 ناته‌واوی و لاوازی هه‌ن و هه‌ر ده‌شبن، به‌لام مالدیترانی نه‌وه‌یه‌ که‌ ئیمه‌ نه‌خشه‌یه‌ که‌مان
 نه‌به‌یت بۆ بنه‌رکردنی نه‌و فایرۆسه‌نه‌ی به‌ر بوونه‌ته‌ گیانی زمانی کوردی.

دیمانه‌: له‌ هه‌مان وتاردا ده‌له‌ی «له‌ کوردستاندا یه‌که‌ دانه‌ پۆژنامه‌ و
 حه‌وته‌نامه‌ و مانگنامه‌ نییه‌ کوردی به‌ شیوه‌یه‌کی راست بنووسیت». نه‌م

دەربەرینەت تەنیا بۆ ئەو بەشە کە بە ئەلفبێی عەرەبی دەنووسی یان بەشە لاتینیە کەیشە؟ هەر لەم بارەیهوه ئەو پرسیارەیشم هەیه ئاخۆ ئەو کەسانە ی وەک پەخنەگر یان لیکۆلەر لە زمان و فەرەهنگدا کتیب و بلاڤۆکیان هەیه، چی؟ ئایا پەخنەگریکی زمان کە پەخنە لە بەهەڵە نووسین دەگری، ناکرێ خۆی بەو ئاستە گەیشتبێت بە دروستی و بێ هەڵە بنووسیت؟ یان وەک تۆ دەلێی کە هیچ کەس بە دروستی نانووسی، دەبێ هەر لە بنەڕەدا پێنووسی کوردی بە هەڵە دارپێژابێت؟

شاکەلی: سەرئەنجام و تێبینییەکانی من لە پەلهی یەكەمدا زمانی ستانداردی کوردی دەگریتهوه کە ئەمڕۆ لە دوو بەشی کوردستاندا وەک زمانیکی ئەدەبی بە کار دەهێنرێت و لە پرووی بەرهەمی نووسراو و چاپکراویشەوه نزیکەی ۷۵٪ تا ۸۰٪ی زمانی کوردی دەگریتهوه. با من ئەوهیش پوون بکەمەوه کە نازانم بۆ بەو ئەلفوبیە دەلێن ئەلفوبیە عەرەبی؟ باوەڕ ناکەم زمانزانیکی فارس یا پاکستانی بە ئەلفوبیە زمانەکە ی خۆی بلێ عەرەبی. تەنانەت ئەوروپاییەکان کاتی باسی ئەو جوهر ئەلفوبیە دەکەن تێرمی (Modified, modifier) بە کار دەبەن.

ئەو بەشە ی زمانی کوردی کە بە تیپی لاتینی دەنووسرێت، لە پرووی بنەماکانی پێنووسەوه پەنگە کێشە ی کەمتر بێت، بەلام کێشە ی گەورەتری هەیه کە دوویان یە کجار زەق و لەبەرچاون: ئەلفوبیە کە خۆی ئەلفوبیەکی سەقەت و نازانستی و ناکوردییە، چونکە نەک بە کەلکی هەموو زمانی کوردی، بگرە بە کەلکی زاراوی کرمانجی خۆشی نایەت. کۆمەڵی فۆنیمی گرنگی زمانی کوردی هەن کە دەبوو لە ئەلفوبیە کەدا ئیشارەتیک، نیشانە یەک بۆ پێشاندانیان هەبوایە، بەلام نییە و دانەنراوه. دووهمیش کرمانجی شیوهیەکی ستانداردی نییە و نەیتوانیوه وەک زمانیکی ئەدەبی گەشە بکات و شیوهیەکی ستاندارد دروست بکات. لەوهیش بترازی ئەو هەموو هەلایە ی لەسەر جیاوازی ئەلفوبیە ی کوردی دەکریت، لە راستیدا ئەو تەنیا کێشە ی کرمانجییە، کە بە سی پێنووسی جیاواز دەنووسرێت، دەرنا کوردیی خواروو (کە من پێم وایە زمانی ستانداردی کوردییە) هەر بە یەک ئەلفوبی دەنووسرێت.

قەیرانیکی سەخت و بێزاریهێنی (دەبوو بێم ئیلانجیهێن!) ئەم باسە ئەوهیه کە بەشی هەرەزۆری، یا پەنگە هەر هەموو، ئەوانە ی باسی زمان دەکەن و خۆیان

دهخه نه ناو كيشه كه وه كه سانئكن هيچ پتوهنديه كيان به زمانه وه نيه و تتي ناگه ن و هيچي لي نازانن. له بهر ئه وه يش ده بيني هه رچيه كه ده لئن و ده نووسن هه ر هه مووي له نوخته ي سياسي ته وه يا له پنگه ي نه خوئنده واري و نه زانينه وه در ده چن. كه سيكيان تاكه جاري به لگه يه كي زانستي و زمانه وانبي پي نه بووه و نيه. هه روه ها له دنياي جه نجالي نووسيني كورديدا جياوازي نيوان كورديزان و زمانزان يا زمانه وان ناكرئت. هه ر كه سيك كورديه كي جواني نووسي ماناي ئه وه نيه كه ده تواني زمانه وانيش بيت. زمانه واناي وايش هه يه كه ناتوانيت نامه يه كه به كورديه كي جوان بنووسيت. من گه لي جار ئه مه م گوتوه، كه پياوانئكي وه ك هيمن و هه ژار و سه ججاني و ته نانه ت شوکور مسته فايش كورديزان بوون، كورديزاني كه وره يش بوون، به لام زمانه وان نه بوون. رهنگه ئه گه ر لاي مام هه ژار باسي فوئيم يا ديفتوگت بكردايه، پتي وا بووايه ئه مانه ناوي دهرمانن.

ئه و كه سانه ي له بهاري زماني كورديه وه ده نووسن، بيگومان، ده بي زمانه وانيش بن، يا هه ر نه بي شتيكي وه هاي لي بزنانن كه بۆ پالپشتي باوه ر و بۆچوونه كانيان به لگه يه كي زانستيان به دهسته وه بيت. به شتيكي يه كجار زوري ئه وانه ي له بواري زماني كورديدا كار ده كن و ده نووسن و بۆچوونئكيان هه يه، له رووي پينووسه وه كو له وارن و ئه وه ي دهينووسن هه له يه. من كه ده ليم هه له يه، مه به ستم ئه وه نيه، له بهر ئه وه ي به لاي منه وه هه له يه، ئيتر به هه له ي دادهنيم، مه به ستم ئه وه يه له رووي زانستيه وه ئه وه ي دهينووسيت و ده يلئت به رگه ي رهخنه يه كي جيددي ناكرئت.

له م پوژانه دا هه وائيكم خوئنده وه باسي ئه وه دهكات كه به شه كورديه كاني زانستگه كاني كوردستان و به شي كوردبي زانستگه ي به غدا كوئفه رانسيكيان پي ك هيناوه بۆ هاوكاري و نزيك كردنه وه ي به رنامه كاني خوئندن و شتي له و بابته. ئه وه ي به لاي منه وه سه رنجراكيش بوو، قسه و نووسيني سه رۆكبه شه كان بوو كه پوژنامه كه دواندبووني. رهنگه ئه و هه موو هه له يه ي له نووسينه كه دا هه بوو، تاواني پوژنامه نووسه كه بوويت (هه ز ده كه م ئه وه ت عه رز بكه م كه هه له ي نووسين، لاي من، تاوانه)، به لام ته نانه ت بيروباوه ركه انيشم پي سه ير بوون. ئاشكرا ديار بوو كه هه ندئ له و دوستانه هه ر هيچ ئاگايان له هه لومه رجي زمان و فره رهنگي كورد نيه و نازانن چي روو ددهات. ته نانه ت تيرم و زاراوه كانيان به هه له به كار هيتابوو. باشه ده بي ئه و چه ندسه د خوئندكاري له م به شاندا په روه رده ده كرئن، چ كورديه كه فير

بین و کامه زانستیان پیشکەش بکریت؟

ناکرێ بڵێین پێنوووسی کوردی هەر لە بنەڕەتا هەڵەیه. پێنوووس، وەک زۆر بابەتی دیکەیی دنیای زانست و خوێندەواری، مەسەلەیهکی پێکھاتنە (Conventional)، بەلام گرنگ ئەوەیه ئەوەی دەینوو سین و دەبڵێین لەگەڵ بنەماکانی پێنوووس و پێژماندا، لەگەڵ بنەما مەنتیقییهکاندا، هاوئاھەنگ و گونجاو بێت. کابرایەک، کە خۆی بە نووسەر دەزانیت، بە دەست پێنوووسەوه داماو و لە تێکستیکی نیولاپەرەیدا هەڵە هەڵە هەیه، ئەمە تاوانی زمان و پێنوووسی کوردی نییه، تاوانی خۆیەتی کە ناتوانی بنەما و قانونە راستەکان فێر ببێت. کەسێک سائەهای سائ خەریکی کوردینوو سین بێت، هێشتا ئەوەندە حالێ نەبووبێت کە راست و ناراست لە یەک بکاتەوه، نازانم بۆ دەنوو سی؟ من بەو هیش رازیم کە کابرا شیوەیهکی هەڵە بە کار ببات بەو مەرجەیی لە سەر تاسەری نووسینە کەیدا خۆی پێوه ببەستیت، نووسەرێک کە با بڵێن باسی شیخ مەحمود دەکات، هەر لەو نووسینەدا ناوی شیخ بە چوار پێنج شیوەی جیاواز دەنوو سی: مەحمود، مەحمود، محمود، محمود، من ئێتر ناتوانم هیچ رێژیکی نووسینە کەیی بگرم. ئێستا دیاردەیهکی زۆر سەیر لە دنیای فەرھەنگ و زمان و خوێندەواری کوردیدا پەیدا بوو. دەیان کەس هەن هەر لە خۆیانەوه باسی زمان و پێنوووس دەکەن بێ ئەوەی هیچی لێ بزانن، بێ ئەوەی زمانزان یا کوردیزان بن، بێ ئەوەی تەنانت سەرەتا ئاسانەکانی زمان و فەرھەنگ بزانن. لە کوردستانی خوارو و هەر میوانیکی نەخوێندەواری کوردی تورکیا و پرووسیا دەچێتە ئێوی، یا هەر کۆلکە خوێندەواریکی ئەوروپایی (تەنانت جاسووسەکانیش) سەر دەدات، بەپەرۆشەوه دەچنە خزمەتی و بە جۆری پرسیاری زمان و پێنوووسی لێ دەکەن وەک بڵێی یارۆ سەرۆکی بالای زمانی کوردی بێت. خوێنەری نااگای کوردیش کە ئەم ناوانە لە سەر لاپەرەیی رۆژنامە و پەرەیی تەلەفیزیۆن دەبینی، پێی وایە ئەمانە بە راستی شتێک دەزانن و بێ و نەبێ دەرمانی هەموو دەردیکیان لە لایە.

لە بواری کوردینوو سیندا رۆژنامەوانەکانی کوردستان یە کجار کۆلەوار و نەخوێندەوارن. بەرھەمە کەیشیان ئەو ئازاوە بەدبەختانەیهیه کە یەخەیی فەرھەنگ و زمان و نەتەوهی کوردی گرتوو. تاکە ریزپەر گۆڤاری (پامان) بە کە هەول دەدەن پێنوو سیکی یەگرتوو بە کار بهێنن. نالێم لەو هەولەدا سەرکەوتوون، من خۆیشم زۆر کێشەم لە گەڵیان هەیه و پێم وایە لە هەندێ پروووه هەلەن، بەلام ریزی هەولەکانیان

دهگرم چونكه به جیددی بیر له رینوس دهكه نه وه. دهستگایه کی وهك كۆری زانیاری کوردستان، تهنا نه ناوی دهستگاکهیشیان به هه له ده نووسن. نازانم چهند نه نامیان ههیه، به لام به دلنایی پیت ده لیم که تاکه یهک زمانزانیان تیدا نییه، تهنا نه نیوه زمانزانیکیشیان تیدا نییه. جاران به ناهق بهو کۆره ی که سالانی هفتاکان هه بوو دهیانگوت (گۆری) زانیاری، به لام به راستی نه وه ی نه مرق ههیه (گۆری زانیاری کوردستان) به، دهستگایه کی مردوو، ترسنۆک، هه لپه رست و بۆگه ن.

به لئ، من جاریکی دیکه یش هه ر نه و باوه رهم دووباره دهكه مه وه: له کوردستاندا یهک دانه رۆژنامه و هه وته نامه و مانگنامه نییه کوردی به شیوهیه کی راست بنووسیت. یهک دانه کتیبیش نییه سه رتاسه ر راست نووسرا بیت.

دیمانه: له وتارمه که تا که روو دهكه یته «هه موو نووسه رانی کوردستان» باس له گرفتی ریزمان و رینوس دهكه ی و ئاماژه به وه دهكه ی که «چاره سه ری نه م دوو په تایه، رهنگه له نه رکه هه ره ئاسانه کانی زمان و فره رهنگی کورد بیت». له درێزه ی وتارمه که تا «دهكه یته لیواری بیهومی دی». نه م بیهومی دییه ی تۆ له چی و له کییه؟ ئایا ده سه لاتدارانی نیشتمان به بیهومی دیت دهکن یان بیده سه لاتیی نووسه ران؟ نه گه ر نه م کاره هینده ئاسانه، چۆنه نه ده سه لاتدار و نه نووسه ر و نه هیه کس و ناوه ندیک کاری بۆ ناکات؟ به باوه ری تۆ ئیمه هه تاکه ی به م رێگه نادروسته دا ده رۆین؟

شاکه لی: من نازانم هه تا که ی به م رێگه ناپیرۆز و نادروسته دا ده رۆین، به لام ده زانم نه نجامی نه م باره ی نه مرق پووچانه وه و هه لوه شان وه ی هه موو که نجینه و شانازییه کانی میژووی فره رهنگ و نه وه ب و زمانی کوردیه. ده زانم نه نجامه که ی تهنا نه هه لوه شان وه ی کورد خۆشییه وهک نه ته وه یهک.

نه مرق له کوردستانی خواروودا هه لیکه زیڕینی وا ها تۆته پی شه وه که کورد بیته خاوه نی فره رهنگی که ده وه له مه ند، زمانیکی نه ده بیی ستاندارد و نه وه یه کی خۆنه وار و پرونا کبیر، به لام کار و کرده وه ی سه رکر دایه تی سیاسی کورد رێک به پیچه وانه وه ده روات و رێگه یه کی گرتۆته به ر که به ره و هه لدر و ملشکان و نابوو تبونمان ده بات. خانیی گه وه که گله یی له سه رده می خۆی و له ژێرده ستیی کورد دهکات، تا وانه که

دهخاته ئهستۆی دهسته لاتداران و سهركردهكان، نهك ههژار و خوينهوارهكان، يا به زمانى ئهمرۆ: پرووناكيران و چهوساوهكان:

نامووسه ل حاكم و ئهميران

تاوان چييه شاعير و فهقيران؟

ئهمرۆ بهشى ههرهزۆرى سهركرده و سياسهتهدارى كورد بهراستى نهخويندهوارن. نهك ههر ئهوهيش بگه دهژى خهلكى خويندهوارن و تا بۆيان بكریت دهيانهوى دووريان بخه نهوه. ئهوان تهنيا ئهوه خويندهوار و پرووناكيرانهيان دهوى كه ملكهچى خۆيان و حيزبهكانيانن، ئهوانهيان دهوى كه ئامادهن خۆيان بفرۆشن و زمانيان گرێ بدن و ههركيز وشه (نا) به كار نهبن. ئهمانه ئهوه (حهكیم) من كه مام ههژار جارێ چيرۆكهكهى بۆ گيرامهوه، گوته به سولتانی گوتوه: قوربان من غولامى ههزهرهتى سولتانم نهك ههزهرهتى باينجان. ئهمانه (وعاظ السلاطين) فههرهنگى كۆمهلهناسيهكهى دۆكتور (عهلى وهردى) رحمهتین. چارهسه، ديسانيش دهيليمهوه، ئاسانه و نهكراو نيه: كۆمهلهى دهستگای زانستى كه كهسانى شايان و ليهاتوو بيبهن به پێوه و كارى تیدا بکهن، پلانتيكى تۆكمهى فههرهنگى بۆ بهديهيتانى رينيسانستیک له زمان و فههرهنگى كوردیدا (واته سياسهتییكى فههرهنگى: Cultural policy) سهركردهيهكى (يا سهركردايهتیهكى) بهجهرگ و بویر كه له پرووى ماددى و مهعنهويهوه پشتیوانی پرۆژه فههرهنگيهكه بکات.

هۆیهكى زۆر بنهپهتانهى قهيرانهكانى زمانى كوردی لهوهوه سهرى ههلاوه كه له ولاتى ئيمهدا خهلك بهگشتى و له پيش ههمووشيانهوه نووسهران و پرووناكيران، له پرووى زانستيهوه شارهزای زمانى كوردی نین، ئاشناى پێكهاتهكهى نین، پێزمانیان به شىوازيكى زانستى نهخويندوو و فێرى نهبوونه. بى زانینی پێزمانیش زۆر زهحمهته تۆ له بنهماكانى رینووس بگهیت. لای ئهوه نهتهوانهى كه میژووویهكى دوورودریژى نووسین و خويندهواریان ههیه و به شتویهكهى زانستى زمانهكهیان داڕشتوو و خويندهوارانیا پهرهدهكردوو، ئهم كیشیه برپاوهتهوه. رینووس تا رادهیهكى زۆر پێوهستى پێزمانه. دهمهوى بلیم ئهمه پێزمانه كه به رادهى یهكهم بریار دهبات وشه دهبێ وهها بنووسریت و وهها نهنووسریت. من ناڵیم ههموو كهسێك كه خويندى ئیتر دهبێ وهك زمانهوانێك شارهزای زمان بیت، بهلام خۆ دهبێ له خويندنگهدا ئهوهندهى فێر بکهن كه بهشهكانى رستهیهك بناسیتهوه و بزانی

وشه چۆن دهنووسریت. تۆ که ریزمانت نه زانی، دیاره ناشزانی بۆچی، بۆ نمونه، هندی (دا) دهبی به وشه که ی پیش خویه وه بنووسریت و هندیکیشیان به جیا. له وه ناگهیت بۆچی بۆیه که م کهسی کۆی نه فیکرا و دهبی بنووسیت (نین)، به لام بۆ دووهم و سێیه م کهس (نین). ههتا ئیستایش من تاکه که سیکم نه دیوه له و ورده کاریانه ی زمان تیگه یشتبیت و کاری پێ کردبیت.

دیمانه: کاک فهرهاد، بۆئه وه ی خوینهر باشتر له مهبهستی تۆ تیبگات، تکایه ئاماره به هندی که له هه له زهق و بهرچاوه کان بکه که له میدیا و بلا فۆکی کوردیدا دینه بهرچا و.

شاکهلی: هه له کان یه کجار زۆرن. من هه موو جارێ که پۆژنامه کانی کوردستان له سه ر ئینته رنیت ته ماشا ده که م، دهیان و سه دان هه له ی نا قۆلام بهرچا و ده که وێ، که بیا و پتیا ن ده هری ده بیت. به لام ده بی ئه وه یش روون بکه مه وه که قهیرانی زمانی کوردی مه سه له ته نیا هه له ی رینووس و ریزمان نییه.

وه که نمونه ی هه له ی با و ده توانم ئه مانه ت بۆ باس بکه م:

– نه زانی تکی ته وا و له باره ی به کارهێنانی پۆستپۆزیسیۆنه کانی (دا، وه، را... هتد) وه، ئه مه یش له بهر ئه وه یه کابرای نووسه ر له باره ی دۆخه کانی ناوه وه له زمانی کوردیدا (دۆخ: Case, Kasus) هیه نازانی.

– تینه گه یشتن له بنه ماکانی دروستکردنی ناوی لیکدرا و، به گشتی شیه باب ته ی وشه سازی (Word formation). له بهر ئه وه یش ئه م جوړه هه لانه هه میشه دووباره و سه دباره ده بنه وه.

– هه له کردن له به کارهێنانی ناو له دۆخی ئیزافه دا (Genitive)، به تایبه ت که ناوه که به (ی) ته وا و ده بیت.

– به کارهێنانی هه له ی را ناوی لکا و (به تایبه ت که سی سێیه می تاک و کۆ) که به ناوی که وه دهنووسرین به (ی) ته وا و بوو بیت.

– ناشاره زایی له بنه ماکانی به کارهێنانی خاله ندی (Punctuation).

– ونبوون و له ناوچوونی به شیک له پۆستپۆزیسیۆنه کان، به لام به پێچه وانه وه دانانی پۆستپۆزیسیۆن له و جیگایه دا که پتووست نییه.

– به کارهێنانی هه‌ڵی پێشگر (Prefix) ی هه‌ندی کردار وهک (هه‌ل)، له کاتی گه‌ردانکردنی کرداره‌که‌دا.

– تیکه‌لکردنی شیوه‌ی (و) و (وو) له‌و فورمه‌ پێزمانیه‌دا که پێی ده‌گوتریت (Past particip).

– ناشاره‌زایی له‌ فهره‌نگ و شیعری کلاسیکی کوردی. له‌م پۆژانه‌دا پۆژنامه‌یه‌کی گه‌وره‌ی کوردستان به‌ خه‌تیکی درشت دێژیک (ئهی ره‌قیب) ی ئاوه‌ها نووسیوو: (زیندوووه‌ قه‌د نانه‌وئ...!) هه‌روه‌ها هه‌ر ئه‌و پۆژنامه‌یه‌ شیعره‌ ناوداره‌که‌ی پیره‌مێردی وای کردبوو: (دایکی وه‌ته‌ن ده‌هه‌سته‌ سلاویان لی بسینه‌وه‌...!).

– هه‌له‌کردن له‌ گه‌ردانکردنی ئه‌و کردارانه‌دا که په‌گی پابوردوویان به‌ (ی) ته‌واو ده‌ییت، کاتی ده‌نووسینرێن به‌ پاناوی لکاوه‌وه‌.

– به‌کارهێنانی شیوه‌یه‌کی سینتاکس (Syntax) که پاسته‌وخۆ له‌ زمانیکی بێگانه‌وه‌ وهرگیراوه‌ و کوردی نییه‌.

ئه‌مانه‌ ته‌نیا نمونه‌ی ئاساین که پۆژانه‌ به‌رچاوه‌که‌ون. ئه‌وجا پێم بلی چه‌ند که‌س له‌وانه‌ی سه‌دان لاپه‌ره‌ی پۆژنامه‌ و گوڤاره‌کانی کوردستان په‌ش ده‌که‌نه‌وه‌، ئه‌م بئه‌مایانه‌ ده‌زانن و به‌ جێی ده‌هێنن؟ له‌وه‌یش بترازێ به‌ شیوه‌یه‌کی زۆر ناشیرین و نه‌زانانه‌ وشه‌ له‌ دیالیکتی کرمانجی سه‌رووه‌وه‌ وهرده‌گرن بێ ئه‌وه‌ی هێچی لی بزانی، بێ ئه‌وه‌ی شاره‌زای بنجوبناوانی وشه‌که‌ بن. پێیان وایه‌ به‌م به‌کارهێنانه‌ ئیتر زاراواکانی زمانی کوردی له‌ یه‌کدی نزیک ده‌بنه‌وه‌ و زمانی یه‌کگرتوو دروست ده‌ییت.

دیمانه‌: له‌ وتاره‌که‌تا ئه‌لفبێی کرمانجی سه‌روو به‌ هی "که‌مالیستانه‌ی ئه‌تاتورکانه‌ی لاتینی" ده‌ناسینی. تکایه‌ له‌م باره‌یه‌وه‌ زیده‌تر بۆمان بدوێ، له‌گه‌ڵ کرمانجی خواروودا چۆنی هه‌له‌سه‌نگینی؟

شاکه‌لی: ئه‌لفبێی لاتینی لای کورد دیاره‌یه‌کی سیاسیه‌ و پاسته‌وخۆیش به‌ستراوه‌ به‌ هه‌ڵدانی ئیمپه‌ریالیستانه‌وه‌ بۆ دابه‌شکردنی کوردستان. ئه‌وانه‌ی کوردستانیان له‌ یووی جیۆگرافی و سیاسیه‌وه‌ پارچه‌پارچه‌ کرد، هه‌ر ئه‌وانیش بوون که‌وته‌ ئاماده‌کاری بۆ پارچه‌پارچه‌کردنی زمانه‌که‌ی و فهره‌نگه‌که‌ی. دیاره‌ له‌م بواره‌دا پۆژه‌لاتناسانی ئه‌وروپایی پۆلیکی یه‌کجار ناپیروزیان هه‌بوو، چونکه‌ ده‌یان

درۆیان بـلاو دهـکردهـوه و به ناوی زانستهـوه به خهـلکیان دهـفرۆشت. ئیـستایش لهـسهـر
ئەو پیلانگێڕانهـیان هـەر بهـردهـوامن. بێگومان ههـندی له کارهـکانیان به هـۆی ههـندی
پرووناکییری ناپاکی کوردهـوه جێبهـجێ دهـکهـن.

گهـورهـترین نموونهـی پۆژاواپهـرستی و شتواندنی ناسنامهـی پۆژهـهـلاتی مستهـفا
کهـماله (ئهـتاتورک)، که ویستی بهـزۆر نهـتهـوهـی تورک بکاته نهـتهـویهـکی پۆژاواپی و
ههـموو شارستانیتی و رابوردوی بسپێتهـوه. ههـلۆیست و ئیدیۆلۆگیی ئهـتاتورک به
ئاشکرا رهـگهـزهـرستانهـ بوو. ئەو دژی عهـرهـب بوو، دژی ئیسلام بوو، دژی پۆژهـهـلات
بوو. دهـیویست به هـەر نرخیک بووه لهـوانه دوور بکهـوتـهـوه. وای دهـزانی هـەر بهـوهـی
خۆی لهـو فرهـهـنگهـ دوور بخاتهـوه ئیتر دهـبیته ئەوروپایی و مۆدیرن و پێشکهـوتوو.
ئهـنجامهـکهـیشی ئەمهـی لی دهـرچوو که ئەمرۆ بهـسهـر تورکدا هاتوو و دیت: گهـلێکی
بێناسنامه، نه به پۆژهـهـلاتی مایهـوه و نه بوو به پۆژاواپی (و نه دهـشبیت).

لهـناو کورددا کهـس هیندهـی بـنهـمالهـی بهـدرخان دلسۆزی بیروباوهـر و ئیدیۆلۆگیی
ئهـتاتورک نهـبوو. ئەوان ئەگهـرچی به رووالهـت دژی تورکیا بوون، بهـلام له پاستیدا
ناکوکییان تهـنیا لهـسهـر دهـستهـلات بوو. جهـلادهـت و کامپان بهـدرخان له ههـموو
ژیانیاـندا ههـولێ ئەوهـیان دهـدا لاسایی ئهـتاتورک بکهـنهـوه و زۆریش له دلهـوه
سهـرسامی کهـسایهـتی و بیرکردنهـوهـی ئهـتاتورک بوون. بهـدرخانیهـکان له ناوهـپاستی
سهـدهـی نۆزهـهـمهـدا دهـستهـلاتی سیاسییان له کوردستاندا نهـما و ئەمارهـتهـکهـیان
پرووختا. جهـلادهـت و کامپان دهـیانویست ئەوهـی که له سیاسهـتدا دۆراندوویانه له زمان و
فرهـهـنگدا وه دهـستی بێننهـوه. بـنهـمالهـی بهـدرخان هـەر دواي پروخانی میرنشینی
بۆتان له ئەستهـمبوول و له کرێتا و له چهـند جێهـکی دیکه ژیان بهـلام ههـمیشه
ئاشنایهـتی و پێوهـندیان لهـگهـڵ دهـستگاـکانی ئیمپهـریالیستیدا ههـبووه. پهـیدا بوونی
بیری گۆڕینی ئەلفوبییش بهـرهـمهـیکی ئەم بیرکردنهـوهـیه و ئەم پێوهـندییهـ بوو. ئەمهـیش
هیچ سهـیر نییه کاتێ که دهـزانین سهـرچاوهـی ئیدیۆلۆگیی ئهـتاتورک و بهـدرخانیهـکان
هـەر یهـکه سهـرچاوهـیه و ههـردوو لایان له یهـکه کانیی ژهـهراویان خواردووتهـوه.

ئەگهـر ئەو بابـهـتهـیش بخهـینه لاه، بهـلام ئەلفوبیی لاتینی له پرووی زانستهـیهـوه
ئهـلفوبییهـکی ناتواو و ههـلهـیه و دهـرۆستی دهـنگهـکانی (فۆنیمهـکانی) زمانی کوردی
نایهـت. هیندهـی من بزانی به لای کهـمهـوه حهـوت فۆنیم له کوردیدا ههـن که لهـو
ئهـلفوبییهـدا هیچ نیشانهـیهـکیان بۆ دانهـراوه.

بۆ من پرسیارەکه ئەو نییه که ئایا دهکری ئەلفویتییه که بگونجێنرێت و چاکسازی بکریت یا نه، مهسهلهکه ئەوهیه که بۆچی، له پێناوی چیدا و به چ مهبهستیک دهبی ئەلفویتی بگۆڕین؟ ئەلفویتی ئەمڕۆی کوردی ئەلفویتییه کی پێکوپێکه و به جوانترین شیوه له گهڵ دهنگهکانی زمانی کوردیدا گونجێنراوه. رهنهگ یهک دوو ورده کێشه ی تیدا مابێتهوه، بهلام ئەوانه بهناسانی چارهسەر دهکرین. ئیمه ئەگەر له مالهکهماندا پهنجهرهیه کهمان درزی بردبوو، نایهین ههموو خانووهکه بپرووخین به نیازی چاککردنی پهنجهرهکه. پهنجهرهکه خۆی چاک دهکهین و تهواو. ئەوجا ئەگەر ئەو خانووه شوێنهواریکی میژوویی بوو، ههزار سال تهمهنی بوو، وهک زمانی کوردی، ئەوه ههر تاوانێکی نه بهخسراوه بهرانبه به کورد و به شارستانی و بهرانبه به ههموو مڕۆفایهتی، ئەگەر تیکی بدهین و بیرووخین.

زۆر جار مهسهلهی که مایهتی و زۆرایهتی وهک بهلگه دههینرێتهوه. ئەمه ههچ راست نییه، بهلگه بیرکردنهوهیهکی سیاسیه، نهک زانستی. ئیمه که باسی زمان دهکهین، باسی تیکست دهکهین، باسی زمانی نووسراو دهکهین، باسی زمانی قسهکردن ناکهین. به گۆڕینی ئەلفویتی ههموو گهنجینهی نووسراومان له ناو دهچیت و به دهستی خالی دهمینێتهوه. بهشی ههره زۆری زمانی کوردی به ئەلفویتی کوردی نووسراوه. من لهم پوهوه ئاماریکی چهسپیوم به دهستهوه نییه، بهلام به خهملاندنێکی مهنتیقی دهتوانم بڵیم ۸۵٪ تا ۹۰٪ی زمانی کوردی بهم ئەلفویتییه نووسراوه و دهنوسریت. ئیمه ناگری بێن له بهر خاتری کوردی کوردستانی سهروو ههموو زمان و فرههنگی کورد ههلهتێکن و واز لێ بێن، له بهر ئەوهی پیمان وا بیت لاتینی دهمانکاته گهلهتکی مۆدێرن و بهمه دهبین ئەوروپایی. ئەو ۱۵٪ یا ۱۰٪ی دهمینێتهوه ئەو ئەدبهیه که نووسهرانی ئەمڕۆی کوردستانهکانی تورکیا و سووریا و روسیا دهنوسن و بهرهمی دین، که ئەویش له پوهی ئیستیتیکی و هونهرییه وه نرخێکی ئەوتوی نییه. ههچ گهلهتکی خاوهنشارستانی و خاوهنفرههنگ نییه له دنیا دا وازی له رابوردوی خۆی هینابیت له پێناوی شتیکی پووچ و پێناوهڕۆکی وهک ئەلفویتی لاتینیدا. ئەوه چین، ژاپۆن، پووس، جوولهکه، یۆنان، ئهرمهنی، گورجی، هیندستان، پاکستان، عهرهب، فارس، ئهتیوپی و بهنگالی. کێ تا ئیستا خۆی تووشی مالتویرانی وها کردوه؟ کهس! ئەگەر ئەمڕۆ هه ندی کۆله خۆندهواری کوردستانی تورکیا دههۆل بۆ لاتینی لێ دهن له بهر دلسۆزیی زمان و

فهره‌نگی کوردی نییه، به‌لکه له‌بەر ئه‌وه‌یه ئه‌مانه کوردی که‌مالیستن، شوێنپێی جه‌لاده‌ت و کامپان به‌درخان هه‌لده‌گرن که شه‌یدا و دۆستی پۆژاوا بوون. ئه‌مانه‌ی ئه‌م‌پویش بۆ تێزه نام‌روۆخانه‌کانی پۆژاوا لیک به‌ده‌می خۆیان و می‌شکیان و قه‌له‌میاندا دێته‌ خواره‌وه. هۆیه‌کی دیکه‌یش ئه‌وه‌یه ئه‌مانه نه‌ کوردی ده‌زانن، نه‌ ئاگیان له‌ پابوردووی فهره‌نگ و زمانی کوردی هه‌یه.

هه‌لومه‌رجی کوردستانی باکوور زۆر له‌ هه‌لومه‌رجی جه‌زائیر ده‌چیت که فرانسای داگیر کردبوو: داگیرکاریک که هه‌ولی داوه گه‌لی داگیرکراو زمان و فهره‌نگی خۆی له‌ بیر بچێته‌وه و له‌و کاره‌شدا زۆر سه‌رکه‌وتوو بووه. به‌لام پرووناکییان و خه‌باتکارانی جه‌زائیر زۆر له‌وانه‌ی کوردستانی تورکیا ژیرتر و هۆشیارتر بوون، چونکه ئه‌وان می‌شکیان نه‌شۆرابوووه، ئه‌وان وازیان له‌ زمان و فهره‌نگ و دینی خۆیان نه‌هێنا، وازیان له‌ ئه‌لفوبیتی خۆیان نه‌هێنا، به‌ پێچه‌وانه‌وه ئه‌مانه‌یشیان کرده‌ که‌رهسته‌ی خه‌بات و تیکۆشان بژی فرانسای کاتیکیش پزگار بوون، مامۆستای عه‌ره‌بی‌زانیان له‌ هه‌موو وڵاتانی عه‌ره‌به‌وه برد بۆ جه‌زائیر و هه‌لمه‌تیکێ عه‌ره‌باندن (تعریب)یان ده‌ست پێ کرد بۆ گه‌رانه‌وه بۆ فهره‌نگ و زمانی خۆیان. ئه‌م‌پو که له‌ کوردستانی عیراقددا ده‌رفه‌تیکێ باش په‌یدا بووه و کوردی باکوور ده‌توان سوودی لی وهر‌گرن بۆ ئه‌وه‌ی فێری کوردی ببن، بۆ ئه‌وه‌ی ببه‌وه به‌ کورد، که‌چی ئه‌وان دێن و ده‌یان‌ه‌وێ ئه‌وه‌ی له‌وێ له‌ ماوه‌ی سه‌ده‌یه‌نجا ساڵدا بنیات نراوه، ئه‌ویش له‌ناو بیه‌ن و بیرووخێن. به‌رپرسه‌ نه‌خوێنده‌وار و کوردینه‌زان و بیفه‌ره‌هه‌نگه‌کانی کوردستانیش بێ بیرکردنه‌وه، بێ وردبوونه‌وه ده‌رگایان بۆ ئاوه‌لا کردوون و کۆمه‌کیشیان ده‌که‌ن بۆ ئه‌وه‌ی ئاگر به‌ر بده‌نه‌ مالی زمان و فهره‌نگ و میژووی کورد.

پێم وایه که‌م که‌س هه‌یه له‌ناو خوێنه‌واری کورددا هێنده‌ی من پێوه‌ندی له‌گه‌ڵ کوردستانی تورکیا و خوێنه‌وارانی ئه‌ویدا هه‌بێت. به‌ دنیایی پێت ده‌لێم له‌ پانزده‌ بیست ملیۆن کوردی تورکیا، باوه‌ر ناکه‌م بیست که‌س هه‌بن دیوانی مه‌لای جه‌زیری و مه‌موزینی ئه‌حمه‌دی خانیاان خوێندبێته‌وه و لێی گه‌یشته‌ن. ئه‌گه‌ر بیست که‌س هه‌بن، ئه‌وا نۆزده‌یان مه‌لان و ئه‌لفوبیتی کوردی ده‌ناسن. جا بۆ ده‌بی به‌ ده‌ستی خۆمان ئه‌وه‌ی خوێنه‌وار و نووسه‌ر و شاعیر و زانا و پرووناکییری کورد له‌ ماوه‌ی هه‌زار ساڵدا دروستیان کردووه، بیرووخێن؟ بۆ ده‌بی کاریکی وا بکه‌ین دوا‌ی په‌نجا ساڵ که‌نجیکێ کورد جه‌زیری و نالی و خانی و وه‌فایی و گۆران و هێمن و مه‌سه‌عوود

دیمانە: ئایا فەرھاد شاکی بەبێ ھەڵ کوردی دەنووسی؟

شاکی: لیتی ناشیرمەو دەموست ھەروا سووک و ئاسان بۆم (بەلێ) و ئیتر بیپر مەو، بەلام دەزانم ناگرێ، چونکە لە لایەکەو وەرما کەم ئۆدەم راستییەک دەشیریتەو کە ڕەنگە بە خۆدزینەو بۆم حیساب بکریت، لە لایەکی دیکەشەو ڕیز و خۆشەوێستی و پەرۆشم بۆ خۆنەری کورد وام لێ دەکات لە نیوێ ڕیدا بە جێی نەهێلم، بەلکە پێبەپێی لەگەڵی بڕۆم تا دەگەینە لێکحالیبوونیکی باشتر.

ڕەنگە تۆ مەبەستت تەنیا ھەلێ ڕینووس بیت، بەلام باسەکە لای من لەو فراوانترە: ڕیزمان، شێواز، سینتاکس، وشە و دەربڕین، ئیستیتیک، خالبەندی و لایەنی دیکەش.

ئەگەر ھەر بەگشتی باسی کوردینووسین بکەین، ئەوا لە دنیای ئەمرۆی کوردەواریدا کۆمەڵی خەڵکمان ھەن کە کوردییەکی جوان و بێ گری و پاراو دەنووسن، دیارە لە پلەیی جیاوازا، بۆ نموونە: عەزیز گەردی، لەتیف ھەلمەت، عەبدوللا پەشیو، شیرکوۆ بیکەس، عەبدوللای ھەسەنزادە، ئەمجەد شاکی، ھەمەسەعید ھەسەن، خەبات عارف، ئامانج شاکی، ئەنوەر قادر، عەتای نەھایی، کوردۆ عەلی... و چەند کەسیکی دی کە بەدابخەو لەم ئان و ساتەدا بیرم بۆیان ناچیت. بەلام ھەر لەناو ئەم دۆستە بەڕیزانەشدا ھیی وا ھەن کە فەریان بەسەر ڕینووسەو نییە و لێی نازانن. پەشیو، ھیندەیی من ئاگادار بۆم، چونکە زوو زوو یەک دەبینین یا بە تەلەفۆن قسان دەکەین، لە ھەموویان زیتر ئاگاداری ئەو وردەکاریانەیی ڕینووس و ڕیزمانە.

لەبارەی زمانە کوردییەکەمەو ئەو ھیان لە خۆم مەپرسە، بەلام ھەرچی مەسەلەیی ڕینووسە دەتوانم ھەر وا بەکورتی دەریبیرم: ھەندێ شێوێ نووسینی من ھەن کە ڕەنگە بە ھەلە دابنرێن، بەلام ھۆیکەیی ئەو ھێ ئەوانە لەو بەشانەیی ڕینووسن کە من خۆشیم ھیشتا نەگەشتوومەتە چارەسەرتیکی تەواو و بنجەر لەبارەیانەو. پێشیم خۆشە زیتر کاریان لەسەر بکەم. لەو بترازی، دەتوانم بە ئارخەیانانی بۆم کە نووسینی من لە گوێرەیی نووسینی دیکە، کەمترین ھەلەیی تێدا ھە. نموونەییەکی

بچووک دیوانی (هه موو رازی من ئاشکرایه و هه موو ئاشکرای تو راز) هه. لهو دیوانه دا، که نه وه چوار سال زیاتره بلاو بوو هه وه، ته نیا یه که هه لهی تیدایه: له لاپه ره ی حه وه مه دا نووسراوه (بو شهوی)، که ده بوو وشه کان له یه که جیا بکریته وه و بنووسری (بو شهوی). هه ندی جار بیاو له کاتی نووسیندا، یا له کاتی هه له بیژیریدا، هه لهی به سه ردا تیده په ری. نه مه یان نابیی که سی له سه ر گولله باران بکریت.

من ده یان جار و سه دان جار له گه ل دۆسته کاندا، که به شیکی زۆریان نووسه ر و پرووناکیهرن، ده که وینه باسی قوول و دوور دیریژه وه له سه ر زمان و رینووس. هه میشه ده لیم نه گه ر ده توانیت به به لگه ی زانستی قه ناعه تم پی بکه یت که من هه له م، به لیت ده ده می واز له باوه ر و هه لوسته که م به ینم، به لام نه گه ر من قه ناعه تم به تو کرد، تویش به لیتیکی واه به من بده.

دیما نه: قوتابییه کانی فه رهاد شاکه لی نه و شانسه یان هه یه کوردییه کی دروست و بیه له فیر بین؟

شاکه لی: نه وانه ی لای من ده خوین سهر به زمان و نه ته وه و فه ره نگ و ولاتی جیاوازن. له ماوه ی نه و هه موو ساله دا که من له زانستگه ی ئوپسالا کارم کردوه، ژماره یه کی زۆر خویندکارم هه بوون: سویدی و فارس و فینلاندی و ئیسلاندی و ئیستلاندی و نه آلمانی و تورک و کورد و به لووچ. له بهر نه وه یش ده بی نه مانه له پێشدا فیری زمانه که بکری نه که نه و ورده کارییه ی پرووناکیهریکی خویشمان تیی ناگات.

مامۆستا هه موو شتیک نییه. من ده توانم بلیم نه گه ر خویندکاریکی وریا و هۆشیاری کورد دوو سالتیک لای من بخوینیت و خویشی بیه ویت، به لی فیری کوردییه کی زۆر چاک ده بیت. خویندکاری بیگانه م هه بووه که له ماوه ی دوو سالدا فیری هه ر دوو شیوه زاری کوردی باکوور و کوردی باشوور بووه و توانیوه تی پتیا ن بخوینیت وه. خویندکاری کوردیشم هه بووه له ماوه ی چوار سالدا نه یتوانیوه فیری زاراواکه ی دیکه بیت، واته نه وه یان که پێشتر نه یتوانیوه.

ئاماده کردنی: مه جید نه حمه دی

مالپه ری دیما نه، ۲۷-۱۰-۲۰۰۵

کوردیی خواروو زمانیکی ستاندارده و دهتوانیت

نهخشی زمانی رهسمیی کوردستان ببینیت

چاودیت: زمانی ستاندارد چیه و چۆن پیناسهیی دهکیت؟

شاکهلی: "زمانی ستاندارد" یا "بهستاندارکردنی زمان" یه کیکه له بابته گرنگهکانی زمانناسی (Linguistics) و زمانناسیی کۆمهلایهتی (Sociolinguistics). ئەم بابته زانستییه به تایبەت له ولاتاندا بایهخی پێ دهریت که کیشهی بهستاندارکردنی زمان و کیشهی ههبوونی کۆمهلگهیهکی فرهزمانی و فرهدیالیکتی له ئارادایه. بهلام ههر وهک بابتهیکی تیورییش گرنگی خۆی هیه و له چوارچۆهی زمانناسی (یا زمانهوانی)دا له زانستگه پيشکهوتووهرکانی دنیا دا دهخوینریت و لیکۆلینهوهی لهسهر دهکریت. دیاره خویندنی تیورییهک ههر له پیناوی زانیاری تیوریدا و بهکارهینانی تیوری وهک رینویتییک بۆ چارهسهرکردنی کیشهیهکی زمانهوانی، که له ناوهڕۆکدا کیشهیهکی ههه کۆمهلایهتی و ههه سیاسیشه، دوشتی جیاوازن. ههر ئەم جیاوازییهشه (با بلّین ههر ئەم لهیهکنهچوونهیشه) وا دهکات که ئیمه دهبی زۆر به پارێزهوه له مهسهله تیورییهکانیش نزیک بکهوینهوه. تۆ ناتوانیت ههروا له خۆتهوه تیورییهک ببینیت و بلّی با ئەمهیان له ولاتانی خۆماندا بکهینه کارهوه، بزانی ئەنجامهکهی چۆن دهبیّت. ئەودهم تۆ نهتهوه و نیشتمان دهکیته کهرویشکی ئازمایشگه.

ولاتانی پۆژهلاتی ناوهراست، یهکییتی سۆفییتی جاران، ناوچهی بالکان، بهشیکی زۆری ئەوروپای پۆژهلات و ناوچهکانی هیندوچین و ئافریقا، له ناوچانه که کۆمهلی ئەزموونی گرنگیان ههبووه و هیه و دهکری مرۆف زۆر شتیان لێوه فیر ببیت. بهداخهوه وا پێ ناچیت له بوازی تیوریدا سامانیکی باش، وهک ئەنجامگرییهکی ئەم ئەزموونانه، له بهردهستدا ههبیّت. لهه بوارهیشدا زمانهوانانی ئەوروپای پۆژاوا له پووی تیورییهوه کاریکی زۆریان کردوه. ئەو زمانناسانهی له

بواردها ناویکیان هه بیته کهم نین، من هه وهک نمونه لیتهدا ناوی دوو زانای ناو دار دههینمهوه: ئاینار هاوگن (Einar Haugen 1906-1994) و چارلز ئا. فیرگهسۆن (Charles A. Ferguson 1921-1998). بابهتیکی نزیک له بابهتی ستاندارکردنی زمانهوه "نهخشه بۆدانانی زمانه"، واته: Language planning، که له بهرهمهکانی فیرگهسۆندا جیگهیهکی دیاری ههیه.

بهستانداردبوونی زمانیک له راستیدا پرۆسهیهکی ههم دوورودریژ و ههمیش ئالۆزه، که کۆمهڵی هۆ و ههلوهرج نهخشی تیدا دهبین. ئیمه دهتوانین به زمانیک بلّین ستاندارد ئهگهر ئهم قوناغانه ی تپه پراڤدیت: 1. ههلبژاردنی شیوهیهک، واته ههلبژاردنی یهکێک له دیالیکتهکانی زمانهکه وهک بنه پرت، وهک نۆرم؛ 2. کۆدانن (واته به کۆکردنی) ئهو شیوهیه تا ئهو رادهیهی که جیاوازییهکان له پلهی ههره کهمتریندا بن؛ 3. فراوانکردنی بوارهکانی بهکارهینانی زمانهکه، واته له بواره زانستی و ئهدهبی و رۆژنامه گهری و تهکنیکییهکاندا بخریته گهر؛ 4. پهژیرتن (قهبوولکردن) له لایهن کۆمهلهوه، واته کۆمهڵیکی بهکارهین قهبوولی بکهن و به کاری بیهن. ئهم مۆدێله زیاتر بهرهممی لیکۆلینهوهکانی هاوگنه. پرۆفیسۆر ئۆیستهن دال (Östen Dahl) ی زمانهوانی سویدی، بهکارهینانی زمان وهک زمانی نووسین له بواره جۆراوجۆرهکاندا به گرنگترین مهرجی زمانی ستاندارد دادهنیت، لهم پرۆوهوه دهکری بیر و بۆچوونی جیاواز بدۆزینهوه.

چاودێر: ئایا کورد خاوهنی زمانی ستاندارده و ئهگهر ههیهتی تایبمهندییهکانی چین؟

شاکهلی: من وا ههست دهکهم له کوردستاندا چه مکهکانی ستاندارد و رهسمی، زمان و دیالیکت، نهتهوه و ناوچه به جۆریک تیکهال کراون که به راستی بووته هۆی سه رلیش یوانیکی زۆر و ناپیویست. بهشیک لهم ئاژاوهیه کهسانیک دروستی دهکهن که بۆ مه بهستی تهسکی خۆپه رستانه ی خۆیان سوودی لێ وهردهگرن. بهشیکیش بهو هۆیهوه دروست بووه که لهو باسوخواسانه دا لهبارهی زمانی کوردی و ستانداردبوونی زمانهوه دهکریتن، خه لکانیکی زۆر به شداری دهکهن که به راستی نهخویندهوارن و لهو بابه تانه به هیچ جۆریک سه ر ده رناکهن، کهچی ههر خۆیشیان

دیننه پێشهوه و قسهیهکی زۆری بێناوهپرۆک و نازانستی ههڵدەرێژن.

بێگومان زمانی کوردی، به‌پێی هه‌موو پێوه‌ره زانستییه‌کان، زمانێکی ستاندارده. ئەم ستانداردبوونه‌ی زمانی کوردی، لێرده‌دا مه‌به‌ستم ته‌نیا شیوه‌ی کوردیی خوارووه، له‌ ئەنجامی پرۆسه‌یه‌کی میژوویی و سیاسیی دووردرێژدا پێگه‌یشتوو و بووه‌ به‌ که‌ره‌سته‌یه‌کی ده‌ربهرین له‌ زۆربه‌ی زۆری بواره زانستی و پۆژنامه‌گه‌ری و سیاسیی و کارگێڕی و ئەده‌بییه‌کاندا. له‌ناو هه‌موو شیوه‌ و دیالێکته‌کانی زمانی کوردیدا ته‌نیا کوردیی خوارووه‌ که‌ به‌م پرۆسه‌ی ستانداردبوونه‌دا تیپه‌ریوه‌ و گه‌یشتوو ته‌ قۆناغێک که‌ ده‌توانیت نه‌خشی زمانی ره‌سمیی کوردستان ببینیت.

له‌ وه‌رامی پرسیاری پێشوویدا دیتنی هه‌ندێ زمانه‌وانی ناوداری جیهانم له‌باره‌ی زمانی ستانداردووه‌ باس کرد. تۆ ده‌بینی ئەو مه‌رجانه هه‌موویان له‌ کوردیی خواروودا هه‌ن و به‌رچاون. ئەم‌ڕۆ نووسه‌ریکی جیددی کورد له‌ سنه‌ و کرماشان و سابلاخ بیت، یا کفری و کوێه، یا قه‌لادزی و خانه‌قین و باله‌کایه‌تی، هه‌موویان، که‌موزۆر، وه‌ک یه‌ک ده‌نووسن. ئەو تیرمینۆلۆگییه‌ی له‌ کوردستانی عیراقددا چه‌سپیوه‌ و جێی گرتووه، له‌ به‌شه‌کانی دیکه‌ی کوردستانیش، به‌تایبه‌ت کوردستانی ئێران، به‌ کار ده‌بریت و له‌وێش جێی خۆی گرتووه. ته‌نانه‌ت له‌ کوردیی سه‌روویشدا، کرمانجی، به‌ سه‌دان تیرمی کوردیی خوارووه‌ چوونه‌ته‌ ناو زمانه‌که‌وه‌ و جێی خۆیان گرتووه‌.

سیمایه‌کی گرنگی زمانی ستانداردی کوردی ئەوه‌یه‌ که‌ ئەگه‌رچی له‌ سه‌ره‌تادا وه‌ک شیوه‌ی ناوچه‌یه‌کی بچووک کوردستان به‌ کار هێنراوه، به‌لام له‌ ماوه‌ی نزیکه‌ی دووسه‌د سالی رابوردوودا به‌ جوێکی هێنده‌ زیندوو گه‌شه‌ی کردووه، که‌ توانیویه‌تی وشه‌ و ده‌سته‌واژه‌ و ده‌ربهرین له‌ زۆربه‌ی دیالێکته‌کانی دیکه‌ی زمانی کوردییوه‌ وه‌رگریت و خۆی پێ ده‌وله‌مه‌ند بکات، که‌ ئیستا ئێتر تۆ ناتوانی بلتیت ئەم زمانه‌ ستاندارده‌ شیوه‌ی ناوچه‌ی سلێمانی یا شاره‌زووره، به‌لکه‌ زمانێکی ئەده‌بییه‌ که‌ به‌شه‌ جوێراوجۆره‌کانی پێکهاته‌که‌ی له‌ شیوه‌ی ناوچه‌کانی سنه‌ و سابلاخ و هه‌ولێر و کوێه و که‌رکووک و گه‌رمیان و هه‌ورامان و فه‌یلی و ده‌وک و بارزان و ئاکرێ و زاخۆوه‌ وه‌رگرتووه. چوار سالی ئاشتی ۱۹۷۰-۱۹۷۴ ده‌رفه‌تیکی زیترین بوو بۆ پێشکه‌وتن و گه‌شه‌کردنی زمانی ستانداردی کوردی، به‌تایبه‌ت که‌ له‌

ئەنجامى دووربىنى و ھۆشيارى سەرکردايەتتى سىياسىي ئەو كاتەى كوردستاندا، بوو بە زمانى خوڭندن و پەرورەدە لە سەرتاسەرى كوردستانى عىراقدا. لەوھىش بترازىت ئەو دەستگا پەرورەدەبى و فەرھەنگى و راگەياندانەى لەو سالانەدا دامەزرىنران ژىرخانىكى پتەويان بۆ ستانداردبوونى زمانى كوردى دارىشت و ئەو نەخشەيان زياتر چەسپاند.

چاودىر: ئايا پتويستمان بە زمانى ستاندار ھەيە و چۆن دىتە ئاراو؟

شاكەلى: زمانى كوردى يەككە لە فاكٹۆرە ھەرە گرنگەكانى يەكگرتووى و مانەوہى نەتەوہى كورد. ئىستا ھەلومەرجىك ھاتووتە ئاراو كە كوردستانى خوارو (خوارووى كوردستان، كوردستانى عىراق!) دەولەتتىكى دەيفاكٹۆيە. ئىمە تازە ئىتر ناكړئ ھەر وا ھەلسوكەوت بكەين، وا بزائىن ھىشتا لە شاخىن و ئەركى زمان ھەر ئەوہىە دوو بلۆكراوہى حىزبىي پى رەش بكەينەوہ، يا ھەندى نامەى نەئىنى پى بنووسىن و بىئىرىنەوہ بۆ شانە و لىژنەكانى ناو شار. ئەمپۆ دەبى لە سىستەمى خوڭندن و پەرورەدەدا زمانىكى سەرتاسەرى و ھا بە كار ببەين كە وەرامى پتويستىيە زانستىيەكان بداتەوہ. دەبى دەستگاكانى راگەياندن ھەم ئەركى پروناكردنەوہ و بلۆكردنەوہى زانىارى جىبەجى بكەن و ھەمىش كۆلەكەكانى ھەبوونى نەتەوايەتى ئەستوورتر و پتەوتر بكەن. دەبى لە سىستەمى كارگىرپىدا بە زمانىك بنووسرىت كە ھاوولاتىيەكى كوردستانى بتوانىت لە ھەر جىگە و لە ھەر شارۆچكەيەكى كوردستاندا كارەكانى خۆى، بى كىشە و بى گرفت، رايى بكات. ئەمەيش بى زمانىكى ستاندارد و دامەزراو و پىشكەوتوو ناكړىت.

راستىيەكەى ئەوہىە ئىمە ئەو زمانە ستانداردەمان ھەيە و سالانىكىشە ئەو نەخشە دەبينىت. ئەوہى پتويستە بكړىت و بە ھىچ جوړىك نابى بىدەرەبەستى و سستى تىدا بنوئىرىت، ئەوہىە كە دەبى ئەو زمانە ستانداردە بكړىتە زمانى رەسمى كوردستانى عىراق. دەبى ئەمە بكړىتە قانون و بكړىتە برپارىكى رەسمى و ھەرچى زووترە بخړىتە كارەوہ.

چاودىر: كىن ئەوانەى كە دەتوانن برپار لەسەر دەستنىشانكردن و

هینانه ئارای زمانی ستاندارد بدن، ئەکادیمیا یا ناوهندهکانی دەسلالت؟

شاکه‌لی: من ئەو سە ساڵە لە ولاتیکدا دەژیم که نمونەییەکی بەرزى سیستەمى دیمۆکراسییه. لەم ولاتەدا بریاردان بە شیوەییەکی تایبەت جێبەجێ دەکەیت و دەبێ بە کۆمەڵێ کەنالدات تێبەهێت تا دەگاتە خواری خواریه‌وه‌ی کۆمەڵ و ئەوه‌ی پتی ده‌گوتریت بنجی گیا (Grass roots). ئەوه‌یش دەزانم که ناتوانم و مافی ئەوهم نییه ئەوه‌نده گەشبین بم و بزائم لە کوردستانیش ده‌کریت بریار و گۆڕینه‌کان به‌و جۆره‌ی له‌ سوێد هه‌یه، بېرێن به‌ پتوه.

ئەگەر دەستگا و دامەزراوه‌کانی کوردستان به‌ شیوەییەکی باش و سروشتی و زانستانه‌ دامەزرا‌نامه، دیاره‌ ده‌کرا ئەو هیوایه‌مان هه‌بوایه که ئەکادیمیای زمان له‌و بواره‌دا پێشنیازی بکرایه و دەستگا بریارده‌ره‌کان (قانون‌دانه‌ره‌کان)یش بریاران له‌سەر بدایه. به‌لام له‌ کوردستانی ئەمڕۆدا تۆ ده‌ستگایه‌کی زانستی و زمانه‌وانیت نییه‌ شایانی چاوه‌ڕوانییه‌کی وه‌ها بیت. له‌ سه‌رده‌می پێژیمی به‌عسدا "کۆری زانیاری کورد" هه‌بوو که زۆر له‌ ده‌ستگا به‌ناو زمانه‌وانی و فه‌ره‌ه‌نگییه‌کانی ئەمڕۆ کاراته‌ر و زانستانه‌تر و د‌ل‌س‌ۆزتریش بوو. دیاره‌ ئەوه‌ چاکه‌یه‌که نه‌بوو به‌عس بۆ کوردی کردبیت، به‌لکه‌ ژیری و د‌ل‌س‌ۆزی سه‌ره‌کردایه‌تی ئەو کاته‌ی بزوتنه‌وه‌ی ئازادیه‌خوازی کورد چه‌سپاندبووی. ئەو ده‌ستگایه‌ی ئەمڕۆ ناوی خۆی ناوه ئەکادیمیای کوردستان گالته‌جارییه‌که، به‌راستی مایه‌ی ریسوایی و شه‌رمه‌زاری و داوه‌شانه. ده‌بێ نه‌ته‌وه‌ی کورد نه‌ته‌وه‌یه‌کی نه‌زۆک و داریکی زڕ و بێبه‌ر بیت که ئەمه ده‌ستگای هه‌ره‌ بالای زمانه‌وانی کوردستان بیت.

لەم باره‌یه‌که‌جار ناله‌بار و ئازاوه‌یه‌ی ئەمڕۆی کوردستاندا، من پێم وایه‌ چاره‌سه‌ر هه‌ر ئەوه‌یه که سه‌ره‌کردایه‌تی سیاسی کوردستان کۆمه‌ڵێک خه‌لکی شه‌ره‌زا و د‌ل‌س‌ۆز، له‌ ده‌ره‌وه‌ی ده‌ستگا ر‌ه‌سمییه‌کان، کۆ بکاته‌وه‌ (مه‌رج نییه‌ هه‌موویشیان زمانه‌وان بن)، ر‌اوێژ و هاو‌پرسه‌کیان له‌گه‌ڵ بکات و بریاری ئەوه‌ بدات که زمانی ستانداردی کوردی بپێته‌ زمانی ر‌ه‌سمی کوردستان و یه‌کسه‌ریش بخه‌یته‌ کاره‌وه، له‌مه‌ به‌ولاوه‌ هه‌ر بیریکێ تر و هه‌ر پێکه‌چاره‌یه‌کی دیکه‌ ئەنجامه‌که‌ی هه‌ر ئەو گالته‌جاری و ئازاوه‌یه‌ ده‌بیت که ئەوه‌ شانزده‌ ساڵه‌ سه‌رتاپی کۆمه‌ڵی کورده‌واری داپۆشیوه‌ و پۆژ له‌ دوا‌ی پۆژ ته‌شه‌نه‌ ده‌کات و وه‌ک ر‌ه‌کی گولی به‌ له‌شی

نەتەوھەیکدا دەچیتە خوارئ.

چاودێر: پات چییە دەربارەی خوێندن بە دوو زاری زمانیک بۆ نەتەوێ کورد لە ڕووەکانی زانستی و پەرورەدەیی (کەسیتی و سایکۆلۆژی) و پامیاری و ئاسایشی نەتەوھەیکە، کە ئیستا وەزارەتی پەرورەدە لە پرۆگرامی نوێی خوێندنی ھەرتیمی کوردستاندا جێبەجێی کردووە؟

شاکەلی: سیستمی خوێندن و پەرورەدە یەکیکە لەو بوارە گەرانگەیی کە زمانی ستاندارد پەرە پێ دەدات و بەھێزی دەکات و دەچەسپێنێت. بەکارھێنانی یەک زمان و یەک شتووە تاکە ڕێگایە بۆ وەدھێنانی ئامانجێکی وھا. لە کوردستانی عێراقدا، لەو ڕۆژووە کە مافی خوێندن بە زمانی کوردی لە دەستووری عێراقدا چەسپێوە، ھەر یەک شتووە کراوھتە زمانی خوێندن و ئەمەیش نەوھەیکەکی خوێندەواری دروست کرد کە لە زۆر ڕووەوە یەکگرتوو بوو. ئەنجامێکی گەرمی دیکە ئەو سیستمە ئەو بوو کە ھەستی خۆبەکوردزانین، واتە ھۆشیاری نەتەوایەتی لای مەزنی کورد بەھێز کرد. ئەو ھۆشیارییە دەستکەوتێکی گەورەیی میژوویی بوو، کارکردەکیمان لە سالانی ۱۹۷۰-۱۹۷۴دا، لە شۆڕشی ۱۹۷۵دا و دواتریش لە ئەنفال و کۆڕەوھەیکە ۱۹۹۱دا بینی، ئەو پێوەستبوونی نەتەوایەتی بوو کە میلیۆنان کوردی بێکەو بەستبوو، ھەستیان بە یەکتایی و ھاوزمانی و ھاوئامانجی دەکرد، ھەستیان بە ھاودەردی و ھاومەینەتی و ھاوچارەنووسی دەکرد، ھەستیان دەکرد ھەموویان کوردن و سەر بە یەک نەتەوێ. ئەو تەنیا سیاسەت نەبوو ئەو شەپۆلە و ئەو لافاوێ کوردایەتی دروست کردبوو، بەلکە زمان لەو ڕووەوە نەخشێکی گەورەیی ھەبوو.

بەکارھێنانی سیستمێکی دووزمانە لە بواری خوێندن و پەرورەدەدا، دژی یەکتایی نەتەو و نیشتمانە و دژی بنەما زانستیەکانی پەرورەدە. ئەگەر ئێمە خۆمان بە یەک نەتەو دەزانین، دەبێ یەک زمانیش بخوین. دەزانم، لە ولاتی ئێمەدا تا ئێستایش ناروونییەکی ھەیە لەبارەی سنووری نێوان زمان و دیالیکتەو. زۆر جار ئەو بەرچاو دەکەوێت کە گواوە لە بەلژیک سێ زمان دەخوینرێت و لە فینلاند دوو زمان و لە سوئیس سێ زمان، بەلام ئەو کەسانە ئەو تێنەگەشتوون کە ئەو زمانانە زمانی نەتەوێ جیاوازن، واتە ئەو خەلکانە لە ڕووی ئیتنیکییەو سەر بە نەتەو و

په‌گه‌زی جیاوازن، بنهما ئه‌وه‌یه که هر نه‌ته‌وه‌یه که یه‌ک زمانی ستانداردی هه‌یه و ئه‌و زمانه ده‌بێته زمانی په‌سمیی ده‌ولت و له‌بواره‌کانی خۆیندن و کارگیریی ده‌ولت و ماسمیدیای په‌سمیدا به‌کار ده‌هێنرێت. هه‌بوون و به‌کارهێنانی زمانی ستاندارد مه‌عنای ئه‌وه نییه ئیدی هه‌موو دیالیکته‌کانی دیکه‌ی زمان بخرینه لاوه و قه‌ده‌غه بکړین. ئه‌و دیالیکتانه ده‌مێن و ده‌توانن درێژه به‌ژیانی خۆیان بده‌ن و سامانی ئه‌ده‌بی و زمانه‌وانیان له‌بواری لیکۆلینه‌وه‌ی زانستیدا بخوینرێت. هه‌روه‌هايش هر ناوچه‌یه‌ک ده‌توانێت له‌پال راگه‌یاندنی سه‌رتاسه‌ریی ولاتدا، ده‌ستگای راگه‌یاندنی بۆ ناوچه‌که‌ی خۆی و به‌و شیوه‌زمانه هه‌بێت؛ راډیۆ و ته‌له‌فیزیۆن و پوژنامه و چاپه‌مه‌نی دیکه‌یش.

ئێستا که وه‌زاره‌تی په‌روه‌رده‌ی کوردستان ده‌یه‌وێ سیسته‌می دوو‌زمانه بخاته کار، ئه‌مه دژایه‌تیکردنی می‌ژووی کورد و هۆشیاری نه‌ته‌وايه‌تی کورد و هه‌ستی نیشتمانپه‌روه‌ریه. من نازانم کێ بپاریکی وه‌های دهرکردوه، به‌لام، گرنگ نییه، هه‌رکێیه‌ک بێت، ده‌بی بلیم هه‌له‌یه‌کی می‌ژوویی و سیاسیی گه‌وره‌ی کردوه. هێنده‌ی من بزاتم و به‌رێز وه‌زیری په‌روه‌رده بناسم، ئه‌و وا بیر ناکاته‌وه و دژی سیسته‌می دوو‌زمانه‌یه، به‌لام به‌رانبه‌ر لادان و له‌پێده‌ه‌رچوونیک و گه‌وره، بۆچی بێده‌نگه؟ هیوادارم کورسیه‌که‌ی خۆی له‌ زمانی کوردی و یه‌کی‌تی نه‌ته‌وه‌ی کورد له‌ لا خۆشه‌ویستتر و پیرۆزتر نه‌بێت.

چاودێر: کردنه‌وه‌ی ناوه‌نده‌کانی وه‌رگیران و فره‌هنگ و زاراوه‌سازی له‌ کوردستاندا، تا چه‌ند کاریگه‌ری ده‌بێت له‌ هێنانه‌ئارای زمانی ستانداردی کوردی؟ پێت وا نییه ده‌سه‌لاتی کوردی له‌م بواره‌دا که‌مه‌ترخه‌مه؟

شاکه‌لی: ئێمه ئه‌گه‌ر له‌باره‌ی ده‌ستگا و ناوه‌ندی جو‌ربه‌جو‌ری فره‌ه‌نگیه‌وه قسه بکه‌ین، ده‌بی هه‌موو باسه‌که له‌یه‌ک چوارچێوه‌دا کو‌بکه‌ینه‌وه، ئه‌ویش چوارچێوه‌ی سیاسه‌تی فره‌ه‌نگیه (السیاسة الثقافية، Cultural Policy). سیاسه‌تی فره‌ه‌نگی ئه‌و ستراتیگیه زانستی و سیاسی و کارگیریه‌یه، ئه‌و نه‌خشه‌ی ڕێگایه‌یه که هه‌ول ده‌دات فره‌ه‌نگ وه‌ک سامانیکی نه‌ته‌وايه‌تی و وه‌ک به‌ره‌مه‌یێکی نه‌ته‌وايه‌تی ته‌ماش

بکات و نه‌خشه داده‌نیت بۆ پیش‌خستن و پەرەپێدان و گەشەکردنی. ئەم نه‌خشەیه له چوارچێوهی سیاسەتێکی نه‌ته‌وهیی و نیشتمانپەرهرانه‌دا و به‌پیتی قۆناخی میژوویی داده‌ڕێژریت، چونکه ئامانجی سیاسەتی فەرهنه‌نگی له قۆناخێکه‌وه بۆ قۆناخێک ده‌توانیت بگۆزیت.

ده‌سته‌لاتی سیاسی کوردستان، که شانزده ساڵه به‌رپرسی سه‌رله‌به‌ری کاروباری کوردستانه، تا ئیستا سیاسەتێکی فەرهنه‌نگی نییه و له‌و پرۆه‌شه‌وه هیچ نازانیت، چونکه ده‌سته‌لاتێکی نه‌خوێنده‌واره. ئیمه ئه‌گەر ته‌ماشایه‌کی کاره‌کانی کۆمه‌له ده‌ستگاهیه‌کی فەرهنه‌نگی کوردستان بکه‌ین: زانستگه‌کان، وه‌زاره‌تی فەرهنه‌گ [ئه‌وان پتی ده‌لین رۆشن‌بیری، که دیاره هه‌له‌یه‌]، ئه‌کا‌دیمیای کوردی، وه‌زاره‌تی پەرهرده، وه‌زاره‌ی خوێندنی بالا، ده‌ستگا ناوه‌ندییه‌کانی راگه‌یاندن... و چه‌ندی دیکه‌یش، ده‌بینین ئه‌مانه به‌ شتیه‌یه‌کی ئه‌زموونگه‌رانه کار ده‌که‌ن، واته هیچ ستراتیگی و هیچ بیرکردنه‌وه‌یه‌کی دوورخایێنیان نییه و نه‌خشه‌یه‌کیان بۆ داها‌توو نییه. به‌ره‌می ئا‌زاوه و بێ‌سه‌روبه‌رییه‌کی وه‌ها ئه‌و دا‌رووخان و هه‌لۆه‌شانه‌وه و دا‌ته‌پینه‌یه که فەرهنه‌گ و زمانی کوردی تووشی بووه. پیت سه‌یر نه‌بی که من تا ئیستا له چه‌ندین دیداردا وتوو‌مه و دووباره‌یشی ده‌که‌مه‌وه، بێ ئه‌وه‌ی نا‌هه‌قییه‌کم کردی‌ت، ئه‌م‌ڕۆ له کوردستاندا یه‌ک تاکه کتیب، یه‌ک تاکه گو‌فار، یه‌ک تاکه رۆژنامه و 'حه‌فته‌نامه و مانگنامه و وه‌رنامه نییه که به کوردیه‌یه‌کی راست و به پێ‌نووسێکی راست نووسرا‌ییت.

پێ‌شنیازی کردنه‌وه‌ی ناوه‌ندی وهرگێ‌ران و فەرهنه‌گ و زا‌راوه‌سازی، ئه‌گه‌رچی پێ‌شنیازی باش و پتو‌سته، به‌لام هیچ ده‌ردێکی فەرهنه‌نگی هه‌لۆه‌شاوه و دا‌رووخا‌وی کوردستان ده‌رمان نا‌کات. ئه‌گەر مه‌سه‌له هه‌ر دامه‌زراندنی ناوه‌ند و ده‌ستگای جو‌را‌وجۆ‌ر بیت، ئه‌وا ئیستا له کوردستاندا ده‌یان ده‌ستگا هه‌ن و له ر‌ووی بودجه و کارمه‌ند و بالا‌خانه و کورسی و قه‌نه‌فه‌وه له ده‌ستگا فەرهنه‌نگیه‌کانی ئه‌وروپا ئه‌گەر چاک‌تر و جوان‌تر نه‌بن، که‌م‌تریش نین. به‌لام ئه‌م ده‌ستگا و هه‌یتوه‌وتانه پتو‌ستیان به‌ می‌شکه، پتو‌ستیان به‌ هۆشیا‌ری و ئا‌وه‌زێکی به‌رز و زانستی و دووربین و د‌ل‌سۆز و لێ‌زانه. ده‌بی سه‌رکردایه‌تی سیاسی کوردستان فێ‌ری ئه‌وه ب‌ب‌یت گو‌ی له که‌سانی شا‌ره‌زا و د‌ل‌سۆز بگ‌ریت، ده‌ست بکاته لێ‌کۆ‌لینه‌وه‌ی جیددی له‌باره‌ی

له بواری سیاسه‌تی فهره‌ه‌نگیدا ئه‌زمونی زۆر و زه‌ه‌ندی گه‌لان و ده‌وله‌تانی دنیامان له‌ بهره‌ستدایه و ده‌توانین سوودیان لێ وهر‌گیرین و به‌پیتی هه‌لومه‌رجی کوردستان و به‌پیتی پاشخانی مادی و پو‌حیی نه‌ته‌وه‌ی کورد له‌و نمونه‌ جیا‌وا‌زانه که‌لک وهر‌گیرین و بیان‌خه‌ینه کار. ده‌توانین ئه‌زمونی پرونا‌کبیرانی جیددی و شاره‌زای کورد، چ له‌ رۆژ‌ا‌وا و چ له‌ کوردستان، بکه‌ینه گه‌نجینه‌یه‌ک و سه‌رمایه‌یه‌ک له‌و بن‌اوه‌دا بۆ به‌دیه‌تانی ئه‌و ئامان‌جانه.

شاگەلى: سەربەخۇيى تىرمىكى سىياسىي پروت و ئابستراكتە، بەلام بەرپوۋەبردن و مومارەسەكردنى سەربەخۇيى پىويستى بە كۆمەللى دەستگا و رېكخراو و چەمك و بىر و ھۆشيارىيە كە لە سەرخان و ژىرخانى ولاتىك و نىشتمانىكدا جىگەيان ھەيە و كاركرديان دەبىت. زمانىش يەككىكە لە بنەما گرنگەكانى ھەبوون و پىشكەوتنى نەتەوۋە نىشتمان. ئىمە ئەگەر بمانەوئى ھەم كۆمەللى خۆمان پىش بەخەين و بىكەينە بەشكىكى زىندووى شارستانەتتى ئەمروى جىهان و ھەمىش لەو شارستانەتتىيەدا بەشدارىيەك بكەين و جىدەستمان ديار بىت، بى زمانىكى تۆكمە و دولەمەند و زىندوو ناتوانىن ئەو بەشدارىيە بكەين. كەواتە دىسان دەرگەرپىنەوۋە بۆ سەر ئەو بىر و پىشنىازانەي لە وەرامى پرسىيارەكانى پىشووۋدا پىشكەشم كردن لەبارەي زمانى ستاندارد و گرنگىي زمانىكى وەھاوۋە بۆ دروستبوونى نەتەوۋە. ئەم بىرانە ھەموويان بە شتوۋەيكى زۆر توندوتۆل و ئۆرگانىك پىكەوۋە بەستراون و كار لە يەككى دەكەن.

زمانی کوردی له ئاستانهی سهردهمیکی تازهدا

له ماوهی دوو سئ سالی رابوردوودا سهەدان وتار و لیكۆلینهوه و دیداری رۆژنامهوانی له دهستگاكانی راگهیاندنی كوردستان و مالهپرهكانی ئینتهرنیتهدا لهسهر كیشهكانی زمانی كوردی بلاو كراونهتهوه. سیماي ههره زالی بهشیکی یهكجار زۆری ئهوانوسین و بابەتانه ئهوهبووه كه له روانگهییهکی زانستییهوه نه‌نووسراون و به‌لگه‌هێنانه‌وه و هاو‌پرسه‌کییه‌كان به‌ره‌می بیر‌کردنه‌وه‌یه‌کی ته‌س‌کی ئیدیۆلۆگی و سیاسی بوونه، كه هیچ پتوه‌ندییه‌کیان به زمانه‌وانی و باسه‌كانی زمانی كوردیه‌وه نه‌بووه. لیكۆلینه‌وه‌ی زانستی، له پال ئامانجی‌کی بته‌پیدا كه گه‌یشه‌نه به راستی و دروست‌کردنی چه‌مك و تیگه‌یشه‌نتی‌کی وه‌هایه كه ببیته بته‌مای پێشكه‌وتن و گه‌شه‌کردن له دیسیپلینه جۆراوجۆره‌كانی زانستدا، ئه‌وانه‌و به‌رزو‌یستیه‌شی هه‌یه كه له چوارچێوه‌ی بابەتی‌کی كیشه‌ئاسادا ده‌وله‌م‌ندییه‌کی زانیاری دروست بكات. ئیمه كه ئه‌وانوسینه‌وه‌ی له‌ بواری كیشه‌كانی زمانی كوردیدا نووسراون و ده‌نووسرین به‌ سه‌ر ده‌كه‌ینه‌وه، ده‌بینین هیچ مه‌رجی‌کی زانستییان تیدا ره‌چاو نه‌كراوه. ره‌نگه‌ تاكوته‌را نووسین هه‌بن كه پیزه‌پن و ناكه‌ونه به‌ر ئه‌وه‌زارییه زانستی و ئیپیستیمۆلۆگییه‌ی كه بووته دیارده‌یه‌کی ئاشكرا و سه‌رده‌ست له ئه‌مرۆی فه‌ره‌نگی كوردیدا.

بابه‌تی ئه‌م لیكۆلینه‌وه‌یه‌ی لی‌رده‌ا بلاو ده‌كریته‌وه، زمانه، زمانی كوردی، و به‌سه‌ر دوو پرسیار، یا دوو كیشه‌دا دا‌به‌ش ده‌بیت:

یه‌كه‌م: ئه‌لفوبی

كورد ده‌بی چ ئه‌لفوبیه‌ك به‌ كار بیات؟ ئه‌وانه‌لفوبیه‌ی كه چه‌ند سه‌ده‌یه‌كه به‌ كاری ده‌هێنیت و هه‌موو ئه‌ده‌بی كلاسیکی كورد و به‌شی ههره زۆر و گرنگی ئه‌ده‌بی تازه‌یشی پێ ده‌نووسریت؟ یا ئه‌وانه‌لفوبی لاتینی تورکییه‌ی كه نزیکه‌ی ۶۰ تا ۷۰ سالیكه دامه‌زرتی‌نراوه، به‌لام ته‌نیا له‌ ماوه‌ی ۱۵-۲۰ سالی رابوردوودا به‌ شیوه‌یه‌کی سنووردار، له هه‌ندێ ناوچه‌ی كوردستاندا به‌ كار هێنراوه و به‌شی‌کی یه‌كجار كه‌می

ئەدەبی کوردی، بە زاراوی کوردیی باکور، پێ دەنوسریت؟ ئەم دوو ئەلفوبییە لە ڕووی دەنگەوه تا چ پادەیهک وەرانی پێویستییەکانی زمانی کوردی دەدەنەوه؟ ئایا بە کردەوه، دەکرێ نەتەوهیهک ھەروا بەناسانی واز لە ئەلفوبییەک بھێنێت و دەست بکاتە بەکارھێنانی ئەلفوبییەکی دیکە؟ ئایا کاریکی وەھا تا چ پادەیهک زیان بە نەوێکانی داھاتوو دەگەینێت و لەو گەنجینە فکری و ئەدەبی و زانیارییە ئێمە پێ چەندی دەگاتە دەستی ئێوان؟ لەم ڕۆوێ ھەم ئەزموونی بەشی ھەرە زۆری گەلانی دنیامان لە بەردەستدان، کە خاوەنی فەرھەنگ و شارستانەتیی ڤیرین و دەولەمەندن و لە دنیای ئێمە پێشدا، لە پلەیهکی یەکجار بەرز و سیاسی و ئابووری و فەرھەنگیدا نەخشیان ھەیە، بەلام ھەرگیز دەستبەرداری فەرھەنگ و شارستانەتیی خۆیان، کە ئەلفوبییەکی یەکیکە لە کۆلەکە پتەوێکانی، نەبون، ھەمیش ئەزموونی تورکیای "بەناو" مۆڤێرن و تازە، کە بە ھۆی سیاسەتی ڕەگەزپەرستانەیی مستەفا کەمال ئەتاتۆرکەو، ئەلفوبییە لاتینی بەسەر گەلانی تورکیادا سەپاند و بە ناوی تازەکردنەوه و نزیکبوونەوه لە ئەوروپا، نەتەوێ تورکی لە فەرھەنگ و شارستانەتیی ڕۆژھەلات دوور خستەوه، بەلام ھەرگیز نەیتوانی بێت بە ئەوروپایی.

دووھم: زمانی ستاندارد، یا زمانی ئەدەبی یەکگرتوو

ئایا دەتوانین بڵێن کوردی زمانیکی ستاندارد و یەکگرتوو؟ ئایا ئەو دوو شیوہ ئەدەبییە کە ئێستا لە ئارادان، ھەر یەکیان زمانیکی ئەدەبی و ستانداردە، یا دەتوانیت ئەو ڕۆلە ببینیت؟ ئایا دەبێ کورد یەکیک لەم دوو شیوہیە ھەڵبژێرێت، یا بە تێکەڵکردنی ھەردووکیان زمانیکی تازە و جیاواز "دروست بکات؟" ئایا ھەر چارەسەر و ئەنجامگرییەکی ئێمە پێشکەشی کوردستانی خواروودا (خوارووی کوردستان یا کوردستانی عێراق) پێی بگەین، تا چەند بۆ بەشەکانی دیکە کوردستان گەرنە و دەکرێ پێڕۆی بن؟ لەم جۆرە پرسیارانە زۆر و بەشی ھەرە زۆری ئەو کەسانە لە دوو سێ سالی دوایدا، لەم بوارەدا دیداریان لەگەڵ کراوە، یا وتاریان نووسیوە، لێ نزیک کەوتوونەتەو و ھەولیان داوە بەپێی بۆچوونی خۆیان و ھەم بەدەنەو و بابەتەکە دەولەمەند بکەن.

لێکۆڵینەو و شیکردنەوێ بابەتی ئەلفوبیی و زمانی ستاندارد، ھەر بەو نابییت کە نووسەرێک یا ڕووناکبیرێک بەپێی ھەز و میزاج، ھەڵبژێست لەبارەبەو و ھەر بگرت.

ئەم بابەتە رەگوریشەيەکی زانستی و سیاسی و میژوویی و فکریی قولتیری ھەيە و بە سەدان دەزووی فەرھەنگی و ئیدیۆلۆگی و زانیاری بەستراوہ بە ئیستا و داھاتووی نەتەوہ و نیشتمانیکەوہ کە ھیشتا لە سەرەتای خۆدروستکردن و خۆپێگەیانندايە.

ئەگەرچی کیشەي ئەلفووبی پشتریش ھەندئ جار بووہتە بابەتی گوتوبیژ و نووسین، بەلام لەبەر ئەوہی بازنەي خوینەر و خوینەواری وەک ئەمڕۆ فراوان نەبووہ، باسەکە ھەر لەناو دەستەيەکی پروناکبیر و نووسەردا ماوہتەوہ. تەنانت لە بەرھەمی ئەو گوتوبیژانە تەنیا چەند وتاریکی کەم ماوہتەوہ و گەیشتووہتە ئیمە. ئەو وتارانەیش تا رادەيەکی زۆر لە کرۆکی راستەقینەي باسەکەوہ دوورن و تەنیا جوړیکن لە پیداهەلدان یا ھیرشبردنەسەر، بئ ئەوہی شوړ ببنەوہ بۆ ناو رەگە زانستیيەکانی بابەتەکە.

زمانی ئەدەبیي یەگرتوو، یا زمانی ستاندارد، وەک ھەندئ لە لیکۆلەرەوان پتیاں خۆشە ناوی لئ بنین، رەنگە لە بازنەيەکی فراوانتردا باس و گوتوبیژي لەسەر کرابیت. ئەو نووسەر و پروناکبیر و زمانزانانی بەشداریاں تیدا کردووہ، نەک تەنیا لە روانگەيەکی زانستی و زمانەوانییەوہ لئی کۆلیونەتەوہ، بەلکە ھەولیان داوہ باسەکە ببەستنەوہ بە پاشخانی میژوویی و ئاسۆ سیاسی و شارستانەتيەکانی دواړوژي کوردیشەوہ. وا پئ دەچیت لە کۆنگرەي مامۆستایانی کوردیشدا لە شەقلاوہ، ھاوینی ١٩٥٩، ئەم دوو باسە؛ زمانی ئەدەبیي یەگرتوو و ئەلفووبی، گرنگترین بەشی بەرنامەکانی کۆنگرەکە بوویتن.

دوای رووخان و ھەلوەشانەوہي ئیمپراتۆري عوسمانی، کوردستانی باشوور، یا کوردستانی عیراق، تاکە بەشێکی کوردستان بووہ کە تیدا مەسەلەي زمانی کوردی و خویندن بە زمانی کوردی و ئەو بابەتانەي سەر بەو باسەن، بوویتنە برێگەيەک لە بەرنامەي کاری نووسەران و پروناکبیران و سیاسەتمەداران و پتیکخراوہ سیاسییەکانیشدا.

ئەو گەشەکردنە فەرھەنگییە فراوانەي لەو بەشەي کوردستاندا رووی داوہ، پتووستی گوتوبیژيکی وەھای ھیناوہتە گۆرئ، بەلام دیسانیش ھەرگیز نەبووہتە باسێکی وەھا گەرم و گشتگر کە رووبەروویوونەوہي لئوہ پەیدا بوویتن. لە سالانی یەکەمی دروستبوونی سیستەمی کۆماریدا لە عیراق، رەنگە گرنگترین سەکۆیەک ئەم

باسەى لەسەر کرابیت، کۆنگرەى مامۆستایانى کورد بووبیت لە شەقلاو. (۱)

سالى ۱۹۷۰يش که پروبەرى بەکارهێنانی زمانی کوردی وەک زمانیکی پرەسمی لە عێراقدا و وەک زمانی خۆیندن و فەرەهنگ لە کوردستاندا، زۆر فراوانتر بوو، لەوانە بوو باسیکی وەها ببوواوەتە هۆی کیشە و ئاژاوەیەکی زۆر لەناو نووسەرەکان و پروناکبیران و دەستەلاتداراندا، بەلام سەرکردایەتی سیاسیی ئەو کاتە کورد بە شیوەیەکی زۆر ژیر و دووربینانە، ڕێگەی لەو گرت ئەم بابەتە بێتە بەرەییکی تر، بۆ ئەوەی دۆژمێکی درپندەى وەک بەعس لێیەو دزە نەکات و بۆ سوودی خۆی بە کاری نەهێنێت.

ئەمڕۆ که باشووری کوردستان وەک هەرمێکی فیئیدرال لە پرووی سیاسی و کارگیری و فەرەهنگییەو تا ئەندازەییکی باش سەرەخۆیی و پیشکەوتنی بە دەست هێناوە، بێگومان مەسەلەی زمان دەبێتە یەکێک لە بابەتە هەرە گرنگەکانی ئێستا و پاشەڕۆژی کوردستان. ئەوەی ئەم سەردەمەى لە سەردەمەکانی پێشوو بە تەواوی جیا کردووەتەو ئەوەیە که پێوەندیی فەرەهنگی و سیاسی لەگەڵ پارچەکانی دیکەى کوردستاندا لە ئاستێکی بەرزتر و گەرمتر و چێترداوە. هەلومەرجی فەرەهنگی بەکارهێنانی زمانیش لەو بەشەکانی کوردستاندا لە گوێزەى جاران زۆر گۆراوە. ئێستا لە هەموو بەشەکانی دیکەى کوردستاندا زمانی کوردی، ئەگەر بە پادەییکی کەم و سنوورداریش بێت، بۆ نووسین و بلاوکردنەو بە کار دەبریت، هەرچەندە ناکرێ ئەو بەکارهێنانەى ئەوێ لەگەڵ پیشکەوتنی یەكجار فراوان و بەرچاوی زمانی کوردی لە کوردستانی عێراقدا بەراورد بکرێت. ئەجامیکی مەنتیقی ئەم راستییەیش ئەوەیە که هەر بریارێک لەم پروووە بدریت و هەر گەشەکردن و پیشکەوتنێک بە دی بهێنریت، راستەوخۆ بێت یا ناراستەوخۆ، کار دەکاتە سەر بەشەکانی دیکەى کوردستانیش. هەر بەم پێیەیش پروبەری باسەکە و بازەنى بەشداریکردن لە لیکۆلینەوێکاندا هێندە فراوانە که لە میژووی فەرەهنگی کوردستاندا هەرگیز هاوشیوەیەکی نابینن.

ئەم فراوانبوونە ڕەنگە وا لێک بدرێتەو که نیشانەییکی ساغ و سەلامەتی کەشی فەرەهنگیە و ئەو پێشان دەدات که کۆمەلگەى خۆیندەواری کورد بابەتە کەرم و

(۱) محەمەد، ڕەوشت (ئامادەکار): ئەلفویتی لاتینی... زمانی ستاندارد، بەرگی یەكەم، پرۆژەى تیشک، سلێمانی ۲۰۰۸، ل: ۳۰ - ۳۱، هەروەها کەلێ بەشی دیکەى ئەو کتێبە.

ناوهندییهکان له ڕیگهی گوتوبیژی زانستی و به شیوهیهکی شارستانانه یه کالā دهکه نهوه. به خۆیندنهوهی بهشیک له و تار و لیکۆلینهوه و نووسینهانی له م بواری ده نووسرین و بلā دهکرینهوه، هه ر زو و توشی بیئومییدی دهبن، چونکه به دهگمه ن هه لده که ویت نووسینیک بخوینیته وه به بیریکی زانستی و به پیتی پتوره زانستییهکانی لیکۆلینه وه و توێژینه وه نووسرا بیت.

مه ر ج نییه ئه وهی باسی زمان دهکات، ده بی هه ر زمانه وان بیت، به لام مه رجه با یی ئه وه شاره زای ئه و زانسته بیت که له پووی به لگه و به لگه کارییه وه پشت به بنه ماکانی تیۆرییه زانستییهکان بهستیت. شاره زایی له زانستیکدا، به لای منه وه، هه رگیز مه عنای ئه وه نییه ئیمه هه موو بنه ما و هه موو ئه نجامگرییهکانی ئه و زانسته و ئه و تیۆرییهانی سه ر به زانسته که مان پی راست بیت و شوینی بکهوین، ئه مه به تایبته له بواری زانسته مرۆفانهکاندا (The humanities) راسته. به لام خۆبه ستنه وه به میتۆدۆلۆگی لیکۆلینه وهی زانستییه وه و پتۆییکردنی بنه ماکانی مه نتیقی زانستی له با سیکدا که ره گوریشه ی به سترا وه به زانسته وه گرنگ و پیویسته، من خۆیشم که ئه م قسه یه ده که م، خۆم به زمانه وان/زمانزان دانانیم، ئه گه رچی له ما وهی بیستویینج سالی رابوردودا هه ول م دا وه شاره زایی له زمانزانی دا په ی دا بکه م و خۆم فی ر بکه م.

ره نگه خویندنه ری ئه م نووسینه بۆ ئه وه بچیت که ئه م ئا زاویه یی من با سی ده که م له به ر ئه وه بیت که زمانی کوردی خۆی زمانیکی سه ره تای و پر شو بلا وه و به پتی بنه ماکانی ریزمان و لیکسیکال و گو کاردن کاری بۆ نه کرا وه و، نا کرێ دا وای ریکوپتیکیه ک بکه ی ن که دروست نه بو وه، بیر کردنه وه یه کی وه ها، بیگومان، دووره له و ئه نجامگرییهانه وه که زانستی زمان پیمان ده لیت. نه خشی زمان، ته نه ته زمانی قسه کردنیش، نیشاندهری گرۆ و ناسنامه یه. ئه ندامی کۆمه لیک ئه گه ر ما وه یه ک له کۆمه له که ی خۆی دوور بکه ویته وه، کاتێ ده گه ر پتیه وه نا و ئه ندامانی کۆمه له که ی خۆی و قسه دهکات، یه کسه ر هه ستی پی ده که ن که شیوه ی قسه کردنی گو رآ وه. ئه م نۆر مه زمانه وانیه یه ده بیته پتوهریک بۆ ئه وهی ئه ندامیکی کۆمه له که با سی زمانی "خۆمان" و زمانی "ئه وان" بکات.

له کۆمه لیکدا که زمانی نووسینی هه بیت و سیسته میکی پیشکه وتووی خویندن و په روه رده ی تیدا دامه زرا بیت، چه مکی "زمانیکی راست" به شیوه یه کی ره ها تر

وهردهگیریت: ئەو زمانه شیوهیهکی راستی قسهکردن و تهنانهت نووسینیشی ههیه، که خه‌لکه "خویندهوارهکه" به کاری دههین. واته ئەوهی وهک ئەوان قسه بکات و وهک ئەوان بنووسیت راسته. ئەوه ئەو شیوه راستیه که له خویندنگهکاندا دهخوینریت و کوډ دادهنریت (واته بنهما و پتووجی دادهنریت) بۆ پێزمان و فرههنگهکهی، ههروهها ئەکادیمیا و ئەنجومهن بۆ مشتومالکردن و چاودێریکردنی زمانهکه دروست دهکړین. ههموو ئەم ههنگاوانه به‌شیکن له پرۆسهی په‌یدا‌بوونی زمانی ستاندارد.

له کوردستاندا زۆر ده‌میکه ئەو پرۆسێسه به پتوه چوو و به‌رهه‌میکی باشیشی هه‌بووه، واته ئەو زمانه کوردیه ستانداردهی له سه‌ره‌تای بیسته‌کانی سه‌ده‌ی رابوردووه‌و کاری بۆ کراوه و له چل و په‌نجا و شه‌سته‌کاندا بنه‌په‌ته‌کانی داپێژران و له سه‌ره‌تای هه‌فتا‌کاندا که‌یشه‌ پله‌یه‌کی یه‌ک‌جار به‌رزی رێک‌وێکی و ستاندارد‌بوون. به‌رهه‌میکی ئەو هه‌موو کو‌شش‌ه‌ی سه‌ده‌ی رابوردو ئەوه‌ بوو که کو‌مه‌لیک نووسه‌ر و پروناکبیری گه‌وره‌ دروست بوون، که ده‌توانین ب‌لێن "کوردی راست" ئەوه‌یه ئەوان نووسیویه‌انه و ده‌ینووسن. ئەمرۆیش دیسان ئێمه‌ کو‌مه‌لیک نووسه‌ر و پروناکبیرمان هه‌ن که زمانی نووسینی ئەوان زمانی ستانداردی کوردیه. من که تیک‌ستیک یا کتیب‌یک ده‌خوینمه‌وه و ده‌لێم ئەمه‌ کوردیه‌کی خراپه، یا ئەمه‌ کوردیه‌کی باشه، به‌راستی له‌ می‌شک و بیر‌کردنه‌وه‌دا پتوه‌ریکی زمانه‌وانی و ئیستیتیکی هه‌ست پێ ده‌کهم و په‌نای بۆ ده‌بهم و ده‌یکه‌مه‌ بریار‌ده‌ری راستی و ناراستی زمانی کوردی. ئەو پتوه‌ره‌ زمانه‌وانیه‌ هه‌ر ئەوه‌یه که له به‌رهه‌می نووسه‌ره‌ گه‌وره‌ و کوردیزانه‌‌کانه‌وه هه‌له‌پنجراوه و بووه‌ته‌ بنچینه‌ی زمانی ستانداردی کوردی.

ئەوه‌ی ئە‌م‌رۆ له کوردستاندا روو ده‌دات رووخاندن و هه‌له‌وه‌شاندنه‌وه‌ی ئەو ده‌ست‌که‌وته‌ گه‌وره‌ نه‌ته‌وايه‌تییه، واته هه‌له‌وه‌شاندنه‌وه‌ی زمانی ستانداردی کوردی، له‌به‌ر هه‌ندێ به‌ر‌وه‌ه‌ندی ته‌س‌ک و بێ‌نرخ‌ی ناوچه‌یی و سیاسی و ئیدیلۆژی. له کاتێکدا سه‌ر‌کر‌دایه‌تی سیاسی کوردستان له شه‌ست و هه‌فتا‌کاندا (مه‌به‌ستم بارزانی گه‌وره‌یه) زۆر ژیرانه‌ پشتیوانی ئەو پرۆسێسی ستاندارد‌بوونه‌ی ده‌کرد و ده‌یچه‌سپاند، سه‌ر‌کر‌دایه‌تی سیاسی ئە‌م‌رۆی کوردستان رێک به‌ پێچه‌وانه‌ی ئە‌وساوه، رۆژ له‌ دوا‌ی رۆژ، یه‌ک به‌ یه‌ک بنهما و کو‌له‌که‌کانی ئەو زمانه‌ ستاندارده‌ ده‌رووخینیت و هه‌له‌وه‌شینیت‌ته‌وه. ئەو ده‌ست‌گا به‌‌ناو زانستیانه‌ی سه‌ر‌کر‌دایه‌تی سیاسی ئە‌م‌رۆی کوردستان دایمه‌زاندوون، هه‌ر هه‌موویان خزمه‌تی ئەو رووخاندن

و هه‌لۆه‌شانده‌وهیه ده‌که‌ن، ئه‌نجامی ئه‌م باره‌ کاره‌ساتنامێزه‌ ئه‌وه‌یه که پێوه‌ری زمانی ستانداردی کوردی و "کوردیه‌کی راست" ته‌نیا تێکست و نووسینی ئه‌و نووسهر و پرووناکبیرانه‌یه که به‌ره‌می ئه‌و سه‌رده‌مه‌ی رابوردوون و ژماره‌هیشیان، ئه‌گهر زۆریش به‌ گه‌شبینی ته‌ماشای بکه‌ین، په‌نگه‌ خۆی بدا له‌ پانزده‌ بیست که‌سیک. ده‌ستگا زمانه‌وانی و په‌روه‌رده‌یی و فه‌ره‌ه‌نگی و به‌ناو زانسته‌یه‌کانی ئه‌م‌پۆی کوردستان زۆر له‌وه‌ لاوازترن بتوانن جاریکی دیکه‌ پرووناکبیر و نووسهری وه‌ها به‌ره‌م به‌ێنن.

به‌شی زۆری نووسهر و پرووناکبیرانی شاره‌زای کورد به‌گشتی له‌سه‌ر ئه‌وه‌ کۆکن که ئه‌و شیوه‌زمانه‌ی ئێستا له‌ کوردستانی عێراق و تا راده‌یه‌کیش له‌ کوردستانی ئێراندا پۆلی زمانی ستاندارد (و په‌سمی) ده‌بینیت، تاکه‌ شیوه‌یه‌کی زمانی کوردیه‌یه که ده‌توانیت و ده‌بێ بکری به‌ زمانی په‌سمی کوردستان. که باسی کوردستانیش ده‌که‌ن مه‌به‌ستیان هه‌موو کوردستانه‌، واته‌ ئه‌و به‌شانه‌یش که ئه‌م‌پۆ بواری به‌کاره‌ێنانی زمانی کوردییان تێدا نییه‌. به‌لام هه‌ر له‌ناو پرووناکبیر و نووسه‌راندا که‌سانێک هه‌ن ئه‌وه‌ جه‌خت ده‌که‌ن که ئه‌وان باس له‌ کوردستانی عێراق ده‌که‌ن، به‌و پێیه‌ی که ته‌نیا له‌و به‌شه‌ی کوردستاندا زمانی کوردی ستاتوووسێکی په‌سمی هه‌یه و نا‌کرێ ئێستا باسی به‌شه‌کانی دیکه‌ی کوردستان بکه‌ین. ده‌بێ سه‌رنجی ئه‌وه‌یش بده‌ین که ته‌قربه‌ن هه‌ر هه‌موو ئه‌و شاره‌زایانه‌ی له‌باره‌ی زمانی کوردیه‌وه‌ ده‌نووسن، ناوانانی ئه‌و شیوه‌زمانه‌ به‌ "سۆرائی" به‌هه‌ڵ داده‌ێنن و له‌جێی ئه‌و ناوی "کوردیی ناوه‌ندی/ناوه‌راست یا کوردیی خوارو" به‌ راست ده‌زانن. ئێستا ئیدی ئه‌وه‌یش شاراه‌ نییه‌ که ناوه‌ێنانی ئه‌و زمانه‌ ئه‌ده‌بییه‌ وه‌ک "سۆرائی" مه‌به‌ستێکی نازانستی و ته‌کتیکی له‌ پشته‌وه‌یه‌ بۆ بچووک پێشان‌دان و داشکاندنێ نرخی ئه‌ده‌بی و فه‌ره‌ه‌نگی زمانه‌ ئه‌ده‌بییه‌که‌.

کاتی نووسهر و پرووناکبیری کورد ئه‌و شیوه‌زمانه‌ به‌ باشتترین و گونجاوترین شیوه‌ داده‌ێنن بۆ ئه‌وه‌ی بکریته‌ زمانی په‌سمی کوردستان، دیاره‌ کۆمه‌ڵی به‌لگه‌ی میژوویی و زانستی ده‌هێننه‌وه‌ بۆ پشتگری هه‌لۆسته‌که‌یان. ئێمه‌ ده‌توانین ئه‌و به‌لگانه‌ی لای زۆربه‌ی نووسه‌ران دووباره‌ ده‌بنه‌وه‌ به‌م جوهره‌ کورت بکه‌ینه‌وه‌:

١. کوردیی خوارو ده‌وله‌مه‌ندترین شیوه‌زمانی کوردیه‌یه، چونکه‌ هه‌م له‌ قۆناغی کلاسیکدا و هه‌میش له‌ قۆناغی تازه‌دا ئه‌ده‌بییاتێکی فراوان و ده‌وله‌مه‌ندی پێ

نووسراوه و کۆمهڵیک له نووسەر و شاعیره هه‌ره‌ گه‌وره‌کانی کوردستان به‌م شێوه‌یه‌ به‌ره‌مه‌کانی خۆیان نووسیون.

٢. به‌ پێچه‌وانه‌ی دیالێکته‌کانی دیکه‌ی زمانی کوردیه‌وه‌ که‌ هه‌ر یه‌کێکیان له‌ سه‌رده‌می‌کدا زمانێکی ئه‌ده‌بیه‌ی ناوچه‌یه‌کی کوردستان بووه‌ و دواتر به‌ هۆی هه‌لۆه‌شانه‌وه‌ی ئه‌و ده‌سته‌لاته‌ سیاسیه‌وه‌ که‌ بووبووه‌ پالێشتی، ئه‌وانیش پۆلی خۆیان له‌ ده‌ست داوه‌، کوردیه‌ی ناوه‌راست هه‌ر له‌ سه‌ره‌تای دامه‌زرانیه‌وه‌ وه‌ک زمانێکی ئه‌ده‌بیه‌ی و تا ئه‌مڕۆیش، بێ ناویر، ئه‌و نه‌خشه‌ی هه‌بووه‌. ئه‌مه‌ وا ده‌کات که‌ بپێته‌ تاکه‌ شێوه‌یه‌ک که‌ می‌ژووێه‌کی بێ راوه‌ستان و بێ ناویری له‌ پشته‌وه‌یه‌.

٣. کوردیه‌ی ناوه‌راست یا خواروو له‌ سه‌رده‌می پاشایه‌تیه‌ی شێخ مه‌حموودی حه‌فیددا زمانی په‌سمیه‌ی حوکومه‌تی کوردستان بووه‌، هه‌روه‌ها‌یش له‌ سه‌رده‌می کۆماری کوردستاندا به‌ سه‌رکرده‌یه‌تی قازی مه‌مه‌د دیسان زمانی په‌سمیه‌ی کۆماری کوردستان بووه‌. له‌ سه‌رده‌می ده‌سته‌لاتی شۆڕشی ئه‌یلوولدا (١٩٦١-١٩٧٥) به‌ سه‌رکرده‌یه‌تی مه‌لا مسته‌فای بارزانی و له‌ سه‌رده‌می شۆڕشی تازه‌شیدا دیسان هه‌ر کوردیه‌ی خواروو زمانی په‌سمیه‌ی ده‌ستگا‌کانی شۆڕش بووه‌ له‌ سه‌رتاسه‌ری کوردستانی عیرا‌قدا، چ ئه‌و کاتانه‌ی خه‌باتی چه‌کدارانه‌ کراوه‌ و چ ئه‌و سالانه‌یش که‌ سه‌رکرده‌یه‌تی سیاسیه‌ی بزوتنه‌وه‌که‌ ده‌سته‌لاتی سیاسیه‌ی و کارگیریه‌ی به‌ ده‌ست بووه‌. ئێستایش له‌ سالی ١٩٩٢ هه‌و که‌ هه‌رێمی کوردستان عیراق به‌ شێوه‌یه‌کی په‌سمیه‌ی حوکومه‌تی فێده‌رالییه‌، دیسان هه‌ر ئه‌و شێوه‌زمانه‌ی زمانی په‌سمیه‌ی حوکومه‌ت و سیاسه‌تمه‌دار و سه‌رکرده‌کانی کوردستانه‌، هه‌ر به‌و هۆیه‌یشه‌وه‌ له‌ بواری سیسته‌می کارگیریه‌ی و پۆژنامه‌گیریه‌ی و دیپلۆماسیه‌ی و سیاسیدا به‌ شێوه‌یه‌کی فراوان گه‌شه‌ی کردووه‌ و له‌ پڕوی زاراوه‌سازیه‌وه‌ ده‌وله‌مه‌ندتر بووه‌.

٤. کوردیه‌ی خواروو له‌ ماوه‌ی ٩٠ سالی رابوردوودا زمانی په‌سمیه‌ی خۆندن و په‌روه‌رده‌ بووه‌ له‌ خۆندنه‌گه‌کانی کوردستانی عیرا‌قدا، له‌ پله‌ جیاوازه‌کانی خۆندن، له‌ سه‌ره‌تایه‌وه‌ تاده‌گاته‌ زانسته‌، سا‌ئیت‌ر ئه‌و سیسته‌می په‌روه‌رده‌یه‌ له‌ ناوچه‌یه‌کی سنوورداردا بووبێت یا سه‌رتاسه‌ری کوردستانی عیرا‌قی دا‌پۆش‌یبێت. ئێستایش سیسته‌می خۆندن و په‌روه‌رده‌ نزیکه‌ی سه‌رتاسه‌ری کوردستانی گرتووه‌ته‌وه‌ و هه‌ر به‌و شێوه‌زمانه‌یش دا‌پۆش‌راوه‌.

٥. له‌ بواری پۆژنامه‌گیریه‌ی و کتێب و وه‌رگیراندا، کوردیه‌ی خواروو تا راده‌یه‌کی

یه کجار زۆر پێش کهوتوو و شاکاری زۆر گهوره و گرنگی پێ نووسراوه و زۆر له شاکاره ئهدهبی و زانستییهکانیش تهرجه مهی ئهم شپوه زمانه کراوه. ئهگه رچی کوردیی خواروو ئیستایش نهخشی زمانیکی رهسمی و ستاندارد دهبینیت، به لام دهکری بهوه دهولمه ندر بکریته که وشه و زاراوه و دهبرپین له دیالیکتهکانی دیکه ی زمانی کوردیهوه وهر بگریته، به تایبهتی ئهوانه یان که پاشخانیکی ئهدهبی و فرههنگییان هیه، وهک کوردی (کرمانجی) ی سهروو و ههورامی.

یه کهم: پێنوس و ئهلفوی

ئهلف: پێنوس یا راستنوسی (Orthography)

پاشخانیکی میژوویی، به کورتی

کیشهی پێنوس له زمانی کوردیدا یهکیکه لهو کیشانهی که ههر له زۆر زووهوه زمانزانیان کورد ههستیان پێ کردوو و ههولیان داوه چارهسهری بۆ بدۆزنهوه، بهو ئامانجهی که بتوانرێ وشهی کوردی به شپوهیهکی راستی وا بنووسرێته که لهگهڵ شپوهی گۆکردنی وشهکاندا و لهگهڵ دهنگهکانی زمانی کوردیدا بگونجێته. دیاره کیشهی پێنوس تهنیا پێبهستی دهنگ (لیردها مه بهستم فۆنهتیکه) نییه، به لکه پێوهندییهکی زۆریشی به پێزمانهوه، به مۆرفیمی وشهکانهوه و به سینتاکسیشهوه، ههیه. چارهسهری کیشهکانی پێنوسی کوردی به کۆمهلی قوئاغی جیاوازا تپه ریوه و کاریکی یه که دهست و یه کگرتوویش نه بووه، چونکه نه دهستگایهکی سیاسی و کارگری و نه دهسگایهکی فرههنگی ناوهندی نه بووه تا ئهم ههولدان و چارهسهرانه یهک بخات. وا پێ دهچیت زمانزانی کورد، یا ئهو که سانهی سهروکاریان لهگهڵ نووسینی کوردیدا هه بووه، له پێشدا چارهسهریان بۆ کۆنسوانتهکان دۆزیوه تهوه و دواتریش بزویتهکان (قاوڵ یا فۆکال). من چاپی یه که می فرههنگه که ی شیخ یووسف زیانوددین پاشای خالیدی مهقدسی (۱۸۴۲- ۱۹۰۶) م لایه که سالی ۱۸۹۴ چاپ کراوه. له ویدا نووسهر بۆ دهنگهکانی (پ، چ، گ، ژ) تپ یا نیشانهی تایبهتی داناوه. پهنگه ئه مانه زۆر گرنگ نه بن چونکه پێشتر لای فارس ئهم تپانه هه بوون و کوردیش چاوی لهوان کردوو، به لام سی نیشانه لهو فرههنگدا به لای منه وه یه کجار گرنکن؛ دهنگهکانی (ف) و (ق) و (ی) که نیشانهی

پهنگه ئیমে بهتهواوی ئاگاداری ئەو هەولدان و پیفۆرمانە نه‌بین که به درێژایی میژووی به کوردی نووسین کاریان بۆ کرابێت. هەندی له‌و بنهما و نیشانانه له‌ ڕێگهی دەستنووسه‌ کۆنه‌کانه‌وه‌ به‌ ئیمه‌ گه‌شتوون و به‌ هۆی ئەوانه‌وه‌ ڕێگه‌هێشتووین که که‌سانێک هه‌بوونه‌ بیریان له‌وه‌ کردووه‌ته‌وه‌ کوردی ده‌بی چۆن بنووسرێت. دوا‌ی ب‌لا‌وب‌وونه‌وه‌ی کتیب و ڕۆژنامه‌ به‌ زمانی کوردی ئیتر وێنه‌یه‌کی ڕوونتری ئەو پ‌رۆ‌س‌س‌ی پ‌یفۆ‌ر‌م‌ک‌اری‌یه‌مان بۆ ماوه‌ته‌وه‌؛ وێنه‌یه‌کی چاپکراو، که ده‌گاته‌ ده‌ست خه‌ڵکی زۆتر. دواتریش کاتێ له‌ کوردستانی باشوور زمانی کوردی پ‌له‌ و ستاتوو‌سی زمان‌کی نیوچه‌پ‌ه‌سم‌ی یا پ‌ه‌سم‌ی و‌ه‌ر‌گ‌رت‌و‌وه‌ و کۆمه‌ڵی گۆڤار و ڕۆژنامه‌ی پ‌یشه‌نگ ب‌لا‌و کراوه‌ته‌وه‌، هه‌ول‌دا‌نه‌کان چوونه‌ته‌ چوارچ‌ۆمه‌یه‌کی پ‌ه‌سم‌ی و فراوانتره‌وه‌ و بنه‌ماکانی پ‌ینووس به‌ شێوه‌یه‌کی ڕوونتر ڕۆ نارون، تا ده‌گاته‌ سالانی دامه‌زرانی کۆری زانیاری کورد له‌ به‌غدا و چهند ده‌ست‌گ‌ایه‌کی دیکه‌ی زانستی و فره‌ه‌نگی. له‌ ئەنجامی ئەو چاکسازی و پ‌یفۆ‌ر‌م‌انه‌دا پ‌ینووسی کوردی له‌ سه‌ره‌تای هه‌فتا‌کانی سه‌ده‌ی رابوردوودا تا راده‌یه‌کی باش ڕێک خرا و جێی خۆی گرت و تا سالانیکیش دواتر له‌ناو به‌شی هه‌ره‌ زۆری خوێنه‌وار و نووسه‌ر و ڕووناک‌بیرانی کوردستاندا پ‌ی‌ڕ‌ۆ‌یی ده‌کرا.^(٥)

له‌ سه‌ره‌تای نه‌وه‌ده‌هه‌کانه‌وه‌ فره‌ه‌نگی کورد و زمانی کوردی و وشه‌ی کوردی پ‌ێی نایه‌ سه‌رده‌میکی تازه‌وه‌ که له‌ هه‌موو ڕوویه‌که‌وه‌ له‌ رابوردووی هه‌زارساله‌ی جیاوازه‌. له‌م سه‌رده‌مه‌ تازمه‌دا بووین به‌ ئاشنای ئازادی، بووین به‌ دۆستی سه‌ربه‌خۆی و بووین به‌ خاوه‌نی نیشتمانێک، به‌لام زمانه‌که‌مان، زمانی کوردیمان، دۆراند و فره‌ه‌نگی کوردمان دزیو کرد و وشه‌ی کوردیمان له‌ ده‌ست ده‌رچوو. ئیمه‌ ئەگه‌ر له‌ تایبه‌تمه‌ندییه‌ فره‌ه‌نگیه‌کانی ئەم سه‌رده‌مه‌ ورد ببینه‌وه‌ ده‌توانین به‌ درێژی قسه‌یان له‌سه‌ر بکه‌ین و به‌پێی ژماره‌ و ئامار زۆر شت ب‌ل‌ێ‌ن و ل‌ێ‌ک‌ۆ‌ل‌ێ‌نه‌وه‌ پ‌ێش‌که‌ش بکه‌ین. ئەگه‌ر به‌وردی سه‌رنج ده‌ین ده‌بینن ئەمه‌ سه‌رده‌می ڕووخانی فره‌ه‌نگی کورد و هه‌ل‌وه‌شانه‌وه‌ی زمانی کوردیه‌. ده‌کرێ له‌م ڕووه‌یشه‌وه‌ به‌ شێوه‌ی جیاواز دیاره‌کان بخوێنینه‌وه‌ و ئەنجام‌گ‌ری جۆراوجۆریان ل‌ێ‌ هه‌ل‌ێ‌نج‌ێ‌نین. من

(٥) دۆکتۆر ئەوپه‌حمانی حاجی مارف (١٩٤٠ - ٢٠٠٧) له‌م بواره‌دا کۆمه‌ڵی وتار و ل‌ێ‌ک‌ۆ‌ل‌ێ‌نه‌وه‌ی باشی ب‌لا‌و کردوونه‌وه‌. بۆ نموونه‌ ب‌ر‌وا‌نه‌: حاجی مارف، ئەوپه‌حمان (دۆکتۆر): پ‌ینووسی کوردی به‌ ئەلفبێتی عه‌ره‌بی، به‌غدا ١٩٨٦.

ئىستا، لەم نووسىندا، ئەو ھەموو لايەن و دياردا ناتەندروستانە ناكەمە بابەتى
 لىكۆلىنەو و بەراوردکردن، بەلكە دەمەوى لە پلەى يەكەمدا باسى رېنوس بەكم.
 من نازانم لە كوردستانى ئەمىردا ژمارەى گوڤار و رۆژنامە و ھەفتەنامە و
 مانگنامە و وەرژنامەكان چەندە، بەلام ئەگەر لە بىرم مابىت، لە جىگەيەكدا
 خويندەمەو، لە سىسەد بەرەو ژووورە.^(۷)

من نازانم سالانە چەند كىتب چاپ دەكرىت، بەلام بەپى ژمارەى پەخشخانە و
 نووسەران و دەنگوباسى ناو رۆژنامەكان بىت، دەبى لە دووھزار كەمتر نەبىت.
 لەمانەيش بترازى ژمارەى ئەو كىتبەنەى سالانە لە خويندەكاندا، لە سەرەتايەو
 بگرە تا دواناوەندى، و لە زانستگە و پەيمانگەكاندا دەخويندەن ناكرى لە چەند
 ھەزارىك كەمتر بىت. ئىستا ئەم ھەموو كىتب و رۆژنامە و گوڤار و چاپەمەنيە بەيە
 پىش چاوى خۆت، ئەوجا بزەنە چۆن زمانىكى لاواز و نەخۆش، فەرھەنگىكى سادە و
 رۆتورەجال و رېنوسىكى خوار و گىر، وەك چۆن ئاگر بەر دەبىتە پووش و پەلاش،
 ئاوەھا بەريوونەتە ئاوەز و ھۆش و بىرەوهرى و وزەى داھىنانى مەروڤى كورد، لە
 خويندەكارىكى پىنج شەش سالانەو بەگرە تا دەگاتە نووسەرىكى ھەفتا سالان. ئەمە
 كارەساتىكى نەتەوايەتيە، ئەمە تاعوونىكى فەرھەنگىيە و پەتايەكى زمانەوانىيە.
 ئەگەر جاران ھەموو دواكەوتنى زمان و ھەزارى فەرھەنگى خۆمان دەكرە تاوانى
 دوژمنان و داگىركاران، ئەمىر ھەموو پاساوانىكى ئەم لىقەومانە بيانوھىنانەو مەيەكى
 درۆژنانە و ھەلخەلەتەين و فريودەرانیە. من گەلى جار و لە زۆر دەرڤەندا وتوومە و
 ئىستايىش دەيلەمەو، بى ئەوھى ناھەقيەكم كەربىت، ئەمىر لە كوردستاندا يەك تاكە
 كىتب، يەك تاكە گوڤار، يەك تاكە رۆژنامە و ھەفتەنامە و مانگنامە و وەرژنامە نيە
 كە بە كوردىيەكى راست و بە رېنوسىكى راست نووسرايەت.^(۷)

من خۆم كە لە ماوەى يانزەدە سالدا گوڤارى "مامۆستاي كورد"م بلأو كەردەو، لە
 سەرەتاوە نا، بەلام ھەر نەبى لە ناوەراستى ئەو ماوەيەدا لەبارەى رېنوسەو
 كۆمەلى ئەنجامگرم لا گەللە بووبوون كە لە روى زانستىيەو دەمتوانى بەرگريان

(۶) لەم رۆوھە نامار و ژمارەى تەواومان لە بەردەستدا نيە. ھەر دواى نووسىنى ئەو لىكۆلىنەو مەيە
 لە سەرچاوەيەكى دىكەدا ئەو ھەم بەرچاوەكەوت كە ژمارەى رۆژنامە و گوڤار و مانگنامە و
 وەرژنامەكانى كوردستان لە ۶۰۰ زياتر، سەرچاوەيەكى دىكەيش ژمارەى ۸۰۰ دابوو.
 (۷) شاكەلى، فەرھاد: زمانى كەردەلول، خەونى شەبە، پرۆژەى تيشك، ۲۰۰۸، ل: ۲۳۰ - ۲۳۲.

لای بکەم و بە نووسەرێکی کورد، کە بەرھەمیکی دمنارد لە گۆڤارەکەدا بلۆ بکریتهوه، بلییم من پێنووسەکە دەستکاری دەکەم و لەگەڵ پێنووسی گۆڤارەکەدا دەیگونجینم. ئیستا ئەگەر تەماشایەکی ژمارەکانی مامۆستای کورد بکەیت، دەبینیت بەرھەم و نامەی زانا و نووسەرانێ گەورە و ناوداری وەک مەسعوود محەمەد، کەمال مەزھەر ئەحمەد، مەرف خەزەندەر، محەمەدی مەلا کەریم، سەید محەمەدتاھیری هاشمی، شێرکۆ بێکەس و لەتێف ھەلمەت و زۆری دیکەیان تێدا بلۆ کراوتەوه.

کە نووسەرێکی ئەزمووندار و شارەزا و زمانزان بیهوێ دەست بەو بنەمایانەی پێنووسەوه بگریت، کە لە ئەنجامی سالاڤتیکێ دووردیژێ نووسین و لیکۆلینەوهدا پێیان گەشتوو، من پێزی ئەو ویستەیی دەگرم، بەلام پێشیم خۆشە گوتیبێژێکی زانستی لەگەڵدا بکەم، بۆ ئەوەی تێبگەم لەو ڕووەوە چۆن بیر دەکاتەوه و بە چ شێوەیەک بەرگری لەو بنەمایانە دەکات. ئیستا بوو بە نەریتیک کە تەنانەت کۆلەخوێنەوار و زەینووسەرەکانیش خەوش و نەزانیی خۆیان بەو دەشارنەوه کە گواپە ئەوانیش بیرێ تایبەتی خۆیان لەبارەی زمانەوه ھەیە و پێنووسی تایبەتی خۆیان پێڕۆیی دەکەن و دەبێ ڕۆژنامەکان پێزی پێنووسەکانیان بگرن و دەستکاری نەکەن. ئەم دەردەیش بەشیکە لەو ئاژاوایە دەستگاکانی ڕاگەیانندی کوردی دروستیان کردوو. لە کوردستاندا ئیستا کە زیاتر لە ۲۰۰ ڕۆژنامە و گۆڤار و مانگنامە و ھەرزنامە بلۆ دەکریتهوه، بەلام بە ھەموویانەوه دوو کەسی زمانەوان یا زمانزانان نییە زمانی ئەو ھەزاران وتار و رێپۆرتاژ و شیعەر و چیرۆک و لیکۆلینەوانەیان بۆ بکاتە کوردی و پێنووسەکەیان بە جۆریک بۆ راست بکاتەوه کە نەکرێ ڕەخنەیی لای بگریت.

قەیرانی پێنووس و ئەو سەدان و ھەزاران ھەلەپەیی لە تیکستیکی ئاساییدا بەرچاو دەکەون ھەستیکی وای لای من، وەک خوێنەرێک و کوردیزانێک، دروست دەکات وەک بلیی نووسەرەکان دەیانەوێ پلەیی وریایی و ژیری خوێنەر تاقی بکەنەوه و ناچاری بکەن خۆی لوغزی وشە ھەلەکان ھەلبێنیت، یا ناچاری ئەوەی بکەن پەنا بباتە بەر ھێزێکی نەپەنی (ھێزێکی غەیبی) تا بێت بە ھانایانەوه و دەستیان بگریت و وشە راستەکان بە ھەرچوو (مەعجیزە) یەک بخاتە میشتک و دڵ و دەروونیانەوه. دیارە منیش دەزانم و خویشیان، نووسەرانێ ھەلەنووس، دەزانن کە مەسەلەکە ئەو نییە. بەلام ئەوەی کە ئەوان نایزانن و ناشیانەوێ پێ لە نەزانینەکەیی بنین، ئەوێە کە

ئەوان شارەزای پێزمان و پێنووسی کوردی نین و ئەو کوردییە دەینووسن کوردییەکی راست نییە و کوردییەکی هەڵەیە.

بۆ: ئەلفوویی

بابەتی ئەلفوویی و پەیدا بوونی هەندێ هەولدان و بیرکردنەوە بۆ گۆڕینی ئەلفوویی کوردی بۆ ئەلفوویی لاتینی/ تورکی بەشێکی زۆر فراوان و گەورە و نووسین و هاوێرسەکی و باسانە داگیر کردووە، کە ئەمڕۆ لەسەر لاپەرە پۆژنامە و گۆڤارەکانی کوردستان و سایتهکانی ئینتەرنێت بلأو دەبنەو. لەم بوارەیشدا، لەگەڵ هەبوونی باوەری جیاوازا، دیسانیش لای بەشێکی پووناکبیران، ئەوانە زیاتر شارەزای زمانەوانی و زمانی کوردین، یەكدهنگیەکی ئاشکرا و بەهێز بە دی دەکەین، ئەگەرچی هەلۆیستەکان و نزیکبوونەوهکان لە پلەی جیاوازدان. هەروەها نوخەکانی دەرچوونیش لەگەڵ یەكدهنگی جیاوازیان هەیە. لە کاتیگدا هەندێ لە بەلگە و گۆشەنیگاكان پێوهی تیۆری زمانەوانی و زانستین، هەندێکی دی بەلگە سیاسی و میژوویی و فەرەهنگین. دیارە لای بەشێکیش هەردوو شتێوهکانی بەلگەهێنانەوه دەکرێنە بناغەی بنیاتنانی بیروراکانیان. بەلگە زمانەوانی و زانستیەکان پێمان دەلێن کە ئەلفوویی لاتینی لە رووی نرخێ فۆنەتیکییەوه ناتوانێت کۆمەڵێ لەو دەنگانە، لەو فۆنێمانە، دەربریێت کە لە زمانی کوردیدا هەن و نەبوونیان کەلێنێکی گەورە و مەترسیدار دروست دەکات. ئەمە یێجگە لەوێ زمانی ئەمڕۆ تێک دەدات و سیستەمی دەنگ دەشیۆنێت [کە هەر لە ئێستاوه لە شیوهی قسەکردنی کوردی تورکیادا بە ئاشکرا هەستی پێ دەکرێت]، دەبیێتە یێگریکی تهواویش لە بەردەم گواستەوهی هەموو راپۆردووی ئەدەبی و فەرەهنگی و شارستانەتیمان، ئەگەر بمانهوی ئەو راپۆردووه بگۆڕینەوه بۆ ئەوهکانی داهاوو، چونکە تۆ ناتوانیت ئەو تێکستە کوردییانە بە ئەلفوویی کوردی نوسراون، بخەیتە سەر ئەلفوویی لاتینی، کاتی ئەو ئەلفووییە نیشانە بۆ ژمارەیهکی زۆری دەنگەکان دانەنابێت. ئەگەر بیر لە تێکستە کلاسیکیەکان بکەینەوه مەسەلەکە زۆر ئالۆزتریش دەبێت، چونکە زمانی کلاسیکی کوردی ئاوێتەیهکی تهواوه لە وشە کوردی و عەرەبی و فارسی، کە ئەمڕۆ بە هۆی لەیه کچوونی ئەلفووییە ئێمە ئەو وشانە و ئەو دەنگانە بەتایبەت سەر بە زمانی عەرەبی یا فارسین، دەناسینەوه و دەخوینینەوه. بەلام تۆ

ناتوانیت ئەو تێکستە کلاسیکیانە بخەیتە سەر ئەلفووبیەکی کە تەنانهت دەنگەکانی زمانی کوردی خۆشی تیدا نییە، چ جایی دەنگەکانی زمانی عەرەبی و فارسی.

ئەلفووبی کوردی بووئە بەشێک لە فەرھەنگی نەتەوێ کورد و ھەموو جوانی و نرخە ئیستیتیکییەکانی زمانی کوردیی دە خۆیدا جێ کردوونەتەو و پاراستوونی، لەبەر ئەو وازلێھێنانی واتە وازھێنان لە بەشێکی ھەرە گەرم و زیندووی شارستانەتی و فەرھەنگی کورد. ئێمە دەزانین بیرێ بەکارھێنانی ئەلفووبی لاتینی لە ناوچە ئێمەدا لە مستەفا کەمال ئەتاتۆرکەو دەستی پێ کردوو. ئەتاتۆرک خاوەنی ئیدیۆلۆگییەکی دژ بە پۆژھەلات و عەرەب و ئیسلام بوو، خاوەنی ئیدیۆلۆگییەکی ڕەگەزپەرستانە بوو، دەویست بە زۆری زۆردارەکی نەتەوێ تورک لەو ژینگە پۆژھەلاتی و ئیسلامییە خۆی دابەری و بیکاتە ئەوروپایی. ئەو پێی وای بوو ھەرچی دواکەوتنی تورک و ھەلۆشانەوێ ئیمپراتۆریای عوسمانییە تاوانی فەرھەنگ و شارستانەتی پۆژھەلات و ئیسلام و دەتوانی بە سەپاندنی ئەلفووبی و شیوەی جلوبەرگ و یەکەکانی کێشان و سیستەمی ناسناو و ھەندێ گۆرینی پووالەتی و ھا، تورک بکاتە گەلێکی ئەوروپایی و تورکیایش بکاتە بەشێک لە ئەوروپا. ئەنجامەکی ئەو دیاردە سەیر و سەمەرەیی تورکیای ئەمڕۆی ئێ دەرچوو، کە بەشێکی زۆری رابوردووی شارستانەتی و فەرھەنگی خۆی دۆراند، بەلام نەبوو بە ئەوروپاییش.

بە جیا لەو بۆچوونانە ئیستا باسەم کردن، لای من پرسیاریکی ھەرە ڕەوا و مەنتیقی ئەوێ کە بۆچی دەبێ ئێمە بیر لە گۆرینی ئەلفووبی بکەینەو؟ بۆچی دەبێ واز لە ئەلفووبیەکی بەئین کە نزیکەی ھەزار ساڵ بە کاری دەبەین و ئەلفووبیەکی بخەینە جێگەکی کە ئەو ھێی ئێمە و نە دەتوانی ببێتە ھێی ئێمە. ئەگەر مەسەلە گونجان و چاکی بیت، ھیچ ئەلفووبیەکی لە ھیچ ئەلفووبیەکی دیکە چاکتر یا خراپتر نییە. ئەلفووبی مەسەلەکی پێکھاتە (Conventional) و چاکی و خراپییەکی بەو دەپتۆریت تا چ رادەیەک دەتوانی دەنگەکانی زمانەکی بنوێنێت و بگەییێنێت، ئیستا کە بەراوردی ئەلفووبی کوردی لە گەڵ ئەلفووبی لاتینی تورکی دەکەین، دەبینین ئەلفووبی کوردی ھەموو دەنگەکانی زمانی کوردیی دە خۆیدا ھەلگرتوو، بەلام ئەلفووبی لاتینی تورکی بە لای کەمەو ھەشت دەنگی زمانی کوردیی کوشتوو و ھیچ نیشانەیەکی بۆ دانەناون. ئەگەر ئەلفووبی کوردی یەک یا دوو کێشەیی بچووکیشی تیدا ھەبێ، پێگای راست ئەوێ ئەو ناتەواوییانە چارەسەر بکریێ نەک

واز له ئەلفوبییە کە خۆی بهێنین بۆ ئەلفوبییەکی دیکە کە پرە له ناته‌واوی. له‌وه‌یش گ‌رنگ‌تر ئەو راستییە کە ئێمە‌ی کورد به‌ هۆی ئەلفوبیی کوردییە‌وه، به‌ هۆی نایینە‌وه، به‌ هۆی فەرهنگە‌وه، به‌ هۆی جیۆگرافیا و میژوو‌وه به‌شیکین له‌ شارستانە‌تییه‌کانی پۆژه‌لاتی و ئیسلامی و ئێرانی و به‌ هیچ شێوه‌یه‌ک ناتوانین و نابیت دەست‌به‌رداری ئەو پێوه‌ندییه‌ ژیا‌ری و شارستانە‌تییه‌ ب‌بین.

ئەو بیان‌وانە‌ی هەندێ له‌ لایە‌نگ‌رانی ئەلفوبیی لاتینی تورکی دەیه‌یتنە‌وه کە گوایه به‌ هۆی ئەو ئەلفوبییە‌وه ئێمه‌ زووتر له‌ ئەوروپا و دنیا‌ی پیشکە‌وتوو نزیک دە‌بینە‌وه و باشت‌ر دە‌ستمان ده‌گاته‌ ته‌کنیکی تازه و زمانە‌که‌مان بۆ فێربوون هاسان‌تر ده‌بیت و گە‌لی شتی دیکە‌ی وه‌ها رو‌واله‌تی، هەر هە‌موویان هێنده‌ ساویلکانه و گە‌جانه‌ن کە ته‌نیا کە‌سانێکی می‌شک‌شۆ‌راوه‌ ده‌توانن وا بیر بکه‌نه‌وه و به‌ راستی بۆ ئە‌وه نابیت مرۆف خۆیان پێ‌وه خه‌ریک بکات. من له‌ چە‌ند نووسین و دیداری دیکه‌مدا له‌م رو‌وه‌وه به‌‌دریژا قسە‌م کردوو و هە‌ندێ له‌ شارە‌زایانی زمانی کوردی، له‌ دەر‌فە‌تی جیا‌وا‌زدا به‌‌دریژا وه‌رامی ئەو هی‌پۆ‌تێ‌زانە‌یان دا‌وه‌ته‌وه. نه‌ته‌وه‌کانی وه‌ک چین و جاپان و عەرەب و فارس و کۆ‌ریا و جووله‌که و تایلان و ئەر‌مە‌ن له‌و نه‌ته‌وانە‌ن کە ئەلفوبیی خۆیان پاراستوو و لاتینی به‌ کار نا‌هێ‌نن، به‌‌لام نه‌ته‌وه‌ی سۆ‌مالیا زمانی خۆیان به‌ ئەلفوبیی لاتینی ده‌نووسن.

به‌ خۆ‌پێ‌دنه‌وه‌ی هه‌لۆ‌یست و بۆ‌چوونی هە‌ندێ له‌و کە‌سانە‌ی له‌‌بارە‌ی کێ‌شه‌ی ئەلفوبی‌وه‌ ده‌نوسن و له‌ باس و مونا‌قه‌شه‌کاندا به‌‌شداری ده‌کە‌ن، هه‌ست ده‌کە‌م نا‌روونی‌یه‌ک و حا‌لینه‌بوونێک له‌و رو‌وه‌وه له‌ ئا‌رادایه‌ کە پتو‌یستی به‌ روونکردنه‌وه و باسکردنی زیات‌ر هه‌یه. نا‌روونی‌یه‌که، پتە‌م وایه، له‌م دوو راستییە‌وه سه‌رچاوه ده‌گریت:

١. ئەو زانیاریانە‌ی له‌‌بارە‌ی قه‌واره و پێژە‌ی به‌‌کاره‌ێنانی ئەلفوبیی لاتینی‌یه‌وه هه‌یا‌نه‌ چە‌وتن و له‌‌گه‌ڵ راستییە‌کانی هه‌لومه‌رجی واقیعی‌دا یه‌ک نا‌گرنه‌وه.

٢. وێ‌نه‌یه‌کی هه‌ڵ و ناته‌واو و شێ‌وا‌ویان له‌‌بارە‌ی بار و هه‌لومه‌رجی فەرهنگی و خۆ‌پێ‌دنه‌واری کوردی پارچه‌‌کانی دیکه‌ی کوردستانه‌وه هه‌یه، به‌‌تایبه‌ت کوردستانه‌کانی تورکیا و سووریا و سۆ‌قی‌یتی جا‌ران.

من ئە‌وه تێ‌ده‌گه‌م کە له‌‌بەر نه‌بوونی پێ‌وه‌ندییه‌کی راسته‌وخۆ و گه‌رموگۆ‌ر له‌‌ناو نووسه‌ران و روونا‌کبیرانی به‌‌شه‌کانی کوردستاندا، له‌‌وه‌یه وێ‌نه‌یه‌کی راست و ته‌واو

له‌سه‌ر باری فهره‌نگیی ئه‌و به‌شانه له به‌رده‌ستدا نه‌بیت. ئه‌مه‌یش، له پال کۆمه‌لی هۆی سیاسیدا، دیاره، به‌ره‌مه‌تکی په‌یدا بوونی ئه‌لفوبیتی لاتینییه، ئه‌گه‌رنا ئیمه ده‌زانین هه‌تا ساڵی ۱۹۲۵یش، که پیره‌مێرد (۱۸۶۷-۱۹۵۰) ده‌گه‌ڕێته‌وه بۆ کوردستانی عێراق، پووناکبیرانی هه‌موو پارچه‌کانی کوردستان، به‌تایه‌ت پووناکبیرانی کوردستانی عێراق و تورکیا، پیکه‌وه کاریان کردووه و ئه‌و پۆژنامه و گوڤارانه‌ی تا ئه‌و کاته به‌ کوردی بلۆ کرانه‌وه به‌ره‌مه‌ی پێنوس و بیر و هۆشیاری هه‌موویانه.^(۸)

که‌چی پووناکبیریکی ئه‌م‌ڕۆی کوردستانی تورکیا، ناتوانیت یه‌ک لاپه‌ره، یه‌ک پرسته، یه‌ک وشه و یه‌ک حه‌رفیش له‌و میلیۆنان لاپه‌رانه‌ی له کوردستانی عێراق چاپ ده‌بن، بخوینێته‌وه (ئهمه ئه‌گه‌ر به‌گشتی قسه‌ بکه‌ین، ده‌نا من له‌ناو نووسه‌ر و خوینه‌وارانی کوردستانی تورکیادا سی چوار که‌ستیک ده‌ناسم که ده‌توانن کوردیی خوارو بخوینێته‌وه). هۆی ئهم نه‌زانین و نااشنایه‌تییه له‌گه‌ڵ کوردیی خواروودا ئه‌و زیندانه مۆدێرن و تازه‌یه‌یه که بۆ خۆیان دڕوست کردووه و ناویان ناوه ئه‌لفوبیتی لاتینی. زۆر سه‌یره م‌رو‌ف به‌ ده‌ستی خۆی، به‌ هۆی ۳۳ یا ۳۴ حه‌رفه‌وه، خۆی له هه‌موو رابوردووی خۆی و له به‌شی هه‌ره زۆری فهره‌نگ و ئه‌ده‌بیاتی ئه‌م‌ڕۆی نه‌ته‌وه‌که‌ی خۆی بێ‌به‌ش بکات و دلیشی به‌وه خۆش بیت که بووته‌ خاوه‌نی ئه‌لفوبیتیکی مۆدێرن، که ئه‌وه‌یش خۆی هه‌ڵینه‌بژاردووه، به‌لکه‌ دوژمنه‌ خوین‌ریژ و داگیرکاره‌که‌ی به‌سه‌ریدا سه‌پاندووه.

ئیمه ئه‌گه‌ر وای دابنێن که راسته ده‌وله‌تی تورکیا ڕێگه‌ی له به‌کارهێنانی زمان و فهره‌نگی کورد گرتووه (که ئهمه به‌ لای که‌مه‌وه له سه‌ره‌تای نه‌وه‌ده‌کانی سه‌ده‌ی رابوردووه‌هه‌ راست نییه)، به‌لام چی و کێ ڕێگه‌ی له سه‌دان هه‌زار یا میلیۆنان خوینه‌واری کوردی تورکیا گرتووه ئه‌و هه‌زاران کتێبه و ئه‌و سه‌دان هه‌زار لاپه‌ره‌یه‌ی پۆژنامه و گوڤار و ئینته‌رنێته کوردیه‌کانی که له کوردستانی عێراق به‌ره‌م ده‌هێنن، بخوینێته‌وه و سوودیان لێ وهر‌بگرن؟ ئایا که سوودیان لێ وهر‌ناگرن له‌به‌ر ئه‌وه‌یه که به "سۆرانی" نووسراون و ئه‌وان لێیان ناگه‌ن؟ باشه، خۆ له ده‌وک

(۸) پیره‌مێرد له مانگی یه‌که‌می ساڵی ۱۹۲۵دا گه‌یشته‌ته‌وه کوردستان. له ماوه‌ی ئه‌و ساڵانه‌دا که له تورکیای عوسمانی ژیاوه، له زۆربه‌ی گوڤار و پۆژنامه کوردیه‌کاندا به‌شدارییه‌کی چالاکانه‌ی کردووه.

هه زاران کتیب و چه ندان پۆژنامه و گوڤار به دیالیکتی کرمانجیی ژووو (شیوهی بادینان) بلآو دهبنهوه، ئه ی بۆ ئهوانه ناخویننهوه و سوودیان لێ نابین؟ دیاره دیسان ئه و ۲۲ حه رفهیه بووه تهوقی لهعنهت و پیتی لێ گرتوون، ئه گهرنا ئیمه دهبین خۆینه رانی کوردستانی ئێران به درێژایی میژوو، نه پێژیمی شا و نه پێژیمی کۆماری ئیسلامی نهیتوانیوه سنووریان لێ دابخات، تا نه هیلێت سوود له چاپه مه نییه کانی کوردستانی عیراق وهر بگرن، ته نانهت له ره شترین سه رده مه کانی پێژیمی شادا، سه دان کتیب و پۆژنامه له کوردستانی عیراقه وه ده گه یشتنه دهستی خۆینه ران و پوونا کبیرانی کوردستانی ئێران، هر له و سه رده مه دا بوو که ئینتیشاراتی "سه یدیان" له سابلآخ دهیان کتیبی به نه یینی و به نیوچه ئاشکرا سه رله نوێ چاپ ده کرده وه و به ناو خۆینه رانی ئه و به شه ی کوردستاندا بلآوی ده کردنه وه. ئه نجامه که ییش ئه وه یه که گه لی کورد له کوردستانی ئێران له رابوردوی خۆی دانه پراوه و سوودیش له ئه دهب و فره ههنگی کورد وهر ده گریت. ئه مرقۆ ئه گه ر له ئێراندا زمانی کوردی هر به ته واوی قه دهغه بکریت و پێگه به بلآو بوونه وه ی یه ک وشه ی کوردیش نه دریت و یه ک لاپه ره ییش به کوردی چاپ نه کریت، دیسانیش خۆینه رانی کوردستانی ئێران په کیان ناکه ویت، به لام به پێچه وانه ی ئه و راستیه وه ئه مرقۆ ئه گه ر سنووهره ره سمیه کانی نێوان کوردستانی عیراق و کوردستانی تورکیا هه لپه وشێنرینه وه و ئه و دوو پارچه یه ی کوردستان یه ک بگرنه وه، دیسان خۆینه رانی کوردستانی تورکیا هیچ سوودیک له میلیۆنان لاپه ره ی کتیب و پۆژنامه و چاپه مه نیی کوردستانی عیراق وهر ناگرن، تۆ بلێی له هه موو میژوودا بتوانین نمونه ی گه لیکی دیکه ی وه ها بدۆزینه وه که به و شیوه یه میشکی شۆردرا بپته وه و فره ههنگ و ناسنامه و شارستانه تی خۆی پێ نامۆ بیت؟

وا پێ ده چیت به هۆی ئه و نا پووینی و نه بوونی زانیاریی دروسته وه هه ندێ له وانه ی له با سه کاندا به شداری ده کهن، به جوړیک ساده یی و ئاسانگرییه وه باسی ئه لفوویی لاتینی ده کهن. من پێم وایه ئه مه له و بابه تانه یه که به هیچ جوړیک نا کرێ سازشی له سه ر بکریت یا به ئاسانی وهر بگیریت. هه موو خه مساردیه که له م رووه وه ئه وه پێشان ده دات که ئیمه بیرمان له ئه نجامه رووخینه ره کاره ساته ینه کانی ئه و ئه لفوویییه نه کرده وه ته وه، ئه گه رنا، نا کرێ له لایه که وه هۆشیار بین که چ مه ترسییه کی گه ره ی له سه ر هه موو زمان و فره ههنگ و ناسنامه ی نه ته وایه تیمان هه یه و له لایه کی

دیکه‌شەو داوا بکەین لە هەندێ پلەى خۆیندندا ئەو ئەلفوبیە بە کار ببری. باوەڕ ناکەم هیچ رووناکبەر یا زمانزانێکی چینی یا فارس یا جاپانی ڕێگە بدات زمانەکی بە ئەلفوبیەکی دیکە بنووسرێت و بخوینرێت، نەک لە ناوخۆی ولاتەکیاندا، بگرە بۆ ئەو منداڵ و لاوانەشیان کە لە ئەوروپا و ئەمەریکا دەژین. ئەوەی دەیه‌وێ زمانی چینی یا فارسی یا جاپانی فێر ببێت، دەبێ بە ئەلفوبیە چینی و فارسی و جاپانی فێری ببێت، نەک بە ئەلفوبیەکی دیکە. ئەمە راستییە کە نە دەمەتەقی هەلدەگرێت و نە هێی ئەوێ بە ئاسانی لێی بنه‌وین.

هەندێ لە مامۆستایان پێشنیازی ئەو دەکەن کە لە قوناغی خۆیندندا ئەلفوبیە لاتینی لەپاڵ ئەلفوبیە کوردیدا لە سیستەمی پەرەدەدا بە کار ببری بۆ خۆیندنی دیالێکتی کرمانجی (کرمانجی سەرۆ). من ئەم پێشنیازەم پێ راست نییه و لەو باوەڕەدام کە هەبوونی بیرێکی وەها لە ناشارەزایی و نااشنابوونی ئەو ئەلفوبیە و ئەو ئەنجامە کارەساتاویانەو دەیت کە بەسەر کوردیاندا هێناوه. من دژی ئەو نیم و پێشیم باشە لە پلەکانی ناوه‌ندی و ئامادەیییدا نمونەى ئەدەبی کرمانجی (بە ئەلفوبیە کوردی) و هەورامی بخوینرێت لەگەڵ ڕوونکردنەو و شیکردنەوێ تێکستەکان بە کوردیی خواروو، لە پلەى زانستگەیشدا لە گۆلێژەکانی زمان و ئەدەبی کوردیدا هەم ڕیزمانی ئەو زاراوانە بە شیوەیەکی قوولتر بخوینرێت و هەم نمونەى شیعر و فۆلکلۆر و ڕۆمان و شانۆنامە و میژووی فەرھەنگ و ئەدەبیش، هەروەهایش لێکۆڵینەوێ زانستییان لەبارەو بکری، لە چواچێوێ زانستی زاراواناسی (دیالێکتۆلۆگی Dialectology) دا، واتە زانستی لێکۆڵینەو و توێژینەوێ دیالێکتەکانی زمان.

یەکی لەو زانیارییە هەڵەى کە لەناو بەشیکی زۆری خوینەران و تەنانت نووسەر و رووناکبیرانیشتا بۆو بووئەو ئەوێ گوايه بەشی زۆرتینى خوینەری کورد بە لاتینی دەخویننەو، بەو حیسابەى کوردی تورکیا و سووریا و ڕوسیا پێی دەخویننەو، ئەگەرچی بەشی هەر زۆری نووسین و فەرھەنگی کوردی بە ئەلفوبیە کوردی دەنووسرێت. بەشی دووێ ئەم قسەى راستە، بەلام بەشی یەکەمى زۆر ناراستە و هیچ بناغەىکی نییه. هەروەها ئەو باوەڕەیش بێناخە و هەڵەى کە پێی وایە ئەوێ ئەمرۆ کوردی تورکیا و سووریا بە ئەلفوبیە تورکی لاتینی دەینووسن بەرھەمێکی زۆر و فراوان و پێشکەوتوو، لە کاتێکدا ئێمە دزانین ئەو بەرھەمە نە لە

پرووی چەندایەتی و نە لە پرووی چۆنایەتییەو قورسای و نرخیکی ئەوتۆی نییە. من نازانم لە سەدا چەندی کوردی تورکیا و سووریا خۆینەوارن، بەلام دلنایم ئەوانەى که خۆینەوارن بە زمانیکی دیکە خۆینەوارن نەک بە زمانی خۆیان (لە سووریا عەرەبی، لە تورکیا تورکی، لە سۆقیتی جاران بە پرووسی، ئەرمانی، ئازەربایجانی و گورجی)، ئیتر نازانم ئەم میتۆلۆگییە لە کوێو هاتوو؟ لە کاتیکدا خۆینەری کوردستانی عیراق، بە تایبەت، لاوانی ئەمرۆ، که خۆینەوارن، لە سەدا سەد بە کوردی خۆینەوارن و زمانی یەکەمی خۆیندن و نووسینیان کوردییە. لە کوردستانی ئێرانیش نەیسەتیکى زۆری خۆینەوارانی کورد، بەتایبەت لە هەریمەکانی موکریان و ئێردەلان، لەپال فارسیدا کوردیش دەخۆیننەو، ئەگەرچی بە بەراورد لەگەڵ کوردستانی عیراقدا زۆر کەمتر، بەلام دەیان جار لە کوردی تورکیا و سووریا لە زانیی زمانی کوردی و خۆیندەویدا پێشکەوتوترن. باوەر ناکەم لە ۱۲-۱۵ میلیۆن کوردی تورکیا ۱۲-۱۵ هەزار خۆینەری کورد هەبن.

هەندێ لە نوختەى دەرچوونەکانی لیکۆلەرەو و باسکارانی کورد لەم بوارەدا دوورن لە راستی هەلومەرجی زمانی کوردییەو، بۆ نمونە کاتى وا باسى ئەلفوبیى لاتینی و نووسینی کرمانجى بە لاتینی دەکەن وەک بلێی هەموو کوردی تورکیا، بە دە پانزە میلیۆنەکیەو، شەوورۆژ خەریکن بە کوردی دەنووسن و دەخۆیننەو و مانگانه سەدان پۆمان و هەزاران دیوانەشیر بە کوردی دەنووسن و بلاو دەکەنەو، لە کاتیکدا راستییەکی ئەوەیە که لە کوردستانی تورکیادا کوردی زمانیکی زیندوو نییە، هەر نەبێ زمانیکی زیندوو نووسین و خۆیندەو نییە. خۆ زمانی فارسی لە کوردستانی عیراقدا زمانیکی پەسمى نییە، بەلام خەلکیکی زۆری خۆیندەوار فارسی دەزانن و پێی دەخۆیننەو و قسەیشی دەتوانن پێ بکەن. ئەگەر بە پێژەى لەسەدا (%) وەربگیرین ژمارەى فارسیزانەکانی کوردستانی عیراق لە ژمارەى کوردیزانەکانی کوردستانی تورکیا زۆرتەرن. من بۆیە فارسیم باس کرد، نەک عەرەبی، چونکە عەرەبی ماوەى هەشتا نەود ساڵە زمانی پەسمى و زمانی خۆیندن بوو و خەلکیکی زۆر دەیزانن و بوو تە زمانی فەرەنگیان، بەلام فارسی زمانیکە خەلک بۆ خۆی، ئەگەر حەزى لى بووبێت، فێرى بوو، لەگەڵ ئەوەشدا فارسیزانەکانی کوردستانی عیراق لە کوردیزانەکانی کوردستانی تورکیا زیاتەرن.

هەرۆهە ئەو گریمانەیش راست نییە که پێی وایە کوردی تاراوگە (کوردی

دەرەوهی ولات)، له خۆیندن و نووسینی زمانی کوردیدا ئەلفووبی تورکی/لاتینی به کار دههێن. من ماوهی چوار ساڵ (١٩٨٤-١٩٨٨) له خۆیندنه‌گی به‌رزى مامۆستایانى ستۆکه‌هۆلم مامۆستای زمانی کوردی بووم و به‌شى هه‌ره زۆری ئەوانه‌ی له ولاتی سوێد مامۆستایه‌تیی زمانی کوردی ده‌که‌ن و دهرس به‌ منداڵی کورد ده‌لێنه‌وه لای من خۆیندووینه. ئیستایش له زانستگه‌ی ئوپسالا مامۆستای زمانی کوردیم و خۆیندکاره‌کانمان تیکه‌لاییه‌کن له کورد و سویدی و نۆروژی و فینلاندى و نه‌ته‌وه‌ی دیکه. له‌به‌ر ئەوه ئاگادارییه‌کی باشم له‌باره‌ی خۆیندنه‌ی کوردیه‌وه له سوید و تا راده‌یه‌که‌یش له ولاتانی دیکه هه‌یه. دیارده‌ی هه‌ره به‌رچاو له‌و بواره‌دا ئەوه‌یه که منداڵی کورد به‌سه‌ر ئەو دوو جوژه‌ ئەلفووبیه‌دا دابه‌ش کراون؛ منداڵانی کوردستانی تورکیا و سووریا به‌ ئەلفووبی لاتینی فێری کوردی ده‌کرین و منداڵانی کوردستانی ئێران و عێراقیش به‌ ئەلفووبی کوردی. نووسه‌ر و پروناکبیرانی کوردیش له ئەوروپا به‌شى هه‌ره چالاک و به‌ره‌مه‌داریان ئەوانه‌ن که له کوردستانی ئێران و عێراقه‌وه هاتوون و به‌ کوردیی ناوه‌راست (یا کوردیی خوارو) ده‌نووسن.

ئیمه ناتوانین باسی ژيانیکی فه‌ره‌ه‌نگیی کوردی له تورکیا یا ته‌نانه‌ت لای کوردی تورکیا له دەرەوه‌یش بکه‌ین. ئەگه‌ر له ولاتیکی وه‌ک سویددا که‌ بوا‌ری فێربوونی کوردی له هه‌ی هه‌موو ولاتانی ئەوروپا چاک‌تره، بیستوپینچ سی نووسه‌ری کرمانجینووس و سه‌د، سه‌دوپه‌نجا خۆینه‌ری کرمانجی هه‌ین، ئەمه نابێته به‌لگه‌ی ئەوه‌ی که ئەده‌بێکی گه‌شه‌کردو، یا فه‌ره‌ه‌نگێکی به‌ته‌و دامه‌زراو به‌ کرمانجی هه‌یه. زۆرجاریش له‌ رێژه‌ی ئەو ئەده‌به‌دا که به‌ زاراوی کرمانجی و به‌ لاتینی ده‌نووسریت به‌هه‌له‌دا ده‌چن و پێیان وایه شتیکی زۆری پێ ده‌نووسریت. راستیه‌که‌ی ئەوه‌یه هه‌موو ئەوه‌ی به‌ کرمانجی و به‌ ئەلفووبی لاتینی ده‌نووسریت ناگاته ١٠٪ی سه‌رجه‌می ئەوه‌ی به‌ هه‌موو زمانی کوردی ده‌نووسریت. به‌شى هه‌ره زۆری ئەده‌ب و نووسینی کرمانجی ئەوه‌یه که به‌ شیوه‌ی بادینانی و له کوردستانی عێراقدا ده‌نووسریت. ئەوه‌یش، ده‌زانین، به‌ ئەلفووبی کوردی ده‌نووسریت نه‌ک ئەلفووبی لاتینی تورکی. له‌ رووی ناوه‌ڕۆک و ئیستیتیکیشه‌وه ئەو ئەده‌به‌ی به‌ شیوه‌ی بادینانی ده‌نووسریت (به‌تایبه‌ت شیعر و لیکۆلینه‌وه و ته‌رجمه‌) زۆر له‌و ئەده‌به‌ی له‌ لایه‌ن نووسه‌رانی کوردی تورکیا و سووریا و سوڤییتی جاران‌ه‌وه ده‌نووسریت پێشکه‌وتووتر و ده‌وله‌مه‌ندتره.

دووهم: گۆشه‌نیگایه‌کی زانستی و زمانه‌وانی

ئه‌لف: کرۆکی کێشه‌که؛ خۆیندنه‌وه‌یه‌کی میژوویی

گوتوبیژ و نووسین له‌سه‌ر مه‌سه‌له‌ی زمانی یه‌کگرتوو، زمانی ئه‌ده‌بیی یه‌کگرتوو، زمانی ستاندارد و زمانی په‌سمی (ئه‌مه‌ی دوایین که‌متر) له‌ رابوردووشدا له‌ناو نووسه‌ر و پووناکبیرانی کورددا، له‌ باشووری کوردستان یا کوردستانی عیراقددا، هه‌بووه‌ و جاروبار به‌ شتیه‌ی وتار و لیکۆلینه‌وه‌یش سه‌ری هه‌لداوه‌. له‌به‌ر ئه‌وه‌ی له‌ لایه‌که‌وه‌ راگه‌یانندیکی پیشکه‌وتووی کوردی له‌ ئارادا نه‌بووه‌، له‌ لایه‌کی دیکه‌یشه‌وه‌ ژماره‌ی که‌سانیک که‌ بتوانن له‌ بابه‌تیک زانستی وه‌هادا به‌شدارییه‌کی جیددی و چالاکانه‌ بکه‌ن یه‌کجار که‌م بووه‌، ئه‌و گوتوبیژانه‌ ئامانجیکیان نه‌پیکاوه‌ و له‌ ئاستیک به‌رزی زانستیدا نه‌کراون. له‌و بواره‌دا هه‌رچییه‌ک نووسرا‌یت تا راده‌یه‌کی زۆر له‌ گۆشه‌نیگایه‌کی تیۆرییه‌وه‌ له‌ بابه‌ته‌که‌ نزیک که‌وتووته‌وه‌. ئه‌مه‌یش، پێم وایه‌، ئه‌نجامی سی‌ هۆی گرنگ بووه‌:

یه‌ک: هه‌لومه‌رجیک سیاسیی وه‌ها له‌ ئارادا نه‌بووه‌ که‌ کورد بتوانیت زمانه‌که‌ی خۆی بکاته‌ زمانیک په‌سمی له‌ عیراقددا، یا هه‌ر نه‌بیت له‌و به‌شه‌ی کوردستاندا. ته‌نانه‌ت له‌ پێکه‌وتنه‌نامه‌ی ۱۹۷۰-۱۹۷۴دا، ئه‌گه‌رچی زمانی کوردی پله‌ی زمانی دووهمی ره‌سمیی له‌ کوردستاندا پێ درابوو، به‌لام هه‌رگیز پێکه‌ نه‌درا ئه‌و پۆله‌ی هه‌بیت؛

دوو: له‌ ماوه‌ی نزیکه‌ی هه‌شتا ساڵدا که‌ زمانی کوردی که‌موزۆر زمانی خۆیندن و په‌روه‌رده‌ بووه‌ له‌ هه‌ندێ ناوچه‌ی کوردستاندا، کوردیی خواروو، یا کوردیی ناوه‌ندی، تاکه‌ دیالیکتیکی کوردی بووه‌ که‌ بتوانیت ئه‌و نه‌خشه‌ی هه‌بیت و تاکه‌ شتیه‌ی زمانی کوردی بووه‌ که‌ به‌ کرده‌وه‌ و به‌راستی یارای ئه‌رکیکی وه‌ها بیت؛

سی: سه‌رکردایه‌تی سیاسیی بزوتنه‌وه‌ی پرگاریخوازانه‌ی کوردستان، له‌به‌ر گه‌لێ هۆی سیاسی و فره‌هنگی، هیچ دوودلییه‌کی له‌و پوه‌وه‌ نه‌نواندوه‌ و زۆر دُنیا بووه‌ له‌وه‌ی که‌ ده‌بێ کوردیی خواروو زمانی خۆیندن و زمانی سیاسه‌ت و زمانی راگه‌یانندی کوردی بیت، هه‌رچه‌نده‌ ئه‌و بواره‌ زۆریش فراوان و پیشکه‌وتوو نه‌بوویتن.

له‌ دوو ئه‌زموونی سیاسیی سه‌ربه‌خۆیدا له‌ کوردستان، حوکومه‌تی شیخ مه‌حمود

و کۆماری دیمۆکراتی کوردستان له مه هاباد، هه بوونی پرسیارێکی لهو بابته پتویستییهکی نه سیاسی و نه زانستی و نه فهرهنگی نه بوو، چونکه هه م ناوچهی دهسته لاتى ههردوو دهوله تهککه و هه م رێبه رایه تییه که یان ته نیا پیاده کردن و جێبه جێکردنی یهک مۆدیل و یهک شیوه یان له بهره ستدا بوو. له ئهزمونی تازهتری کوردستانی خواروودا له سالی ۱۹۵۸ وه (ئهو سالی که مه لا مسته فای بارزانی که رایه وه و به کرده وه بوو به رێبه ری گه لی کورد) هه تا ۱۹۷۵، که گه رهترین و گرنگترین بزوتنه وهی ئازادیخوازانهی کوردستان تیک شکا و هه رهسی هینا، پێکهاتهی بزوتنه وه که و ناوچهی دهسته لاتى سیاسی و کارگێری، گۆرانیکی گه ره یان به سه ردا هات. له م قۆناغه دا بوو که بۆ یه که مین جار له میژووی کوردستاندا زمانی کوردی له پله یهکی بهرزتری زانستی و فهرهنگی و سیاسیدا به کار هینرا، له م قۆناغه دا بوو زمانی کوردی له ناوچه یهکی فراوانتری کوردستاندا بوو به زمانی پهروه ره و خویندن و ئهو مندا لانه ی پێ یان ده خویند و ئهو مامۆستا و پهروه ره ده کارانه ی بۆ فێرکردن به کاریان ده هینا، له پووی ناوچه و ئینتیمای کۆمه لایه تی و چینه یه تی و شیوه زمانی قسه کردنه وه پاشخانی ته و او جوړا و جوړ و جیا وازیان هه بوو، هه ر له م قۆناغه یشدا بوو که له وانه بوو زمانی کوردی بیه ته پازنه ی "ئه شیل" ی [Achilles heel] بزوتنه وه ی پزگاریخوازانهی کوردستان، ئه گه ر دوژمنه کانی هه لی ئه وه یان ده ست بکه و تابه ئه و مه سه له هه ره ناسکه یان به کار به ینایه. سه رکر دایه تی سیاسی کوردستانی عیراق به رێبه رایه تی مه لا مسته فای بارزانی زۆر دووربینانه، ژیرانه، بهرپر سیارانه و نیشتمان پهروه رانه بیرى کرده وه، کاتى به هه یج جوړیک له م پروه وه سازشی نه کرد و که مترین نیشانه ی دوودلی و پارایی له بیر و بریاریدا ده رنه که وت. ئه م هه لۆیسته به تایبه تی له چوار سالی ۱۹۷۰-۱۹۷۴ ی پێکه و تن نامه که دا بوو به کۆ له که یه کی سهخت و پتهوی یه که خستنی کورد وهک نه ته وه یهک و دارپشتی بنه رپه تیکی هۆشیاران ه بۆ چه سپاندنی ههستی نه ته وایه تی و خو به کورد زانین. دوژمنیکی وهک حیزبی به عس به سه رکر دایه تی سه ددام حوسه ین نه ی توانی له درزی زمانه وه ده ست بۆ نا کۆکیه کانی ناو کۆمه لی کوردستان ببات و نه ی توانی ئه و بابته بۆ سوودی سیاسه تی په گه زپه رستانی خو ی به کار ببات. که چی هه ر دوا ی هه ره سه ینانی ئه و بزوتنه وه یه یه کێک له میتۆده هه ره تر سناکه کانیان بۆ تونده وه ی نه ته وه ی کورد، به کاره ینانی زمان و فهرهنگی کورد

بوو. هەر ئەر پېژنیمەش بوو کە دەستی کردە بۆ وکردهوهی دوو پوژنامەى پوژانە؛ ئاسۆ و بزاف، یەکەمیان بە کوردی خواروو، دووهمیشیان بە شیوهی بادینانی کوردی سەروو. دەبى هۆی چى بیت کە پېژنیمى بەعس، پێک لە سەرەمێکدا کە کورد لە پرووی سیاسییەوه هەرەسى هینابوو، ئەوەندە دیمۆکرات و دلسۆزى فەرهنهنگ و زمانى کوردی بیت کە پێگە بدات دوو پوژنامەى دیکەش بە کوردی بۆ بکریهوه؟

بەراستی ئەم سیاسەتەى بەعس درێژەپێدانى هەر ئەر سیاسەتە بوو کە لە چەکاندا هەردوو ئیمپەرئالیزمى بریتانى و فرانسى بە کاریان هینا، کاتى دەستیان کردە کۆمەککردنى بۆ و بونەوهى پوژنامەکانى هاوار و پوڤناهى و ستیر و پوژا نوو، لە شام و لە بەیرووت، بە کرمانجى و بە ئەلفویتی لاتینى و کاتى دوو وهستگى پادپۆیان بە زمانى کوردی دانا؛ یەکیک لە بەیرووت بە کوردی سەروو، کرمانجى، و یەکیکیک لە یافای فەلەستین بە کوردی خواروو. سالانىکی زۆر پېشتیش میسۆنیرە مەسیحیەکانى ئەوروپا و ئەمەریکا چالاکانە کاریان دەکرد بۆ بۆ وکردهوهى ئایینى مەسیحیەت و ئینجیل (بایبل)یان تەرجهمى دیالیکتە جیاوازهکانى زمانى کوردی دەکرد و بە خۆپایى لە شار و ناوچهکانى کوردستاندا دەیانەشییهوه. کەواتە زمان یەکیکە لە و پرده گرنگانهى کە کۆلۆنیالیستان، ئیمپەرئالستان و داگیرکاران هەمیشە هەولیان داوه لێیهوه بپهروهه بۆ داگیرکردن و پارچه پارچه کردن و تیکشکاندن نهتهوهى کورد و نیشتمانەکەى.

لە سەرەتای نهوهدهکانى سەدهى بیستهوه، بزوتنهوهى پرگاریخووانهى کورد لە باشوورى کوردستاندا، جۆریک دەستەلاتى گرتووته دەست و لە هەموو کایهکانى ژيانى سیاسى و کۆمەلایهتى و سەربازى و کارگێڕى و فەرهنهنگى و ئابووریدا خاوهنى بریار و نهخشه دانەهرى سیاسەت بووه. ئەم دەستەلاتە بەسەر دوو قوتب و دوو هیزى گەورهى سیاسیدا دابەش بووه؛ یەکیتى نیشتمانی کوردستان و پارتى دیمۆکراتى کوردستان. ئەم دوو هیزه سالانىکی دوورودرێژ ناکۆکى و دژایه تییان گەيشته رادهى شەریکی خویناوى، کە ئەنجامهکەى سەرلەنوێ دابەشکردنى ئەو بەشەى کوردستان بوو لە پرووی سەربازى و سیاسى و ئابوورى و فەرهنهنگیهوه، بەلام هەروهايش لە پرووی پهروهده و زمانهوانى و سایکۆلۆگیهوه.

یەکیک لە دەرئەنجامه رهش و دزیوهکانى ئەم شەره، لەپال کۆمەلای ئەنجامى کارهساتباردا، دابەشبوونى زمانى کوردی و سیستى پهروهده بوو. بە

دروستبوونی دوو ناوچه‌ی کارگټرې و سیاسي، کهرتبوونکي ترسناک له ده‌ستگاکاني ږاگه‌یاندنیشدا په‌یدا بوو. بټجگه له‌وه‌ی که ماکینه‌ی ږاگه‌یاندنی ه‌ردوو لا ه‌رچییه‌کیان له ده‌ست هات له به‌کاره‌یتناني زمانټکي ناشیرینی به ړق و درؤ و گومان ناخبر او به‌رانبه‌ر په‌کتر و به‌رانبه‌ر میژووی نه‌ته‌وه‌ی کورد، ته‌نانه‌ت وشه‌ی کوردیش له‌و دابه‌شبوون و درټوکردنه ړزگاری نه‌بوو، تا ئه‌و ږاده‌یه‌ی که ه‌ر ناوچه‌یه‌ک کوټه‌لئ وشه و دهربرینی تاییه‌تی خوئ ه‌بټ و بیانکاته نیشانه‌ی خوټیاکردنه‌وه له ئه‌وی دی. ه‌ر وه‌ک نمونه ده‌یلټم، وشه‌کانی (بازگه و ژن و خوټندکار) که‌وتنه لایه‌ک و وشه‌کانی (زالگه و ئافره‌ت و قوتابی) یش که‌وتنه لایه‌که‌ی دیکه. ئه‌مانه له‌و جوړه زیان و ټیټکشکانانه بوون که ئه‌نجامه ژاراوپیه‌کانیان ه‌ر وا به ئاسانه تیمار ناکړن.

ئەو ھەلومەرجە لێڤ و پەر لە ئاژاوە و بەربەرەکانییە دەرڤەتییکی زێڕین بوو بۆ دەیان بەناو نووسەر و ڕووناکبیری ھەلپەڕست و بوودەڵە و ناجوامێر و نەخوێندەوار، کە خۆ ببەنە پێشەوێ و لە پێناوی ھەندێ دەستکەوتی ماددی و پلە و پایەدا، ھەموو سووکایەتییەک بە زمان و ڤەرھەنگی کورد بکەن و ڤیرووسی نەخوێندەواری و دواکەوتن ڤاڵا بکەنەوێ. لە سێبەری ڕەشی ئەو ناکوکییەدا دوو دیارە، یا دوو ڕووداو، ڤەیدا بوون کە بوون بە پێشینیەکی ڕەش و پەر لە نەھامەتی بۆ زمان و ڤەرھەنگی کورد: بەکارھێنانی ئەلفوپیی لاتینی تورکی لە تەلەڤیزیۆنەکانی کوردستاندا و گۆڕینی سیستەمی ڤەرۆمردە و خوێندن لە ناوچەی دھۆک و سەپاندنی شێۆھزمانی بادینانی لەجێی زمانی ستانداردی کوردی لە ڤۆلەکانی قوئەغی سەرھەتاییدا. لە ھەردوو بارەکەیشدا ئەوێ کە ڤۆلێکی زۆر نەخوێندەوارانە و تێکدەرانە و ناکوردانەیی بینی ھەندێ زەرھووناکبیر و زەرھووسەری کوردستانی تورکیا بوون، کە بەشێکی زۆریان لە بنەڕەتدا چالاککاری ناو حیزب و تاقمە چەپەکانی سەر بە سۆڤییتی جاران بوون. ئەمانە بە درێژیی سالانی ھەفتاکان و ھەشتاکانی سەدەیی ڕابوردو بە شێۆھەکی ڤەرگراوە و بیتام سۆڤییتپەرست بوون و لە شیکردنەوێ سیاسییاندا ھێلێکی ڤەشیان چەڤوڤاست بەسەر ئێستا و ڕابوردووی نەتەوێ کورددا دەھێنا. زۆر بەتایبەت دژی سەرکردایەتی پارتیی دیموکراتی کوردستان و بنەمالەیی مەلا مستەڤای بارزانی بوون، بەلام کاتێک کە رێژیی سۆڤییت رووخا و سەرچاوەی بیرکردنەوێ و بژێوی ئەمانیش وشکی کرد،

زۆر خیرا بەرەو نەتەو پەرستییەکی ناھۆشیارانە و پۆژاوا پەرستی و ناوچە پەرستی و دیالکتیک پەرستی ڕۆیشتن. دامەزرانی ھەریمی کوردستانی عێراق و شەری براکوژی دەر فەتیک چاک بوو بۆ ئەمانە کە خۆیان لە ھەردوو پارتییە گەورەکانی کوردستانی عێراق، پارتی و یەکییتی، نزیک بخەنەو بە ئامانجی پارەخواردن و خۆژاندن و بازەرگانی. لە ڕووی زمان و فەرھەنگەو ئەمانە بەراستی نەخوێندەوار بوون و ھیچیان پێ نەبوو. لە زمان و فەرھەنگ و میژووی کورددا تەواو ناشارەزا و کۆلەوار بوون. ھونەرێک کە چاکیان لێ دەزانی و لە ئەوروپا فێری بووبوون، داپشتنی پڕۆژەیی درۆینەیی فەرھەنگی و سیاسی و پەرەردەیی بوو. دەیان پڕۆژەیان دەخستە بەردەم سەرکردایەتی سیاسی کوردستانی عێراق و میلیۆنان دۆلاریان پێ وەرەگرت، بێ ئەوەی پڕۆژەکانیان ھیچ ئەنجامێکی ھەبێت و ھیچ سوودێک بە ئەزموونی کوردستان بگەیێنێت. لەناو ئەمانەدا "ئەنستیتوتی کوردی لە پارێس" و "فەدەراسیۆنی کۆمەڵە کوردستانیەکان لە سوید" و "کتیباخانەیی کوردی لە ستۆکھۆڵم" و ھەندیکێ دیکە لە ھەمووان زیاتر بەھەڵپە بوون و ھێرشبەرانی کاریان دەکرد. زۆریش ھەبوون وەک تاکەکەس، بەو ناوہە کە شارەزای زمان یا پەرەردەن، پڕۆژەیان پیشکەش دەکرد و پارەیان پێ وەرەگرت.

کرانەوہی سنوورەکانی نێوان دوو بەشە کوردستانی تورکیا و عێراق و ئەو پێوەندییە لە ئەنجامی دامەزرانی ھەریمی کوردستانی عێراقدا پەیدا بوو، دەبوو ببێتە ھەلیک و دەر فەتیک بۆ کوردی تورکیا کە سوود لە ئەزموونی فەرھەنگی و زمانەوانیی کوردستانی عێراق وەر بگرن. لە پێوەندیەکی وەھادا ھەلوێستی سروشتی ئەوہیە کە خەلکیکی نەزان و ناشارەزا سوود لە ئەزموونی خەلکیکی لێزان و شارەزا وەر بگرن. ئەوان دەیان توانی بە ئاسانی خۆیان فێری کوردی بکەن و وەرەوردە زمان و فەرھەنگ و ئەلفوبیی کوردی بگۆژنەو بۆ ناو لاوانی کوردستانی تورکیا و بزووتنەوہیەکی گەورەیی فەرھەنگی لەو بەشە کوردستاندا دروست بکەن. ئەو دەم سووک و ئاسان ھەموو پۆژنامە و کتیب و چاپەمەنیەکانی کوردستانی عێراق دەگەشتنە دەست خوێنەری کوردستانی تورکیایش. ھەر لەو پێگایەشەوہ ئەلفوبیی کوردی دەبوو بە سیمبۆلی بەرگری و خەباتی سیاسی ئازادیخوازانە دژی داگیرکاری تورک و گەرانەوہ بۆ رەگوریشی کوردایەتی و زمان و فەرھەنگی کورد. ئەو دەم لەجێی ئەوہی شەڕ لەپێناوی دوو حەرفی (و، خ)دا بکەن، دەیان توانی شانازی

به هه موو تپه کانی ئەلفویتی کوردییەوه بکەن و بیانکەنە سنووری جیاکردنەوهی خۆیان لە تورک و لە فەرھەنگ و بیرکردنەوه و ئیدیۆلۆگییە کەمالیزم. ئەگەر بەراوردێک لەنێوان پێوەندیی دوو بەشی کوردستانی تورکیا و ئێران لەگەڵ هەریمی کوردستانی عێراقدا بکەین جیاوازییەکە وەک پۆژی نیوهرۆ دیارە و بە بەرچاوەوەیە. وەک پێشتریش باسم کرد؛ ئێستا ئەگەر کۆماری ئیسلامی ئێران زمانی کوردی بە رەسمی قەدەغە بکات و پێگە نەدات تەنانت یەک دانە لاپەرە و یەک دانە حەرف بە زمانی کوردی چاپ بکری، خۆنەرانی کوردستانی ئێران پەکیان ناکەوێت، چونکە سامانی گەورە و دەوڵەمەندی فەرھەنگ و زمانی کوردیی کوردستانی عێراق گەنجینەییەکە کە ئەوانیش دەتوانن سوودی لێ وەرگیرن.

من نامەوێ هه موو تاوانی پەیدا بوونی گومانکردن لە زمان و ئەلفویتی ستانداردی کوردی و ئەو ئازاویە ئیستا لە بواری زماندا پەیدا بوو بەخەمە ئەستۆی زەرپووناکبیر و زەرپووسەرەکانی کوردستانی تورکیا. ئەگەر ئەوان بە نەزانی و ناھۆشیاری و نەخۆیندەواریی خۆیان ئاگری ئەم ئازاویە خۆش دەکەن، بەلام بۆچی سەرکردایەتی سیاسی کورد و نووسەر و پووناکبیرانی دەستوویی دەستەلاتی سیاسی پێگە دەدەن سامانیکی گەورە نەتەواوەتی بەم شێوەیە هەلۆشینرێتەوه و وێران بکری؟ دوو زەلھێزە سیاسیەکە کوردستانی عێراق، پارتی و یەکی، پێیان وایە بە پراکێشانی هەندێ هەلپەرس و کۆڵکە خویندەواری کوردی تورکیا دەتوانن لەو بەشە کوردستاندا پێگەییەکی سیاسی بۆ خۆیان دەستەبەر بکەن و گەلی کوردستانی تورکیایش بخەنە ژێر پکێفی سیاسی خۆیانەوه. بێگومان بۆ بەرپەرەکانی یەکتەریش هەردوو لایان پەلەیانە کامیان زووتر دەستی بکاتە ئەو بەشە کوردستان و بە لای خۆیدا پراکێشێت. هەر لەو پێناوەیدا ئامادەن لەسەر هه موو شتی، تەنانت شتە پیرۆز و دامەزراوەکانیش، سازش بکەن.

ئێمە ئەگەر بە رەگوریشە کێشەکانی ئەمڕۆی زمانی کوردیدا بچینە خوار، بێگومان چەند ھۆیەکی جیاوازی فەرھەنگی و سیاسی و ئیدیۆلۆگی و کۆمەڵایەتی دەدۆزینەوه کە بوونەتە ماکی ئەم ئازاوە و پشێوییە بەرۆکی زمانەکە گرتووه. هەندێک لەو ھۆکارانە مێژوویین، بەو مەنایە کە هەر لەگەڵ گەڵاڵەبوونی شێوەکانی زمانی کوردیدا وەک زمانێکی ئەدەبی، هەلومەرجێکی وەھا لە ئارادا بوو کە پێگە لە تەشەنەکردنی ئەو شێوەیە بگری و سنووریکی بۆ دا بنێت. لە ئەنجامدا درز و

جیاوازیی گه وره له نیتوان شیوهی ناوچهکاندا پهیدا بووه. دهکړئ ئهم جوړه هوکاره به ماکی جیاوازییه دیاکرونیکهکانی (Diachronic) زمانی کوردی دابنن. بهرانهر بهو جیاوازیانهیش ئیمه کوډه لئ جیاوازیی سینکرونیکیش (Synchronic) دهبنین، که هوکاره سیاسی و کوډه لایه تییهکان بوونه ته ماکیان.

به راستی من پیم وایه نه جیاوازییه دیاکرونیکهکان و نه جیاوازییه سینکرونیکهکان کیشهی ترسناک و راسته قینهی ئهمړوی زمانی کوردی نین. ئهو جوړه جیاوازیانه له ههمو زمانهکانی دنیاا هه بوونه و هن و دهن. کیشهی ئهمړوی زمانی کوردی چهنده کیشهی کی زمانهوانیه، هیندهیش و زور لهو هیش زیاتر کیشهی کی سیاسی و ئیدیولوگی و شارستانییه، کیشهی ناشارهزایی و نه ناسین و نه زانینی ناسنامهی نه ته وایه تییه.

بی: ئاژاوهی چه مکهکان: زمانی په کگرتوو، ئه دهبی، ستاندارد، رهسمی؟

بو ئه وهی له کیشهکانی زمانی کوردی نزیک بکه وینه وه، دهبی هه ول بدهین له په ههنده جیاوازهکانی تیبهگین و به جوړیک لیتیان ورد ببینه وه که ناوهرپوکی راستبیزهکان نه که ونه بهر تاریکی گورین و زره زانست. ئهمړو له کوردستاندا ئه گهرچی گوتوبیژیکي فراوان له سهر زمانی کوردی و کیشهکانی دهکړیت و زور بابتهی نووسراو بلاو دهکړینه وه، به لام راستیه کهی ئه وهیه که بهشی ههره زوری ئهو نووسین و بابته و گوتوبیژانه دوورن له پتور و بنه ما زانستییه کانه وه. بهشیکی زوری ئه وانهی لهو گوتوبیژانه دا به شداری دهکن به ئاشکرا راستیه بنه په تییهکانی زمان و زمانهوانی دهگورن و کوډه لئ زانیاریی ناراست بلاو دهکنه وه به مه بهستی چه واشه کردنی خوینر و پاکیشانیان به لای بیر و بوچوونهکانی خویندا. ئهو چه مکهکانه ی ئهو جوړه نووسه رانه به کاریان دهبن له ناوهرپوکی راسته قینه و زانستی خوین خالی کراون و ناکریت گوتوبیژیکي ساغ و تهن دروست بهو که رهسته نارپک و شیوتنراوانه نه نجام بدریت.

ئه گهر باس له دوور زمانهیی و فره زمانهیی بکهین دهبی ئهو راستیه بزاین که ته قریبه ههمو ولاتانی دنیا فره زمانه بهو مه عنایه ی که دانیشتونان به زیاتر له یهک زمان قسه دهکن و ددهوین، به لام له ناو ههمو ولاتانی دنیاا رهنکه ژمارهیه کی که میان، له یهک زمانی رهسمی زیاتریان هه بیت، واته ئهو زمانه ی له کارگییری

دەولەتدا بە کار دەبریت و لە پێوەستی دیکەى پەسمیدا. دۆخى دووزمانەیی یا فرەزمانەیی زۆرجار لە دەستوورى وڵاتەکاندا دەچەسپێنریت، بەلام جارى وايش ھەيە دواى نەريتیک دەکەون. زۆر ئاسايیە وڵاتیکى فرەزمانە تەنیا يەک زمانى پەسمى ھەبێت، بۆ نمونە فرانسى لە ساڵى ۱۵۳۹ ھە تاکە زمانى پەسمى دەولەت بوو لە فرانس، ئەگەرچى زۆر زمانى دیکەى کەمايەتى لە وڵاتەکاندا ھەبوو: ئۆکسیتانی، بریتۆنى، باسکى، ئیلساسى، کۆرسیکانى، سەرەراى کۆمەڵى زمانى دیکەيش کە بە دیالیکتى زمانى فرانسى دادەنرێن.^(۹)

وڵاتانى دووزمانە یا فرەزمانە

فینلاند: ھەردوو زمانى فینى و سویدی "زمانى کۆمارن". کەچى زمانى سامى، واتە زمانى سامەکان کە کەمايەتییەکی ئەتنيكى و زمانەوانى، بەم دوايیە پلەيەکی دراوتى، بەلام نەک ھەک زمانیکى پەسمى. لە فینلاند مەرج نییە دووزمانەیی لە سەرتاسەرى وڵاتەکاندا جێبەجێ بکريت، بەلکە بەپێى شارەوانى و ناوچەى جیاواز قانونەکە بە شێوەى جیاواز دەخريتە کارەو. لە ھەندى شارەوانیدا یا تەنیا زمانى فینى یا تەنیا سویدی زمانى پەسمی، بەلام لە ھەندى ناوچە و شارەوانیدا ھەردوو زمانەکە پەسمین، بۆ نمونە لە ھێلسنکی پێتەخت.

بەلژیک: سێ زمانى پەسمى ھەيە؛ زمانى ھۆلەندی (بە شێوەى ناوچەیی، کە پێى دەگوتریت فلەملەندی)، فرانسى و دواتریش ئەلمانى پلەيەکی وەھای پێ دراو. لە بەلژیک چوار ھەریەمى زمانەوانى ھەن، سییان لەو جۆرەن کە تەنیا يەک زمانى پەسمى تێدايە؛ ھۆلەندی، فرانسى یا ئەلمانى. ھەریەمى چوارەم بروکسەلى پێتەختە کە دووزمانەيە.

خوارووى ئەفریقا: یانزە زمانى پەسمى ھەيە: ئینگلیزى، ئەفریکانس، زوولو، سۆتۆى باکور، خۆسا، سۆتۆى باشوور، تسوانا، تسۆنگا، سوازی، ندیبلە، فاندا. ھالەتیکى زۆر تايبەت ئەوێە کە وڵاتیک يەک زمانى قسەکردنى ھەبێت (بە دیالیکتى جیاوازەو) بەلام دوو یا چەند زمانى پەسمى ھەبێت بۆ نووسین، یا شێوەى جیاوازی زمانى نووسین. لە نۆروېژ: ھەردوو زمانى بووکمۆل (جاران

(9) Dahl, Östen: Språkets enhet och mångfald, Studentlitteratur, 2007.

ریکسمۆل) و نوینۆرشک (جاران لاندسمۆل)، زمانی رەسمیی ولاتەکن. بووکمۆل: ئەو زمانی نووسینەیه که کارکردی یەكجار گەرەمی زمانی دانی [دانمارکی] ی لەسەرە، چونکە دانمارک نزیکەیی ۴۰۰ سال حوکمی ئەو ولاتەیی کردووە، ئیستا زۆریەیی خەلکی نۆروێژ بەم زمانە دەنووسن. بووکمۆل ئەمڕۆ (لە سالی ۱۹۲۹ وە) ناوی شیوە زمانی رەسمیی دەولەتی نۆروێژە. زۆرایەتی خەلکی نۆروێژ (۸۸-۹۰٪) بە زمانی بووکمۆل دەنووسن. لە باری چاپەمەنیدا ۹۲٪ی چاپکراوەکانی زمانی نۆروێژی بە بووکمۆلە. نوینۆرشکا: زمانی نووسینە که ئیفار ئاسەن (۱۸۱۳-۱۸۹۶) لە ناوەراستی سەدەی نۆزدەهەمدا گەشەیی پێ داوە لەسەر بنەمای نۆروێژی رۆژاوا و دیالیکتەکانی ناوچەکانی ناووە. (۱۰)

لە یۆنان: زمانانی کاتاریفوووسا و دیمۆتیکی هەن. یەكە میان زمانی کۆنیاریز و میژوویی و کەونارای یۆنانە، که بەشیکی زۆری ئەدەبی کلاسیک و فەلسەفەیی یۆنان بەو زمانە نووسراوە. ئەمڕۆ ئەو زمانە تەنیا لە ناو کەسانی زمانزان و لیکۆلەرە و ئەکاډیمیکارەکاندا کاری پێ دەکریت. زمانی دووهمیش زمانی قسەکردنی گەلی یۆنانە که ۹۹, ۵٪ی خەلک قسەیی پێ دەکەن و زمانی رەسمیی ولاتەکەیه. (۱۱)

لیتەرەدا زۆر گرنگە ئەوەمان لا روون بێت، که ئەو ولاتانەیی لە یەك زمانی رەسمی زیاتریان تێدا بە کار دەهێنرێت؛ دوو زمان، سێ زمان یا یانزە زمان، نەتەو و گرووی نەتەوایی و ئەتنیکی جیاوازی تێدا دەژین و ئەو زمانانەیش زمانی ئەو نەتەو و گرویانەن. زمانەکانیش شیوە زمان یا دیالیکتی یەك زمان نین، بەلکە کۆمەڵێک زمانی سەرەخۆ و جیاوازی و لەوێهە لە رووی میژوویی و خێزانی زمانەوانییە و هیچ پێوەندیەکیان بە یەكەو نەبێت. ئەو سێ زمانەیی لە بەلژیک زمانی رەسمین، زمانی سێ نەتەوای جیاوازی و سەر بە دوو گرووی زمانەوانیی جیاوازیشتن. دوو زمانە رەسمییەکی فینلاند، فینی و سویدی، هیچ پێوەندیەکی میژوویی و خێزانیان بە یەكدیە و نییه. تەنیا لە نمونەیی نۆروێژدا هەردوو زمانە رەسمییەكە دوو شیوەیی یەك زمانن، که ئێویش، لە لایەكەو هۆیکە میژوویی هەیه وای کردووە، ناچار بن هەردوویان بە کار بێنن، لە لایەکی دیکەیشەو شیوەیی "نوینۆرشک" لە باری فەرەنگی و سیاسیدا نەخشێکی ئەوتوی نییه، چونکە تەنیا ۸٪ (لە سەدا هەشت) ی

(10) <http://en.wikipedia.org/wiki/Ivar-Aasen>.

(11) Dahl; op.cit.

چاپه مه‌نیی ولاته‌که بهو شیوهیه دهنووسریت و چاپ ده‌کریت، هه‌روه‌ها گرنگه ئه‌وه‌یش بزانی که جیاوازی بوکمۆل و نوینۆرشک، له شیوه‌ی جیاوازی دوو دیالکت نییه، به‌لکه زیاتر دوو شیوه‌ی جیاوازی نووسینه. به‌راستی نمونه‌ی نووینۆرش نمونه‌یه‌کی ریزه‌په (Exception - استثناء) و بۆ ئه‌وه ناشیت وه‌ک ریگه‌چاره‌ی کتیشه‌کانی زمان باس بکریت.

شیوه جیاوازه‌کانی زمان

هه‌بوونی شیوه‌ی جیاواز له یه‌ک زماندا، به تایبته له شیوه‌ی قسه‌کردندا، دیارده‌یه‌کی تایبته‌ی زمانی کوردی نییه. له هه‌موو زمانه‌کانی دنیا، ته‌نانه‌ت ئه‌و زمانانه‌یش که به زمانی نۆونه‌ته‌وه‌یی و دامه‌زراو و پێشکه‌وتوو داده‌نرێن، هه‌ر وایه. زمانی ئینگلیزی، بۆ نمونه، کۆمه‌لای شیوه‌ی جیاوازی قسه‌کردنی هه‌یه له ولاتانی جیاوازی وه‌ک ئاوسترالیا، بریتانیا و ئه‌مه‌ریکا. ته‌نانه‌ت له‌ناو ئه‌و ولاتانه‌ خۆشیاندا کۆمه‌لای شیوه‌ی جیاواز هه‌ن. زمانانی گه‌وره‌ی دیکه‌یش، سپانی، ئه‌لمانی، فرانسو، هه‌موویان شیوه‌ی جیاوازیان هه‌یه.

لیکۆلینه‌وه زمانه‌وانیه‌کان به‌زۆری که باسی زمانیک ده‌کهن، مه‌به‌ستیان شیوه‌ی ستانداردی ئه‌و زمانه‌یه، واته زمانی ستاندارد، که زمانی چاپه‌مه‌نییه؛ پۆژنامه و کتیب، زمانی ده‌ستگا‌کانی راگه‌یاندن و زمانی خۆپندنه و وه‌ک زمانی ره‌سمی ناوچه‌یه‌ک یا ولاتیکیش قه‌بوول کراوه. (12)

بێ‌جگه له‌وانه‌یش زمانی ستاندارد ئه‌و شیوه‌یه‌ی زمانه که ئه‌گه‌ر که‌سێک بیه‌وێ زمانه‌که‌مان وه‌ک زمانی دووهم یا وه‌ک زمانیک بێ‌گانه‌ فێر ببیت، ئه‌و شیوه‌یه‌ی زمانه‌که‌ فێر ده‌بیت، واته زمانی ستاندارد فێر ده‌بیت. وه‌ک ده‌بینین له‌م ره‌وه‌وه لایه‌نه‌کانی خۆپندن و راگه‌یاندن، هه‌روه‌ها‌یش به‌کاره‌یتان وه‌ک زمانی نووسین (واته سامانی وشه، حینه‌کردن، پێ‌زمان) بۆ ناساندنی زمانی ستاندارد گرنگن.

کاتی زمانه‌وان له به‌شیکێ زمان، له دیالکتیک، ده‌کۆلته‌وه و ده‌یه‌وێت ورده جیاوازیه‌کانی نۆوان شیوه‌کان بناسیت، ئه‌مه‌ پێی ده‌گوتریت دیالکتناسی (Dialectology). له لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی وه‌هادا وا چاره‌پروان ده‌کریت که ئه‌گه‌ر

(12) Yule, George: The Study of Language, Third edition, Cambridge University Press, Cambridge 2007, p.196.

ئاخپەرەنى دىيالىكتە جىياوازەكان لەگەڵ يەكتردا قسە بکەن، ئەوا لە يەكتەر دەگەن. بەم پتوهرە دوو دىيالىكتى جىياوازی يەك زمان، لە دوو زمانى جىياواز جيا دەکەينهوه که ئاخپوهرانى، ئەگەر يەکتىيان بە زمانى ئەوى ترىان، يا بە زمانىكى دىکە که هەردوويان بىزانن قسە نەکەن، ئەوا لە يەکتەر ناگەن. دەبى ئەوهيش بزانين که ئەمە تاکە پتوهر و پتوهرى هەرە باوهرپيکراو نييه بۆ ناساندنى دىيالىکت، بەلام رەنگە يارمەتيدەر بىت بۆ چەسپاندنى ئەو بنەمايه که هەموو دىيالىکتىک، وەک هەموو زمانىک، شايانى ئەوهيه لىي بکۆلرپتەوه و شى بکرىتەوه. هەر وەها لە گۆشەنيگايەکی زمانەوانىيەوه گرنگە ئەوه بزانين که هىچ دىيالىکتىک لە هىچ دىيالىکتىكى دىکە "چاکتر" نييه، بەلکە لە يەکدى جىياوازن. ئىمە ناتوانين پتوهرىکى وەها لە بواری دىيالىکتناسىي کوردیدا بە کار بهيئنين، چونکە داپرانی ناوچەکانى کوردستان لە يەکدى و پەيدا بوونی سنووری يەکجار سەختى سياسى لە نىوان بەشەکانى کوردستاندا و نەبوونی راگەياندنێکی هاوبەش که بگاتە هەموو پارچەيەک (تا چەند سالىک لە مەو بەر)، ئەمانە هەموو هۆکارن بۆ دوورخستنهوى ئاخپوهرانى دىيالىکتەکانى زمانى کوردی و حالينه بوونيان لە يەکتەر. جىياوازیەکانى نىوان شپۆهەکانى (دىيالىکتەکانى) زمانى کوردی زۆر لەوه بەرینتر و قوولترن که بە راگيشانى هيلێکی ئيسوگلووس (Isogloss) لە يەک جيا بکرىتەوه. هەر زمانەوانىک ئەگەر درشتبينانە تەماشای جىياوازیی شپۆه کوردیەکان بکات و لە چاوی تيۆريەکانى زمانناسییهوه ئەو جىياوازییانە بخوینیتەوه، لەوهيه بگاتە ئەو ئەنجامەي که ئەمانە زمانى سەر بەخۆن، نەک کۆمەڵە دىيالىکتىکى يەك زمان، هەر ئەو هەلە يەيشە وای کردووه کۆمەڵێ لە پۆژەه لاتناس و کوردناسەکان سوور بن لەسەر ئەوهی که کورد زمانىکى هاوبەشیان نييه. ديارە بەشێکی زۆری ئەو پۆژەه لاتناس و کوردناسانانە لەبەر مەبەستێکی سياسى وا بىر دەکەنەوه و ئەنجامگريهکی وەها زەق دەکەنەوه، دەنا ئەوان بۆ شتى دىکە زۆرىش وردبين.

لەناو ئاخپوهرانى تاکە زمانىک يا تاکە دىيالىکتىکيشدا ديسان جىياوازی لە شپۆه ي گۆکردنى وشەيەک يا فۆنيمیکدا هەيه و زمانەوانان زۆر جار ئەمە دەکەنە پتوهرىک بۆ دانانى ئەوهی پێی دەلێن نيشاندەری کۆمەلایەتى (Social marker)، واتە ئەو پتوهرەي که نيشانى دەدات ئاخپوهر ئەندامى کامە گرو، يا کامە تاقمى کۆمەلایەتییە، ئەگەر چى ئەمە لە ولاتیکەوه بۆ ولاتیک و لە ناوچەيەکەوه بۆ ناوچەيەک

دهگورت. گوگردنی دهنگی [پ] دواى بزوينىك (شاوډ، فوډكال) له شاريكى وهك نيوپورك نيشانهى نهوهيه كه ناخپور سهر به توپژى سهرهوى چيني ناونجيه و ههتا بهرو خوارتر دابهزيت گوگردنى نهو دهنگه كه مټر دهپټهوه، تا له توپژى خوارهوى چيني كارگردها ههر به جاريك گو ناكريت. ههر نهو دهنگه له شاروچكهى (پيدىنگ)، ٤٠ ميل خوراواى لهندهن، رپژهى گوگردنى لاي ناخپورهانى توپژى سهرهوى چيني ناونجى سفره، واته گوډى ناكهن، به لام لاي ناخپورهانى توپژى ژيرهوى چيني كريكار نهو رپژهيه دهگاته ٤٩٪ (له سهدا چلونو).^(١٣)

جياوازيههكى ديكه له بهكارهينانى زماندا نهو دوخهيه كه پټى دهگورت ديگلوډيا (Diglossia)، كه دوو پلهى جياوازي بهكارهينانى زمانىك ههبن، يهكيكى "بهرز" و يهكيكى "نزم"، يهكهميان له بواى رهسميدا (بو نمونه عرهبيى ستاندارد) و دوهميان له بواى نارهمى، يا رږژانه، و ناوچهيدا (بو نمونه عرهبيى ميسرى يا لوبنانى). له كورديدا لهوانهيه به هوډى تهشه نهكردنى زمانى ستانداردى كورديهوه جار ان نمونهى وهه ئاشكرامان له بهردهستدا نهو بوپټ، به لام ههر نهپټ له سهرهتاي حهفتاكانهوه جياوازيى زمانى ستاندارد و زمانى رږژانهى ناوچهيى زياتر دهردهكهوټ. رهنگه نمونهى نهو بهكارهينانه نهو مرق له شاريكى وهك (خانهقى/خانهقين)ى كوردستانى عيراقدا به دى بكهين، كه سيكى خوينهوار يا كه مخوينهواريش له خويندنگه و له جيگه رهسميهكاندا كوردى ستاندارد به كار دهينيت، به لام له مالى خويدا و له بازاى و له گهل دوستهكانى خويدا به شپوهى كوردى خانهقى قسه دهكات. ههر دوو شپوهكهيش، كوردى ستاندارد و كوردى خانهقى، دوو بهشى يهك زمانن، كه زمانى كورديه.

دياردههكى زور فراوان و سروشتى له بواى ديالېكتهكاندا نهوهيه كه زور جار ناخپورهانى شپوهكان گالته به زمانى يهكتر، يا شپوهى قسهكردنى يهكتر، دهكن. نهو دياردههكه له ههموو ولاتانى دنياىا به دى دهكريت. له كوردستانيش نمونهى زور ههيه لهو بوارهدا كه، بهداخهوه، ههندي جار دهگاته راډهى سووكايهتيكردن و برينداركردنى يهكتر. رهنگه ليردها سهرنجراكيش نهو پټ كه رپژيمى بهعس تهنانهت دهيوست نهو لايه نهيش به كار ببات بو دروستكردنى دزايهتى و ناكوډى

(13) Yule: op. cit, p.208.

له‌ناو شار و ناوچه‌کانی کوردستاندا، به‌لام ته‌نانه‌ت له‌ناو تووژی خوینده‌واری کوردیشدا ئەم دیاردەیه‌ به‌ شیوه‌یه‌کی ناشیرین هه‌یه‌ و ده‌پارێزێت، تا ئەو راده‌یه‌ی سووکایه‌تی به‌ شیوه‌زمان و مروۆفی ناوچه‌کی دیکه‌ بکه‌ن. من ئەم جوۆره‌ بیرکردنه‌وه‌یه‌ به‌ راسیزمی ناوچه‌یی (ره‌گه‌زپه‌رستی ناوچه‌یی) داده‌نێم.

ئەگەر له‌ گۆشه‌نیگایه‌کی کۆمه‌لایه‌تییه‌وه‌ ته‌ماشای دیالیکته‌کان بکه‌ین، ره‌نگه‌ هه‌ندی دیالیکت له‌ هه‌ندیکی دیکه‌ ناودارتر و شکۆدارتر بن. راستیه‌که‌ی ئەو شیوه‌یه‌ی زمان که‌ گه‌شه‌ ده‌کات و ده‌بیته‌ زمانیکی ستاندارد، هه‌ر پێشتر له‌ پرووی کۆمه‌لایه‌تییه‌وه‌ ناودار و شکۆدار بووه‌، پێهه‌ست بووه‌ به‌ ناوه‌ندیکی سیاسی یا فره‌هه‌نگیه‌وه‌ (بۆ نمونه‌ شاری له‌ندن بۆ زمانی ئینگلیزی و شاری پاریس بۆ زمانی فرانسێ). دیالیکته‌ جیاوازه‌کانی زمانی کوردی له‌ سه‌رده‌می جیاوازا هه‌لی ئەوه‌یان بۆ هه‌لکه‌وتوووه‌ که‌ ببنه‌ زمانی ناوه‌ندیکی ده‌سته‌لاتی سیاسی یا ناوه‌ندیکی فره‌هه‌نگی و دواتریش گه‌شه‌ بکه‌ن و ببنه‌ زمانی ستاندارد. له‌ ئەماره‌تی ئه‌رده‌لاند شیوه‌ی گۆران ماوه‌یه‌کی دوورودرێژ زمانیکی ئەده‌بی بوو، له‌ پرووی ئەده‌بییه‌وه‌ ده‌سته‌لاتی ده‌گه‌یشه‌ شاره‌زوور و گه‌رمیانی کوردستانی عیراقیش، به‌لام نه‌ زمانیکی سیاسی و نه‌ زمانی خویندن و په‌روه‌رده‌ بوو. له‌ ئەماره‌تی بۆتانیشتدا شیوه‌ی بۆتان یا جه‌زیره‌ی کرمانجی رۆژێکی هه‌ر وه‌های هه‌بوو. هه‌لوه‌شانه‌وه‌ و له‌ناوچوونی هه‌ردوو ئەماره‌تی ئه‌رده‌لان و بۆتان له‌ ناوه‌راستی سه‌ده‌ی نۆزده‌دا، له‌ پرووی میژوویی و زمانه‌وانیه‌وه‌، ئەو هه‌ل و ده‌رفه‌ته‌ی لێ سه‌ندنه‌وه‌ که‌ بتوانن ببنه‌ زمانی ستانداردی کوردی.

نمونه‌ی شیوه‌ی سلێمانی، وه‌ک ناوه‌ندیکی سیاسی و فره‌هه‌نگی، له‌ زۆر پرووه‌وه‌ له‌ ئەزموونی هه‌ردوو ئەماره‌تی ئه‌رده‌لان و بۆتان و هه‌ردوو شیوه‌زمانی گۆران و بۆتانی جیاوازه‌. به‌ په‌یدا بوونی ئەماره‌تی بابان و ده‌سته‌لاتی سیاسیی ئەو ئەماره‌ته‌، شیوه‌زمانیک بوو به‌ زمانی ئەده‌بی که‌ هه‌ر له‌ سه‌ره‌تاوه‌ تیکه‌لییه‌ک بوو له‌ شیوه‌کانی بابان و شاره‌زوور و قه‌رده‌اغ و که‌رکووک. ده‌رفه‌تێکی زۆر گرنگی میژوویی و کاریگه‌ر له‌ نه‌خشی ئەم شیوه‌یه‌دا ئەوه‌ بوو که‌ به‌ پرووخان و هه‌لوه‌شانه‌وه‌ی ئەماره‌تی بابان، کارکردی زمانه‌ ئەده‌بییه‌که‌ پانه‌وه‌ستا، به‌لکه‌ هه‌ر زوو ده‌سته‌لاتێکی دیکه‌ی سیاسیی کورد له‌ ناوچه‌یه‌دا په‌یدا بوو و ئەو بۆشاییه‌ی نه‌مانی ده‌سته‌لاتی بابانی پێ کرده‌وه‌؛ ده‌سته‌لاتی حوکومه‌تی کوردستانی باشوور به‌ سه‌رکرده‌یه‌تی

شیخ مه‌حمودی حەفید. لەو کاتەیش بە دواوە زمانی کوردی دەرفەتێکی یەكجار گەورەتری دەست کەوت، کە بوو بە زمانی دەستەلاتی سیاسی حوکومەتەکە ی شیخ مه‌حمود و کە بوو بە زمانی دەستگای راگەیاندن و چاپەمەنی و ئەوجا بوو بە زمانی خۆیندنیش. تەنانەت بە هەلۆه‌شانه‌وه‌ی دەستەلاتی سیاسی حوکومەتی شیخ مه‌حمودیش پۆلی زمانی کوردی کزتر نەبوو، بە‌لکە پلەیه‌کی بەرزتری وەرگرت و بنەرتێکی پتەوتری بۆ دروست بوو، کاتێ بە‌پێی دەست‌ووری دەولەتی تازە دامە‌زراوی عێراق زمانی کوردی ڕێگە ی پێ درا لە بواری خۆیندن و چاپەمەنی و راگەیانندن بە کار ب‌بریت. بە درێژایی سەر‌ده‌می پاشایەتی لە عێراقدا پلە و پایە ی زمانی کوردی هیچ کاتێک دانە‌لەنگا و بە‌ره‌و لیژنە‌پۆشیت، بە‌لکە زیاتریش پێش کەوت، بە‌تایبەت کاتێک بە‌شی کوردی لە وەستگە ی رادیۆی بە‌غدا دامە‌زرا و بە‌وه‌یش پۆلی زمانە‌کە وەک زمانی راگەیاندن بە‌هێزتریش بوو و تەنانەت کاری دە‌ک‌رده‌ سەر بە‌شە‌کانی دیکە ی کوردستانیش. لە سەر‌ده‌می رێژیمی کۆماریدا زمانی کوردی بە‌ ڕێگای ستانداردبووندا پلەیه‌کی دیکە‌یش پێش کەوت کاتێ لە زانستگە ی بە‌غدا بە‌شی زمانی کوردی کرایە‌وه و بە‌پێ‌وه‌بە‌رایەتی خۆیندنی کوردی دامە‌زرا و لە دوا‌سالە‌کانی شە‌سته‌کاندا کۆمە‌ڵی دە‌ستگای زانستی و فەرە‌ه‌نگی بۆ پێش‌خستن و پاراستنی زمان و فەرە‌ه‌نگی کوردی دامە‌زرا و پە‌خشی تە‌له‌فیز یۆنیش بە‌ زمانی کوردی دە‌ستی پێ کرد. ڕە‌نگە ڕە‌شت‌رین ماوه‌ی زمان و فەرە‌ه‌نگی کوردی لە سەر‌ده‌می تازە‌دا سالانی ۱۹۶۲-۱۹۶۶ بوو. (۱۴)

پێ‌وه‌ندیی سیاسی و فەرە‌ه‌نگی نی‌وان هە‌ردوو بە‌شی کوردستانی ئێ‌ران و کوردستانی عێراقیش، چ لە سەر‌ده‌می کۆماری دیموکراتی کوردستان لە مه‌هاباددا و چ سالانی شۆ‌ڕشی چە‌ک‌دارانە ی کوردستانی عێراق و چ سالانی ڕێ‌که‌وتننامە ی ۱۹۷۰-۱۹۷۴ و دواتریش کە کۆماری ئیسلامی ئێ‌ران دامە‌زرا، ئە‌مانە هە‌موو هۆ‌کار بوون بۆ دە‌ولە‌مە‌ندبوونی زمانی ستانداردی کوردی. ناوچە ی جیۆ‌گرافی و کە‌وشە‌نی کارکرد و بە‌کارهێنانی ئە‌و زمانە کوردستانی عێراقی تی‌پە‌راند و بە‌شی هە‌ره‌ زۆری کوردستانی ئێ‌رانی‌شی گرته‌وه.

(14) Shakely, Farhad: Den moderna kurdiska novellen, Licentitavhandling i irans Språk, Uppsala universitet, 2001, s. 30.

پئی: کئی دہائی بہ شدار بیت؟

گوتوبیژکرن لہ بارہی مہ سہ لہ یہ کی ٹالۆز و قوولی وەک زمانی ستاندارد و زمانی رەسمی و ئەلفوبیۆ، بابەتیکی ھونەری و تەکنیکی و کارناسانە، بەو مەعناوەی کە کەسانیک دەتوانن بە شداری تیدا بکەن، کە بە راستی لہ و زانستانەدا شارەزا بن و ئەو ھەندە ئەزموون و زانیاری و خوێندەوارییان ھەبێت کە لایەنە جیاوازیەکانی بایەکی تێیگەن و بتوانن لہ شارەزایی و زانستەوہ قسە ی تیدا بکەن. بۆ نمونە ئەگەر دہائی باس لہ دەرھێنانی ھەوت لہ ناوچە یەکی کوردستاندا بکریت، ئەوانە ی دەتوانن و دەبیت بە شداری لہ گوتوبیژری ئەو بابەتەدا بکەن، پێویستە شارەزای گیۆلۆگی و تەکنیک و بریکیش کیمیا بن. ئەگەر باس لہ ئابووری و سیستەمی بانک و کرپن و فروشتن لہ گەڵ و لاتاندا کرا، ئەوا ئابووریناسان و سەرما یەداران و رەنگە ھەندیک سیاسەتمەداریش بتوانن بە شدار بین.

لہ گوتوبیژری زمانی کوردیدا کئی دەتوانیت و دەبیت بە شداری بکات؟ ئایا ھەر خوێنەواریکی کورد، ھەر لہ بەر ئەو ی کوردە و خوێنەوارە، دەتوانیت بە شداری بکات؟ بێگومان نا. ئایا ھەر ئەکادیمی کاریکی کورد مافی بە شداربوونی ھە یە؟ دیسان نا. دیارە بواری بابەتە کە زۆر سنووردارە و تەنیا جێگە ی باوەر و بۆچوونیکی وای تیدا دەبیتەوہ کە لہ سەر بنەمای زانست ھەلچێرانیت. ئێمە کە لہ نزیکەوہ سەرنجی گوتوبیژ و نووسینەکان لہ مەر کیشە ی ئەمڕۆی زمانی کوردی بدەین، دەبینین ھێچ سنووریک و ھێچ بەرپرسیارییەکی زانستی و ھێچ خۆسانسۆرکردنیک لہ ئارادا نییە. دەبینین خوێنەوار و کۆلکە خوێنەوار و نەخوێنەواریش بە شداری دەکەن، زانا و نەزانیش ھاو بەشن، لێزان و لێنەزان، ئەزمووندار و بێئەزموون، ھەر ھەموو خۆیان ھەلەدەقورتیننە ناو بایکەوہ کە دہوو خۆیان لہ ئاستیدا بە غەریب و بێگانە دا بنایە. ئەنجامی ئەم ئالۆزی و ئاژاوہ یە ئەو یە کە لہ جی ی ئەو ی گوتوبیژتیکی زانستی و پر و دەوڵەمەند دروست ببوایە، ئەمڕۆ باس و مونا قەشەکان لہ پلە یەکی زۆر نزم و نازانستیدان و زۆریش لہ ناوەرۆکی راستە قینە ی بابەتە کەوہ دوورن. گەلیک لہوانە ی کە زۆریش چالاکانە بوونەتە بە شیک لہ مە سە لہ یە لہ سەنگەری ناوچە گەری و خیا لێتە ی و دھمارگرییەکی تەسکبێن و فەناتیکەوہ ھێرش دہەبن و ھێچی تر.

من نایم لیتردا ئامۆزگاری ئەخلاقی و سیاسی کۆنپاریزانه بێشمهوه، بێلام به لامهوه گرنگه ئه پتوهراڤه، ئه کریتیتریا و ستانداردانه دهستنیشان بکه که له بابتهکی وههادا نا کرێ پشگویی بخرین و به ناپیویست و نه بوو دابنرین. ئیمه رووبه رووی کیشیه که ده بینه وه که کیشیهی زمانه، زمانی کوردی، بته پتهی کیشیه کهیش پتوهندی به ستانداردبوون، رهسمیبون، سنورهکانی ئیوان زمان و دیالکت، ئهلفویی و رینووسه وههیه. کاتی ئه بته بته مان لا روون بن، ئه وه دم ده بی ئه وهی شمان لا روون بیت که بۆ ئه وهی که سیک بتوانیت به شداریه کی لیزانانه و زانستیانه و به رهه مبه خش بکات، ده بی: یه که: زمانه وان، یا زمانناس (Linguist) بیت؛ دوو: ده بی کوردیزان بیت.

ئىمە ئەگەر بە شىۋەيەكى مىكانىكى ئەم دوو مەرجە دابىئىن و بسەپىئىن و وا چاۋەرۋان بىن كە لەناو كورددا خەلكانىكى زۆرمان ھەن ئەو مەرجانەيان تىدان، ديارە خۆمان تووشى ھەلەيەكى گەۋرە دەكەين. لەبەر ئەۋە ناچارىن ئەو پىتوەرەنە بە شىۋەيەك بگونجىئىن كە لەگەل پىۋىستى و گرنگى باسەكە و لەگەل ئەو توانست و ئەزموون و سەرچاۋانەدا كە ھەن، تەبا بىت. شارەزايى لە ھەر زانستىدا دەتوانىت لە پلەي جىاۋازدا بىت. بىر كەردنەۋەي راست ئەۋەيە داۋاي پلەيەكى شارەزايى و ئەزمووندارى بكەين، بەلام نايشتوانىن باسەكە ھىندە بەئاسانى ۋەربگرين كە ھەر كەسك كوردىي زانى و ناۋى زمانناسىي بىستبو، ئىتر دەرگاي لى بىرئىتەۋە.

پێناسه‌کردنی زمانناس یا زمانه‌وان، له‌ناو کورددا، ئاسانتەر بێت له‌ پێناسه‌کردنی کوردیزان. له‌م سه‌رده‌مه‌دا که زمان و فهره‌نگی کوردی تووشی قه‌یرانیکی قوول و در‌ژوار هاتوو، به‌هه‌زاران که‌س هه‌ن که هه‌ر له‌به‌ر ئه‌وه‌ی به‌ کوردی ده‌نووسن، خۆیان به‌ کوردیزان و ته‌نانه‌ت زمانه‌وانیش داده‌نێن. ئه‌مه‌ دیاردیه‌که‌، هه‌نده‌ی نیشانه‌ی ئا‌ژاو و نه‌خۆشییه‌، نیو هه‌نده‌ نیشانه‌ی پێشکه‌وتن و خۆنده‌واری نییه‌. ئه‌گه‌ر زمانناسی و کوردیزانی دوو مه‌رجی بنه‌رته‌ی بن، پێم وایه‌ کۆمه‌ڵی مه‌رجی دیکه‌یش هه‌ن قورسای‌ی و بایه‌خیان، بۆ ئه‌م بابه‌ته‌، له‌و دووه‌ که‌مه‌تر نییه‌، بۆ نمونه‌: شاره‌زایی له‌ دیالیکته‌کانی زمانی کوردیدا، به‌تایبه‌ت دوو شیوه‌ی کوردیی باکوور و کوردیی باشوور، شاره‌زایی له‌ زمانی دیکه‌دا، به‌تایبه‌ت زمانه‌کانی هاوسێی کورد، عه‌ره‌بی و فارسی و تورکی؛ شاره‌زایی له‌ ئی‌تیمۆلۆگیدا (زانستی ره‌گورپه‌شه‌ی وشه‌کانی زمان، لێره‌دا مه‌به‌ست زمانی کوردیه‌)؛ زانیینی زمانێکی

گه‌وره و پیشکه‌وتووی جیهانی (ئینگلیزی، فرانسوی، ئالمانی)؛ شاره‌زایی له ئیتراناسیدا، به‌تایبته زمانه کۆن و تازه‌کانی ئیتران.

کاتی نووسه‌ریک خۆی تیکه‌ل به گوتوبیژی زمان و زمانه‌وانی ده‌کات، ئیمه‌ئو چاوه‌روانییه‌مان هه‌یه که ده‌بی پیش هه‌موو شتیک توانستی ئه‌وه‌ی هه‌بی که‌رسته زمانه‌وانیه‌که‌ی خۆی به جو‌ریک پیش خستبیت، که باوه‌ر بکه‌ین ئهم که‌سه به جو‌ریکی به‌رپرسانه ته‌ماشای زمان ده‌کات. ده‌بی به‌لگه و به‌لگه‌کارییه‌کانی ئه‌وه‌مان لا بچه‌سپێن که وه‌ک شاره‌زایه‌ک دهنووسیت و دهنانیت باسی چی ده‌کات، له‌ بوارتیکی ورد و پر‌دیسپلینی وه‌ک زماندا ئیمه ناتوانین چاوپۆشی له‌ هه‌له‌ی رێزمان و رێنوس بکه‌ین، که دهنانین ئه‌و هه‌له‌کردنه ئه‌نجامی نه‌زانین و وردنه‌بوونه‌وه‌یه. نووسه‌ریکی کورد که وه‌ک شاره‌زایه‌کی زمانناس و کوردیزان خۆی پاده‌نیت و له‌ بواره‌که‌دا ئامۆژگاری و تیۆری پیشکه‌ش ده‌کات، ته‌نیا له‌یه‌ک وتاردا کۆمه‌لی هه‌له‌ ده‌کات، هه‌موو به‌لگه‌ی ئه‌وه‌ن که زانیارییه‌ تیۆرییه‌کانی ئه‌وه‌نده کۆمه‌کیان پێ نه‌کردوه که کوردینووسینه‌که‌ی خۆی سانسۆر بکات. لێرده‌ چهند نموونه‌یه‌کی ئه‌و هه‌لانه ده‌هێنمه‌وه: (داده‌ندری، ببوو، بۆ وه‌ی، ده‌یه‌ه‌وئ، له‌ کوردی دا، جیاوازی گه‌وره).

ئیمه ناتوانین رێگه‌ له‌ که‌س بگرین که تۆ نابێ له‌م بابته‌دا به‌شداری بکه‌یت و بنووسیت. ئهم دیاردیه‌ خۆی به‌شیکه‌ له‌ پله‌ی شارستانه‌تی و له‌ راده‌ی پیشکه‌وتنی فره‌هنگ له‌ ولاتی‌کدا و له‌ناو کۆمه‌لی‌کدا. له‌و ولاتانه‌دا که ژبانی فره‌هنگی دامه‌زراو و پیشکه‌وتوه‌، دوو شت‌وه‌ی سانسۆر هه‌ن که رێگه‌ له‌ په‌یدا‌بوونی ئا‌ژاو ده‌گرن: یه‌که‌م: خۆسانسۆر، که نووسه‌ر و پووناکی‌ر خۆی خۆی سانسۆر ده‌کات و دهنانیت چی دهنووسیت و بوا‌ری نووسینی ئه‌و چییه. ئهم خۆسانسۆرکردنه هه‌م بابته و بوا‌ری شاره‌زایی ده‌گریته‌وه و هه‌م که‌رسته زمانه‌وانی و زانیارییه‌کانیش؛ دوهم: پۆژنامه و گو‌فار و ده‌ستگا‌کانی را‌گه‌یاندن هه‌میشه ئه‌و به‌رزو‌ستییه‌یان لایه که ئه‌وه‌ی پیشکه‌شی بینه‌ر و خو‌ینه‌ری ده‌که‌ن، ده‌بی له‌ پله‌یه‌کی به‌رز و چاک و ده‌وله‌مه‌نددا بیت، له‌به‌ر ئه‌وه‌یش هه‌میشه هه‌ول ده‌دن که‌سانی زانا و شاره‌زا و کارناس و لێزان رووبه‌رووی بابته‌ گه‌رم و گرنگه‌کان بکه‌نه‌وه و بیاندوین و دا‌وی نووسین و بۆ‌چوونیان لێ بکه‌ن. ئه‌مه‌ی لێرده‌ باسی ده‌که‌م پێ‌وه‌ندییه‌کی نییه به لایه‌نه خراپ و دزی‌وه‌کانی ده‌ستگا‌کانی را‌گه‌یاندنه‌وه، به‌تایبته له‌ پۆ‌ژا‌وا. ئه‌وه بابته‌تیکی دیکه‌یه و ده‌کری به‌ جیا باس بکریته. له‌ کوردستاندا نووسه‌ر و

پووناکبیری کورد زۆر لهوهوه دوورن که خوێان خوێان سانسۆر بکهن و راگه یاندنیش زۆر لهوهوه دووره که بهرزووستیهکی وای لا دروست بووبیت، بهرپرسانه له دروستکردنی شارستانهتی و فرههنگدا بهشدارییهکی جیددی بکات.

تۆ: دوو زمانی ستاندارد یا دوو دیالیکتی یهک زمان؟

له یهکهه سه رنجدا وا پێ دهچیت هه ر وا به ئاسانی بتوانین زمان و دیالیکت له یهک جیا بکهینهوه و پێناسه یان بۆ دابنێن، به لām به راستی ئه مه یه که یکه له بابته ئالۆز و چاره نه کراوه کانی زمانه وانی. زۆربه ی زمانناسان له یه که گه یشتن ده که نه پێوه ریک بۆ به یاردانی ئه وه ی که دوو شیوه زمان به دوو دیالیکتی زمانیک دابنێن، یا به دوو زمانی جیاواز. پێوه ری وه ها به رانه ر نمونه ی زۆری زمان و ناوچه و ولاتانی دنیا هه ر زوو هه رس ده ییت و ناراستبوونی ده رده که ویت. له ناوچه ی "دالارنا" ی سوید شیوه قسه کردنیک هه یه پێی ده لێن "ئێلفدالی"، واته شیوه ی یا زمانی ئێلفدال. بۆ سویدییه که که زمانی ستانداردی سویدی بزانی، زۆر زۆر ئاسانه تره له زمانی نۆروژی یا دانی (زمانی دانمارک) حا لی بێت، تا ئه و شیوه یه ی که به ره سمی به دیالیکتیکی سویدی داده ریت. ئه که ر بۆ نمونه بگه رێن، سه دانی وه ها له ولاتانی جیاوازی دنیا دا ده دۆزینه وه.

"زمان"، واته زمانی ستاندارد، زۆر جار به وه پێناسه ده کړیت که به پێی ئه و نه خشه ی هه یه تی ده ناسرێته وه، واته خوێندن و په روه رده، فره هنگ، ده سه لات ی سیاسی، پله ی کۆمه لایه تی... هتد، ئه وده م "دیالیکته کان"، ئه که ر زۆریش به خۆشه و یستیه وه باس بکړین، وه که هه ندی پاشماوه ی جوانکی له ئێسکسووک ناو ده برین، به لām ئه که ر زمانکی تۆزێ زه ر به کار ببری، ئه وده م وه ک کۆسپ و رێگر له به رده م گه شه کړدن و پێشکه و تندا باس ده کړین. به م پێیه بێت زمان ته نیا ئه وه یه که زمانی نووسینه، ئه مه یش کاتێ راسته که پله یه کی ره سمی هه بێت، یا هه ر نه بی پله یه کی ددانپێدانراوی هه بێت. له وه به ترازێ ئه و ی دیکه هه مووی دیالیکته. که واته پێوه ره کانی پێناسه کردنی زمان پێوه ری زمانه وانی نین، به لکه باس له وه ده که ن زمان چ نه خشه یی له کۆمه لدا هه یه، واته پێوه ره کان له ده ره وه ی هه ری می زمانه وانیه وه هینراون، پێوه ری نازمانه وانین.⁽¹⁵⁾

(15) Dahl, Östen: Språkets enhet och mångfald, Studentlitteratur, 2007, S. 80.

وهك دهبنين پيـوهري ناساندني زمان تا رادهيهكي زور پيـوهري دهرهوهي زمانهوانين، پيـوهري سياسيـن. نهجامي ناساندنيكي وههايش نهجاميكي سياسيـه، چونكه، وهك نوښتهـن دال دهليـت، نهـگهـر "ئيلقـدالي" به زمانـيكي سهـربهـخو دابـنريـت، نهـك ديـاليـكتيـكي زمانـي سوـيـدي، كهـواته دهـبيـ مندالـاني ئيلقـدال، مافـي نهـويـان هـهـبيـت به زمانـي خوښـيان بخوـين، نهـك به زمانـي سوـيـدي، چونكه نهـودهم نهـوانـيش وهـك كهـمايهـتـيـهـكي ناو سوـيـد دادهـنـرين. بهـلام راسـتيـهـكهـي نهـويه كه مندالـاني ئيلقـدال به زمانـي سوـيـدي دهـخوـين.

نهـك هـهـر له بواري زمانهوانيدا، بهـلكه له زور بواري ديـكهـي سـيـاسـي و كـومـهـلـايـهـتـيـشـدا، ناكرـيـ به شـيـوهـيهـكي ميـكانـيـكي كـومـهـلهـپـيـوهـريـكي زانـسـتـيـك وهـرـبـگـرين و بـيـسهـپـنـين بهـسـهـر زمان و كـومـهـلـگـاي خوـمانـدا. ئيـمه دهـزانـين كه سالانـيـكي دووـرودـريـژ زور كهـسي سـيـاسـهـتمـهـدار و زانـاي كـومـهـلـناسـي و ميـژوونـاسـي و زانـسـتي ديـكهـيش كوردـيان به نهـتـوه دانهـدنا. ئيـسـتـايش لهـناو نهـكاديـميـكارانـي نهـورويـادا كهـسانـي وا هـن، راسـتهـوخـو يا ناراسـتهـوخـو، دهـلـين كورد يهـك نهـتـوه نيـه، چونكه بهـپـتي پيـوهـره وشـك و بيـگـيـانهـكانـيان كورد نهـو مهـرجانهـي نهـتـوهـبوونـي تيـدا نيـه. بهـلام بهـرانـبهـر بهـوانهـيش زانـسـتـكار و نهـكاديـميـكارـي ديـكه هـن كه دهـزانـين دهـبيـ پيـوهـرهـكان به جوړيـكي ديـكه بخوـينـريـنهـوه و به كار بـبرـين. لهـناو خوـينهـوار و رووناكـبـير و سـيـاسـهـتمـهـدارانـي كورددا كهـسانـيـك هـهـبوون و هـن كه دژي نهـو بوچوونـانه راوهـستاون. نه تيـوري و پيـوهـرهـكاني نهـو بهـناو زانـسـتـكارانهـي نهـورويـا كوردـي له نهـتـوهـبوون خستـوه و نه بهـرگريـ رووناكـبـير و سـيـاسـهـتمـهـداري كوردـيش، كوردـي كردوه به نهـتـوه. له زمانـيشـدا هـهـر وايه. سالـهـاي سالـه نهـو تيـوريـيـانه هـن و بلاو دهـبنـهـوه، داگـيركارانـي كوردستانـيش هـمـيشـه گومانـيان خستـوهـته سـهـر زمان، ميـژوو، فهـرهـنگ و بوونـي كورد خوښـي. بهـلام له نهـجامـدا مروځـي هوښـياري كورد، به هـهـر ديـاليـكت و به هـهـر شـيـوهـيهـكـيش قسهـي كـردـبيـت، خوځي به كورد زانـيوه و نهـو زمانهـي كه قسهـي پيـ كردوه به شـيـوهـيهـكي زمانـي كوردـي داناوه.

له كوردستاندا كـومـهـلـيـك ديـاليـكت و بهـشهـديـاليـكت و شـيـوهـي ناوچهـيي هـن كه به تهـنيـشت يهـكهـوه ژياون و گهـشهـيان كردوه و روځـيان هـهـبووه له پاراستنـي فهـرهـنگ و بـير و كهـسايهـتي نهـوانهـدا كه قسهـيان پيـ كردوون. به هوځـي كـومـهـلـي هوځـاري سـيـاسـي و ناسـيـاسـيـهـوه سـيـ ديـاليـكتـي زمانـي كوردـي واي بو هـلكهـوتـوه كه

ماوهیهک وهک زمانیکی ئهدهبی له ناوچهیهکی دیاریکراودا به کار ببریښ. لهه سڼ دیالیکته تهنیا یهکیکیان پرۆسیسی گهشهکردن و پشکهوتنهکهی بڼی ناویر بهردهوام بوو، تا ئه و رادهیهی بوو به زمانیکی ستاندارد، ئه ویش دیالیکتی کوردیی ناوهندی، یا کوردیی خوارووه. من دهه وئێ ئه وه جهخت بکهه که نهخشی دوو دیالیکتهکهی دیکه نهخشی زمانیکی ئهدهبی بوو، واته زمانی شیعر و پهخشان، بهلام زمانی زانست و سیاسهت و راگهیاندن نهبوون.

دیالیکتی کرمانجیی باکوور، یا کوردیی سەروو، دواى دابراىتکى زۆر، لە ناوەزاستى سەدهى بیستەمدا جارىکى دیکە خراوتەوه کار و بۆ نووسین به کار هاتوو. هاوکات له گه‌ڵ ئەو به‌کارهاتنه‌دا گۆران و گه‌شه‌کردنێک له کرمانجیدا پووی داوه که کارىکى زۆر قوول و چاره‌نووسسازى کرده سەرى؛ گۆرینی ئەلفووبی. له کاتێکدا کوردیی خواروو له ماوه‌ی نزیکه‌ی دووسه‌دو په‌نجا ساڵی رابوردودا هەر به یه‌ک ئەلفووبی نووسراوه و قو‌ناغ له دواى قو‌ناغیش چاکسازى و ریفۆرم له ئەلفووبی و رینووسه‌که‌یدا کراوه، تا ئەو راده‌یه‌ی که ئیستا له‌ناو ئەو زماناته‌دا که ئەلفووبی‌کانیان له‌سەر بنه‌ماى ئەلفووبی عەره‌بى هه‌لچنیه‌، زمانى کوردی خاوه‌نى پێشکه‌وتووترین سیسته‌مى نووسینه، به‌و مه‌عنايه‌ی که توانیویه‌تى له‌جیتی ئەو سەرووبۆردى زۆربه‌ی زمانه‌کانى دیکه له نووسیندا به کارى ده‌به‌ن، زمانى کوردی به‌رانبه‌ر به‌ بزوینه‌کان (قاو‌ل، فۆکا‌ل) تیپ و نیشانه‌ی تایبه‌تى داناوه. کرمانجى که جاران هەر به‌و ئەلفووبی کوردیه‌ نووسراوه که بۆ نووسینی دیالیکته‌کانى گۆران و کوردیی خواروو به کار هاتوو، له ناوه‌زاستى سەده‌ی بیستەمه‌وه بوو به زمانێک که به سى ئەلفووبی جیاواز دهنووسریت؛ کورده‌کانى سۆڤیت، به‌پیتی سیاسه‌تى ستالین بۆ دابرینى گه‌لانى ناو سنوورى سۆڤیت له هاوزمان و هاوڕه‌گه‌زه‌کانى ده‌راوسى، ئەلفووبیه‌کى کريلیکی تایبه‌تیان بۆ خۆیان دروست کرد و تا سه‌ره‌تای نه‌وه‌ده‌کانى سەده‌ی رابوردوو به شیوه‌یه‌کى چالاکانه به کاریان ده‌هێنا. کوردی تورکیا ئەلفووبی کوردییان له بیر برایه‌وه و فی‌ئى زمانى تورکى و ئەلفووبی تورکى کران و پێوه‌ندیه‌کیان به زمانى نووسراوى کوردیه‌وه نه‌ما. له‌و سەروبه‌نده‌دا جه‌لادەت به‌درخانىش ئەلفووبیه‌کى لاتینی له‌سەر بنه‌ماى ئەلفووبی تورکى دروست کرد و له چوارچێوه‌یه‌کى زۆر ته‌سکدا ب‌لاوى کرده‌وه و هه‌ندێ له شاگردەکانى ده‌ستیان کرده ب‌لاوکردنه‌وه‌ی نووسراوى کوردی کرمانجى به ئەلفووبی لاتینی. نووسه‌رانى

بادینانی کوردستانی عیراق هەر له سەر به کارهینانی ئەلفوبی کوردی مانهوه و ئەو گۆران و ریفۆرمەیی زمانەوانانی کوردیی خواروو ئەنجامیان دا، ئەوانیش سوودیان لێ وەرگرت و دەستیان کردە بەکارهینانی.

له ئەنجامی ئەم گەشەکردن و گۆرانانەدا کوردیی باکوور، کرمانجی، نەک تەنیا ئەلفوبیەکەی گۆرا، بەلکە وەک زمانێکی ئەدەبی، که له سنووریکی تەسکدا به کار هاتوه، له پرووی گەنجینهی وشە و پێژمانیشەوه گۆرانی گەورەیی بەسەردا هات. گۆرانی پێژمان له کرمانجیدا زۆر له وه قوولتره که وەک هەندێ جیاوازیی بچکۆله تەماشای بکەین، ئەم گۆرانه دۆخەکانی ناو (Case, Kasus)، سیستمی کردار و سینتاکسیش دەگرێتەوه. ئێستا که باسی کرمانجی وەک زمانێکی ئەدەبی دەکەین، له راستیدا باسی سێ شیوهی جیاواز دەکەین، که به تەواوی له یهکدی دور کهوتوونه تەوه: شیوهی کوردیی سۆفییتی جاران، شیوهی کرمانجیی بۆتانی (شیوهی جەزیره) که به شیکی زۆری نووسەرانی کوردی تورکیا به کاری دەبن و شیوهی بادینانی. هیچ کام له م سێ شیوهیهی کرمانجی، له بەر کۆمەڵی هۆی سیاسی، بۆی نەلواوه وەک زمانێکی ستاندارد پۆل ببینێت.

نەخشەی زمانی کوردی ئەمڕۆ دەرکێ و باس بکریت که له چەند دیالێکتیک پێک هاتوه، که له پرووی پێشکەوتن و ستانداردبوون و بەکارهینانهوه له پله و ئاستی جیاوازدان. له ناو دیالێکتهکانی زمانی کوردیدا، کرمانجیی باکوور و کرمانجیی باشوور (کوردیی سەروو و کوردیی خواروو یا ناوه‌ند) له وانی دیکه زیاتر به کار دهبرین و گەشەیان کردوه. کوردیی خواروو تاکه شیوهی زمانی کوردییه که دهتوانین وەک زمانێکی ستاندارد پێناسه‌ی بکەین، چونکه له میژوودا گەلی جار و ئێستایش، بووه تە زمانی خۆپێندن و په‌روه‌رده، زمانی به‌پێوه‌بردنی ده‌ولەت، زمانی چاپه‌مه‌نی و زمانی راگه‌ياندن و، له‌ بوا‌ری زانستیی جۆراوجۆردا پێی دهنووسریت. کوردیی سەروو، کرمانجی، هەرگیز ئەو هەلومەرجەیی بۆ هەڵنەکه‌وتوه که پۆلی زمانیکی ستاندارد ببینێت. یه‌کێ له‌ کێشه‌ قوول و جیدیدییه‌کانی کرمانجی ئەوهیه که سێ شیوهی جیاوازی به‌ تەنیشته‌ یه‌که‌وه‌ گەشەیان کردوه. هەروەها له‌ ماوه‌ی نزیکه‌ی ۴۰-۵۰ سالدا کرمانجی به‌ سێ ئەلفوبی جیاواز نووسراوه و ئەمڕۆ به‌ دوو ئەلفوبی دهنووسریت.

له‌ ناو هەموو به‌شه‌کانی کوردستاندا ئەمڕۆ تەنیا کوردستانی عیراقه که دەر‌فەتی

ئەوێ تیدا ھەبە زمانی کوردی ئازادانە بە کار ببری و پۆلی زمانیکی ستاندارد ببینیت. لە ماوەی نزیکەی سەد سالی پابوردوودا ئەم بەشە کوردستان ھەمیشە، کەموزۆر، ھەلومەرج و دەرفەتییکی وەھای ھەبوو و ھەر ئەو ھەیشە کە بوو ھەتە ھۆی پێشکەوتن و گەشەکردن و بەستانداردبوونی کوردیی خواروو. دەبێ ئەو راستییە بزانریت کە دوای پووختانی دەوڵەتی عوسمانی و دروستبوونی دەوڵەتە تازەکانی پۆژھەلاتی ناوھەرێست، ئەوێ زمانی کوردی و ھەرھەنگی کورد و شارستانەتیی کورد و پابوردووی کوردی پاراست، کوردستانی عێراق و شیۆھ زمانی کوردیی خواروو بوو. لە کوردستانی ئێرانیشدا سالانی ۱۹۴۰-۱۹۴۶ جۆریک ئازادی و پێشکەوتنیک بە دەست ھات، کە بە داخووە ھەر زوو لەناو برا. لە بەشەکانی دیکەی کوردستاندا زمان و ھەرھەنگی کورد قەدەغە بوو. ئەم ئەزموونە میژوویی و دەوڵەتمەندە کوردستانی خواروو (کوردستانی عێراق) لە ھەموو لایەکەوە بە دەیان ھێزی دوژمن و ناحەز و ھێر گەمارۆ دراو و ھەر ھەموویشیان یەک ئامانجیان ھەبە؛ ئەویش ھەڵوێشانەو و پووختاندن و لەناوبردنی ئەو ئەزموونە. دوو کۆڵەکە ھەر پتەو و گەورە مانەوێ نەتەوێ کورد لە کوردستانی عێراقدا، ھەستی نەتەوایەتیی کوردی، واتە ھۆشی خۆ بە کوردزانین و خۆ بە نەتەوەزانین، و زمانی کوردییە. ئەم دوو بنەرەتە لە ماوەی ۵۰-۶۰ سالی پابوردوودا بە رادەھیکە یە کجارجا فراوان پتەوتر بوون و سیمای پێگەشستن و ستانداردبوونیان تیدا ھەرکەوت. ھێچ سەیر نییە کە ئەو ھێزە ھێرانەیی دژی ئەزموونی کوردستانی عێراق کار دەکەن، بە وریایی و ھۆشیارییەو لە پێش ھەموو شتیکدا ھەول دەدەن ئەو دوو کۆڵەکە ھەڵوێتەو بنەرەتە ھەڵوێشێنەو و پووختێن. ئەم بەر بەرھەکانی و دوژمنایەتییە بە شیۆھ پەرچە پەرچەکردن و گومان دروستکردن و درز تێخستن و لە یەکدی دوورخستنەوێ چینی و تووژ و ناوچە و دین و مەزھەبە جیاوازیەکانی کوردستان خۆی دەربڕیو.

لەم چەند سالێ پابوردوودا کە بووژانەو و گەشەکردنێکی ھەرھەنگی فراوان سەرتاسەری کوردستانی عێراقی گرتووەتەو و تا رادەھیکە باشیش کاری کردووەتە سەر بەشەکانی دیکەی کوردستان، ھەڵمەتییکی زۆر ناڕەوا و گومانناوی دەستی پێ کردووە بۆ سووککردن و بچووککردنەوێ زمانی ستانداردی کوردی و گومانکردن لە ھەموو ئەو سامان و گەنجینە دەوڵەتمەندە بەرھەمی میژووییە کە نزیکەی ھەزار

سال له مه وه بهر دهستی پى کردووه تا گه یشتوووه ته نه مړۆ. ئه م هه لمه ته له کو م له لى داخوازى نا ره وا و بیری نازانستی پیک هاتوو، وهک:

« زمانى ستانداردى کوردی زمانى ناوچه یه کى بچووکه، زمانى ناوچه ی سلیمانیه، کوردی خوارو زمانیکه ئینگلیز دروستی کردووه،

« ناو بردنى کوردی خوارو به شیوه ی سو رانى،

« زۆربه ی خه لکی کوردستان به کرمانجی ده وین، که واته ده بى کرمانجی ببیته زمانى ره سمی هه موو کورد،

« کوردی زمانیکى جووتستاندارده و ده بى کوردستان دوو زمانى ره سمی هه بیت،

« ده بى له کوردستاندا هه موو دیالیکته کان به کار ببری ن و هه ناوچه یه ک به زمان و شیوه زمانى ناوچه کى خۆى بخوینیت و کارى ره سمى به رتوه بیات،

« ئه و ئه لفو بییه ی که بۆ نووسینى کوردی خوارو به کار ده بریت ئه لفو بیى عه ره بییه،

« له بهر ئه وه ی هه موو و لاتانى پیشکه و تووی دنیا ئه لفو بیى لاتینى به کار ده بن، ده بى کوردیش ئه لفو بیى خۆى بگۆریت بۆ ئه وه ی وهک ئه وان پیش بکه ویت،

« ئه لفو بیى عه ره بى له گه ل ده نگه کانى زمانى کوردیدا ناگونجیت، به لام لاتینى باشتەر ده نگه کانى زمانى کوردی ده رده بریت،

« ده بى ئه لفو بیى لاتینى به کار ببه ی ن بۆ ئه وه ی خو مان له عه ره ب و ئیسلام رزگار بکه ی ن.

ئه و داخوازى و بیر و بۆچو نانه سه ره له به ریان له سه ر بنه ما ی فریودان و چاوبه ست و شار د نه وه ی راستى و به رزکردنه وه ی زه به لگه و زه زانست هه لچنرا ون. به وردبو نه وه یه کى ئاسایى تیده گه ی ن که هه ر هه موویان به شیکن له و هیرشه نا ره وایه ی ده کرى ته سه ر ئه زموونى کوردستانى خوارو و ئامانجه کیشى، وهک پیشتریش با سم کرد، هه لوه شان د نه وه ی دوو کو له کى پته وى نه ته وایه تی و زمانى ستاندارده. به راستى من له نووسین و دیداره کانمدا به دوورودرژى له سه ر ئه م بابه تانه قسه م کردووه و به پتو یستى نازانم لێرده ئه و زانیارى و به لگه کاربیانه سه ره له نو ی دووباره بکه مه وه.

داخوازیه کى زۆر نا ره وای وهک به کاره ی تان ی هه موو دیالیکته کانى زمانى کوردی

وهك زمانى خویندن و زمانى پهسمى له ژیر پهردهی دیمۆکراسی و نازادی هه‌لبژاردندا، نیشانه‌یه‌کی پوهنه که هه‌لگرانی ئه‌و بیرانه چۆن بۆ هه‌لخه‌له‌تاندنی مروّقی کورد په‌نا ده‌به‌نه به‌ر دروشمی په‌نگاو په‌نگی فریودهرانه، له کاتیکدا زۆربه‌ی زۆریان نه‌ پاشخانی سیاسییان و نه‌ بیرى هه‌له‌په‌رستانه‌ی ئه‌مپوڤیان له‌گه‌ل دیمۆکراسی و نازادپه‌نگاوه‌ی ناگونجیت. له‌ باسی به‌کاره‌یتانی ئه‌لفوپی لاتینی تورکییشدا هه‌ر هه‌مان تاکتیکی چاوه‌به‌ستانه‌ به‌ کار ده‌به‌ن. پاساودانی وازه‌یتان له‌ ئه‌لفوپی کوردی و به‌کاره‌یتانی لاتینی به‌وه‌ی که ئه‌و ئه‌لفوپی ده‌بیته‌ هۆی پیشکه‌وتنی کورد، چونکه‌ هه‌موو دنیای پیشکه‌وتوو ئه‌لفوپی لاتینی به‌ کار ده‌هینیت، به‌ته‌واوی درۆی مه‌نتیقی ئاوه‌ز و زانسته. ئه‌گه‌ر به‌کاره‌یتانی لاتینی ده‌رگایه‌ک بێ بۆ تیکه‌لبوون به‌ دنیای پیشه‌سازی و ته‌کنیک و زانستی پیشکه‌وتوو، ده‌بوو به‌شیک زۆری گه‌لان و زمانان و ولاتانی دنیا (چین، تایلاند، کۆریا، یۆنان، ئیسرائیل، ئه‌تیوپی، جاپان، ئه‌ریتریا، عه‌ره‌ب، ئێران، ئه‌رمه‌نی، به‌نگلادیش، پاکستان، هندستان، گورجستان... هتد) له‌ نه‌ته‌وه‌ هه‌ره‌ دواکه‌وتوو هه‌کانی دنیا ببوونیه، که ده‌زانین وایین، چونکه‌ ئه‌مانه‌ هیچیان ئه‌لفوپی لاتینی به‌ کار ناهین، به‌لکه‌ به‌ شانازیه‌وه‌ ده‌ستیان گرتوو به‌ فه‌ره‌نگ و زمان و شارستانه‌تی و ناسنامه‌ی خۆپه‌نه‌وه‌، که بێگومان ئه‌لفوپی کۆله‌که‌یه‌کی گرنگی ئه‌و شارستانه‌تی و ناسنامه‌یه‌. هه‌ندیک له‌و نه‌ته‌وانه‌، له‌ رووی ته‌کنیک و زانسته‌وه‌ ئه‌وه‌نده‌ پیش که‌وتوو که‌ شان له‌ شانی ئه‌وروپا و ئه‌مه‌ریکا ده‌ده‌ن. ئه‌گه‌ر به‌کاره‌یتانی لاتینی چاره‌سه‌ری دواکه‌وتنی گه‌لان ببوویه، چۆنه‌ وای له‌ناو هه‌موو ئه‌و گه‌ل و نه‌ته‌وه‌ و ولاتانه‌دا، که ژماره‌یان له‌ سێ میلیارده‌ زیاتره‌، دوو پیاوی ژیر و عاقل هه‌لنه‌که‌وتن بزائن به‌ هۆی ئه‌لفوپی لاتینییه‌وه‌ ده‌توانن خۆیان له‌و پاشکه‌وتنه‌ پرگار بکه‌ن، به‌لام ته‌نیا کورده‌ گوندی و بیسه‌واده‌که‌ی ئیمه‌ ئه‌وه‌نده‌ عاقل بوو ئه‌م نه‌په‌نه‌ قوول وگه‌وره‌یه‌ بدۆزیته‌وه‌؟

له‌ لایه‌کی دیکه‌یشه‌وه‌ ئه‌گه‌ر ئه‌لفوپی لاتینی ئه‌و ده‌رمانه‌ کارییه‌ و ئه‌و هه‌توانه‌ یه‌زدانییه‌یه‌ که هه‌موو ده‌ردیک چاره‌ ده‌کات، خۆ زمانى وه‌ک سواحیلی و سوّمالی (دوو زمانى ئه‌فریقایین) به‌و ئه‌لفوپی ده‌نووسن، به‌لام نه‌ بوون به‌ ئه‌روپایی و نه‌ پیش که‌وتن و نه‌ له‌ ده‌ره‌کانیان پرگاریان بوو.

ئه‌وانه‌ی به‌ ناوی دیمۆکراسیه‌کی درۆزانه‌وه‌ و به‌ ناوی مافی مروّقانه‌وه‌ داوا

دەكەن ھەموو دیالێكتەكانی زمانی كوردی وەك یەك دەرفەتیان بدریژی و بێنە زمانی
پەسەمی لە كوردستاندا، دەبوو بتوانن وەرامی ئەم دوو پرسیارە بدەنەوه:

ئەلف: ئایا هیچ دیالێكتێکی كوردی، لە كوردیی خوارو و بەولاوه، دەتوانیت ئەركی
زمانێکی ستاندارد و زمانێکی پەسەمی ھەلبگریت؟ كە دەلێم زمانی ستاندارد و
زمانی پەسەمی مەبەستم ئەوێه ئەوەندە دەولەمەند و پیشكەوتوو بیت و ئەوەندە
دامەزراو بیت كە بكری زانستی جوړبەجوړی پێ بنووسریت و بخوینریت، كاروباری
دەولەتی لە بواره جیاوازانەكانی كارگیریدا پێ بە پێوه ببریت و توانستی ئەوێ
ھەبیت بەر دەوام خۆی لەگەڵ پیشكەوتنە تەكنیکی و زانستییهكانی دنیای ئەمڕۆدا
بگونجینیت، خۆی نوێ بكاتەوه و خۆی دەولەمەند بكات.

بێ: دەبێ چ میكانیزمێك بە كار ببەین، ئەگەر ئامانجمان ئەو بیت لە دواڕۆژدا،
با ئەو دواڕۆژە دووریش بیت، كورد بێنە خاوەنی یەك زمانی یەكگرتوو و یەك زمانی
پەسەمی؟ ئەوان لە كاتیكدا داوای ئەو دەكەن كە ھەر ناوچەیهكێ كوردستان بە
شیوەزمانی خۆی بخوینیت، باسی ئەویش دەكەن، دیارە بۆ چاوبەست و فریودان،
كە لە ئەنجامی گەشەكردنی ئەم شیوەزمانانەدا دواتر زمانێکی یەكگرتوو دروست
بكریت، بەلام ھەرگیز نەیانوانیوه ئەو پوون بكەنەوه نەخشەی گەشتن بەو ئامانجە
چۆنە و كامەیه؟ ئایا ئەگەر دیالێكتەكان بوون بە زمانی راگەیانندن و زمانی خویندن
لەو ناوچانەدا كە قسەیان پێ دەكریت، لە ماوێ چەند سالیكدا نابن بە زمانی
سەرێخۆ؟ ئەو ئەو دەم چۆن دەتوانن كۆمەڵە زمانێك لە یەك نزیك بكەینەوه و یەك
زمانی ستانداردیان لێ دروست بكەین؟

دیارە وەرامدانەوێهێکی راستگۆیانەوێ ئەو پرسیارانە نیازی پووخینەرانی و
نازانستانەوێ خاوەنی ئەو بیرانە ریسوا دەكات و ئەویش ئاشكرا دەكات كە
ئامانجی ئەوان تەنیا شیواندنی باری زمانەوانی و فەرھەنگی و سیاسیی
كوردستانە، نەك چارەسەری كێشەكان.

جیم: چارەسەر

زۆر گرنگە لە كاتی گوتیپێژدا لەسەر كێشەوێ زمان ئەوێمان لە بیر بیت كە ئێمە
باسی كوردستانی خوارو، كوردستانی عێراق، دەكەین، نەك ھەموو كوردستان،
چونكە كوردستانی خوارو تاكە بەشیکی كوردستانە كە نیوچە سەرێخۆیی و

ئازادىيەكى ھەيە و دەتوانىت لە ھواری خويندن و زمان و ھەرھەنگدا پلان بۆ ئىستا و دوارۆژى خۆيشى دابنىت. ئەم ھەلە دەگمەنەى ئىستا لە کوردستانى خواروودا ھەلگەوتوو، شتىک نىيە کە بە ئاسانى بە لايدا رابووورين و لە بەکارھێنانيدا کەمتەرخەمى بنوئنين. مەسەلەھەكى گرنگ و ژيانى ھەک زمانى رەسمى، ھىي ئەو نىيە کە بۆ ریککەوت و بۆ دوارۆژىکى ناديارى بە جى بهيلين، بەلکە دەبى ھەرچى زووتر چارەسەرى بۆ دابنريت و بخريته کارەو.

لەم دوورپىانە گرنگ و ناسک و خەتەرناکەى ميژووى نەتەوہى کورد و نىستمانەکەيدا ئەرکىکى يەکجار گەرە و ميژووى دەکەويته ئەستوى بپاريدەرانى کوردستانى عىراق. ئەوان ئەگەر بيانەوى کەسايەتیی سياسىيان لە ئاستى ئەو بەرپرسايەتییە ميژووى و نەتەوايەتییەى بەوان سپێردراوہ دانەلەنگى، دەبى بە بپروايەكى تەواوہو، بە بى ھىچ جۆرە دوودليەک بپار بدن و خويان بکەنە خواوہنى ئەو بپارەى کە دلنيام دەبىتە گەرەترين و تەمەندريژترين بپار و دەستکەوت لە سەرتاسەرى ميژووى کورددا. دەبى بپار بدن کە زمانى کوردی ناوہراست، کە سالانیکە رۆلى زمانى ستاندارد دەبينت، بەو ئەلفوبیيەو کە لە ماوہى ھزار سالدا گەشەى کردوہ، بکرى بە زمانى رەسمى ھەريمى کوردستان، واتە لە سەرتاسەرى ھەريمى کوردستانى عىراقدا بىتە زمانى کارگيرى ھوکومەت، زمانى خويندن و پەرورەدە لە ھەموو پلەکاندا و زمانى دەستگا رەسمى و گشتیەکانى راگەياندن. ئەو زمانە ستاندارد و رەسمیە دەکريت و دەبىت بە گەنجینەى وشە و دەرپىنى دىالیکتەکانى زمانى کوردى دەولەمەند بکريت.

بەرەسمیوونى کوردی خوارو و ھەک زمانىکى ستاندارد و رەسمى ھەرگیز مەعنای ئەو نىيە دىالیکتەکانى دیکەى کوردى قەدەغە دەکرىن یا کەنار دەخرين، بەلکە دەبى يارمەتیی ئەو دىالیکتەکانە بدریت کە گەشە بکەن و دەولەمەند بکرىن و لە ھواری راگەياندننى ناوچەيدا بە کار ببرىن. ھەرەوہا دەبى سامانى فۆلکلۆر و ئەدەبى کلاسیک و ئەدەبى مۆدیرن بەو دىالیکتەکانە پشتگري بکريت و بکريتە بابەتى تووژینەوہى زانستى.

زمانى ستانداردى کوردى شێوہ زمانى ھىچ ناوچەيەكى تايبەتى کوردستان نىيە، بەلکە بەرھەمى گەشەکردن و دەولەمەندبوونیکە لە ئەنجامى تیکەلپوونى زاراوہکاندا بیک ھاتوو. زمانى ستانداردى کوردى لە کاتیکدا شیلەى ھەموو دىالیکتەکانى

زمانی کوردییە و ئەنجامگیری بەرهەمی فکری و ھۆشیاریی نەتەویە، مەرج نییە بە جۆریک بێت ھەموو ئاخیوەرانی دیالیکتە جۆراو جۆرەکانی زمانەکە لە قسەکردنی پۆژانەدا بە کاری ببەن، یا تەنانت بە تەواوی تێی بگەن، ئەگەر بەو زمانە ستانداردە خوێنەوارییان نەبێت. زمانی عەرەبیی ستاندارد وشەیی زۆربەیی دیالیکتەکانی گرتۆتە خۆی، بەلام ئاخیوەرانی هیچ دیالیکتیکی عەرەبی ئەو زمانە ستانداردە لە قسەکردندا بە کار ناهێنن، تەنانت خەلکی تیرەیی قورەیش خۆشیان، واتە ناوچەیی مەککە و مەدینەیی ولاتی حیجاز، کە زمانەکە لەوێوە پەیدا بووە، ئەوانیش، ئەمڕۆ، بەو زمانە ستانداردە قسە ناکەن.

لەناو دیالیکتەکانی زمانی کوردیدا تەنیا کوردیی ناوەراستە کە ڕێک بە پڕۆسێسیکی وەھادا پۆشیستوو. ئەم زمانە ستانداردە کە ڕەنگە لە سەرەتاوە لە ناوچەیی سلێمانی و شارەزورەو بەناخەکەیی دامەزراوە، بەلام ھەر زوو بە ھۆی شاعیرانی گەورەیی وەک نالی (شارەزور) و حاجی قادری کۆبی (کۆبیە) و وەفایی (سابلاخ) و شیخ ڕەزای تالەبانی (کەرکووک) و دواتریش سەدان نووسەر و شاعیر و پووناکبیری دیالیکتە جیاوازیەکانەو بە جۆری دەولەمەند بوو، بوو تە گەنجینەیکە کە پێوەندیی لەگەڵ دیالیکتە سەرچاوەکانی خۆیدا (سلێمانی و شارەزور) تا ڕادەیەکی زۆر کز بوو و چەندان ھەنگاویش لە دیالیکتەکانی دیکە نزیک بوو تەو، بێ ئەوەی بە تەواوی لە هیچ یەکێکیان بچێت. ئەنجامیکی زۆر سروشتی ئەوەیە کە ھەموو کوردییکی خوێنەوار لەو زمانە ستانداردە تێ بگات و پێی بخوێنێتەو و بنووسێت، بێ ئەوەی ناچار بێت لە ژبانی پۆژانەیدا، لەناو خێزانەکەیی خۆی، گەرەکەکەیی خۆی، یا شارەکەیی خۆیدا بەو زمانە ڕەسمی و ستانداردە قسە بکات. هیچ دیالیکتیکی دیکەیی زمانی کوردی بەم پڕۆسێسەدا تێنەپەریو و نەیتوانیو بەشە دیالیکتەکانی دیکە لەناو خۆیدا جێ بکاتەو و ھەزم (ھەرس)یان بکات و بیانکاتە بەشیەک لە دەولەمەندیی خۆی.

هەندێ لەو سەرچاوانەى لەم نووسینەدا سوودیان لێ وەرگیراوه:

انجيل مرقوس، Druckerei Awetaranian philippopel، Markus-Evangelium (Mukri Kurdisch)، 1909.

الخالدی المقدسی، الشیخ یوسف ضیاءالدین پاشا: الهدية الحميدية في اللغة الكردية، سعادت مطبعهسى، ۱۳۱۰ [۱۳۱۱هـ، ۱۸۹۴م].

Dahl, Östen: Språkets enhet och mångfald, Studentlitteratur, 2007.

Yule, George: The Study of Language, Third edition, Cambridge University Press, Cambridge 2007.

Milroy, James and Lesley: Authority in language, Investigating language prescription and standardisation, Routledge, London 1991.

Ferguson, Charles A.: Sociolinguistic perspectives; Papers on Language in Society, 1959-1994, Oxford Studies In Sociolinguistics, Oxford University Press 1996.

پێڕست

- ١- پێشهکی 5
- ٢- زمانی پاشا و زمانی په‌عیه‌ت: چه‌ند سه‌رنجێکی زمانه‌وانی له‌سه‌ر زمانی کوردی 7
- ٣- زمانی کوردی: ئاسۆیه‌کی نادیار 28
- ٤- زمان و ئه‌لفووبی ستانداردی کوردی له‌ روانگه‌یه‌کی میژوویی و زانستییه‌وه 38
- ٥- زمان له‌ په‌نجه‌ره‌ی ئیستیتیکه‌وه 46
- ٦- هه‌ندێک سه‌رنج و بیرو را له‌باره‌ی دۆخی فه‌ره‌نگ و زمانی کوردیه‌وه 51
- ٧- نامه‌یه‌ک بۆ جه‌نابی کاک مه‌سه‌عوود بارزانی 63
- ٨- نامه‌یه‌ک بۆ دۆکتۆر شه‌فیق قه‌زاز [١] 66
- ٩- نامه‌یه‌ک بۆ دۆکتۆر شه‌فیق قه‌زاز [٢] 73
- ١٠- سه‌ریشه‌یه‌کی ناپتویست: بۆ گۆڤاری کۆلان 79
- ١١- ئه‌ز زمان، وه‌ما ئه‌دراکه‌ مه‌ز زمان؟ بۆ سه‌رنووسه‌ری هه‌فته‌نامه‌ی هاوڵاتی 81
- ١٢- هه‌رزانه‌ بێ مو‌باله‌غه‌ حه‌رفی به‌ گه‌وه‌ری 86
- ١٣- کوردیی خواروو زمانێکی ستاندارده‌ و ده‌توانیت نه‌خشی زمانی 102
- ١٤- زمانی کوردی له‌ ئاستانه‌ی سه‌رده‌میکی تازه‌دا 111